

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Β΄

1936

ΤΕΥΧΟΣ 1. ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

Η ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΡΤΑΝ ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Μεταξύ των πολλών και σημαντικών βυζαντινών μνημείων, δι' ὃν κοσμεῖται ἡ περιοχή τῆς Ἀρτης, ἔξέχουσαν θέσιν κατέχει μικρὰ μονὴ τῆς Παναγίας, ἐπικαλουμένης τῶν Βλαχερνῶν, — ὡς ἀπεκλήθησαν καὶ τόσαι ἄλλαι πολλαχοῦ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας¹ — προφανῶς εἰς τιμὴν τῆς ἐν Κωνσταντινου-

¹ Βραχὺν κατάλογον, μονῶν, ναῶν καὶ τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος φερόντων τὸ ὄνομα τῶν Βλαχερνῶν, αὐτοῦσιον ἢ παρηλλαγμένον, ἐδημοσίευσεν ὁ Ἄρχαιολ. Ἐφημερ. τοῦ 1923 σ. 6 σημ. 2. Ἐπειδὴ δ' ἐν τῷ μεταξὺ συνέλεξα καὶ ἄλλο συναφές ὕλικόν, κρίνω σκόπιμον νὰ δημοσιεύσω ἐνταῦθα τὸν πληρέστερον κατάλογον τῶν ἀπὸ τῶν Βλαχερνῶν φερωνυμουμένων μονῶν, ναῶν καὶ τοπωνυμίων, ἔχοντα οὕτω:

α') *Ἀτιμὴ*: Μονὴ Βλαχερνῶν μὴ σωζομένη, ἀναφερομένη δ' ἐν τῇ γνωστῇ πρὸς τὸν Λατίνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν βούλλα τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' (Migne, Patr. Lat. τόμ. 215 σ. 1560). β') *Ἡλεία*, Μονὴ Βλαχερνῶν παρὰ τὴν Κυλλήνην (Γλαρέντζαν) (Ὁρλάνδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς 1923 σ. 5-35). γ') *Μεσαμνία*, ναὸς ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Καλαμῶν, ἡμίσειαν ὥραν ΒΔ τῆς Γιαννίτσας (Δουκάκης, Μεσσηνιακά Γ, 1911 σ. 313). δ') *Μάνη*, Ναὸς Βλαχέρνας παρὰ τὸν Μέγαπον (Megaw, British School Annual τομ. XXXIII σ. 150) ε') *Χίος*, Παναγία Βλαχερονίτισσα (Ζολῶτα-Σάργου, Ἱστορία τῆς Χίου τόμ. Α', II σ. 49). ζ') *Κύπρος*, ἐν τῷ τυπικῷ Νεῖλου, κτήτορος τῆς μονῆς Μαχαιράδος (1210) ἀναφέρονται «ιερεῖς τῆς Βλαχερνίτισσας» (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata 5,431) ζ') *Κρήτη*, 1) ναὸς Παναγίας Βλαχερνῶν ἰδρυθεὶς παρὰ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου Κρήτης (Loparev, Vizant. Vrem. 4 (1897) σ. 346), 2) ναὸς Βλαχερονίτισσης ἐν τῷ νομῷ Χανίων (Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τόμ. II εἰκ. 223, 224). η') *Αἰτωλία*, ναὸς παρὰ τὸ Ἀγρίνιον (Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897 σ. 178 σημ. 2, Κ. Ρωμαῖος, Ἀρχ. Δελτ. 1922-25 παράρτ. σ. 9). θ') *Κεφαλληνία*, Μονὴ Βλαχέρνας παρὰ τὸ Λυξούρειον (Ν. Ἑλληνομνήμων Δ, 115). ι') *Λευκάς*, (J. Pâpadopoulos, Les palais et les églises des Blachernes, Athènes 1928, σ. 17 σημ. 2). ια) *Κερκύρα*, ἐπὶ τῶν ναῶν ὧν εἰς ἐπὶ τῆς παρὰ τὸ Κανόνι χερσονήσους (γυναικεία μονή) (F. Gregorovius, Korfu, eine ionische Idylle, Leipzig 1884, 70) καὶ ἀνὰ εἰς εἰς Ἀσπιωτάδες, Καμάραν, Καρουσάδες, Κουραμάδες, Ριγγιάδες, Σκουπερόν (Σπ. Κ. Παπαγεωργίος, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας, ἐν Κερκύρα 1920 σ. 223, 226, 227, 230) ιβ') *Παξοί*, περιοχή Δίσκου (Σπ. Κ. Παπαγεωργίος, ἔ. ἀ. σ. 239). ιγ') *Ἀρτα*, Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη μονή. ιδ) *Καστορία*, (Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων ΙΗ', 445). ιε') *Σέρραι*, Ναὸς Παναγίας Βλαχερνῶν (Παπαγεωργίου, Byzantinische Zeitschrift III, 252 Λαμπράκης Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Ε', 63). ις') *Θράκη*, 1) Πανίδο (Kalinka, Oesterreichische Jahreshefte τόμ. 23 Beibl. στ. 151) 2) Ἀδριανούπολις. Ἐπὶ κεντητοῦ ἐπιταφίου τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσεῖον τῶν κοσμητικῶν τεχνῶν (ἀριθ. 1767) προερχομένου ἐξ Ἀδριανουπόλεως ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἐπιτάφιος «ἀφιερῶθι ἐν τῷ ναῷ τῆς Παμμακαρίστου τῆς ἐπονομαζομένης Βλαχέρνας»

πόλει Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, περιλαλήτου προσκυνήματος τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

Ἡ μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ἣν θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, εὐρίσκεται πρὸς τὰ βορειοανατολικά τῆς Ἀρτης, ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου, ἐπὶ τῆς κλιτύος τῆς ἀπέναντι τοῦ φρουρίου χαμηλῆς ράχως. Ἡ ἀπὸ τῆς Ἀρτης ἀπόστασις αὐτῆς εἶναι μόλις τετάρτου τῆς ὥρας, ἐὰν διασχίσῃ τις πεζὸς τὸν Ἀράχθον ἀπὸ τοῦ φρουρίου—πρᾶγμα ὅπερ εἶναι ἐφικτὸν μόνον κατὰ τὸ θέρος· κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα, ἐλλείπει γεφύρας παρὰ τὸ φρούριον, ἵνα μεταβῇ τις εἰς τὴν Βλαχέρναν ὀφείλει νὰ διαβῇ τὸ ἡμίσειαν ὥραν πρὸς νότον τοῦ φρουρίου κείμενον θρυλικὸν «γεφύρι τῆς Ἀρτας», ἐκεῖθεν δ' ἀκολουθῶν πρὸς τ' ἀνάντη τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου, πρέπει νὰ διανύσῃ ἱκανὰ χιλιόμετρα διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ μοναστήριον.

Ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ὀνομάζεται σήμερον ἡ μονὴ Βλαχέρνα ἢ Βλαχιόρινα. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ 1814 ὁ ἐν αὐτῇ ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τῆς Μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου, ἔκτοτε δὲ καὶ μέχρι σήμερον τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς καταθέσεως τῆς τιμίας ἐσθῆτος τῆς Παρθένου.

Ὡς ἔχει σήμερον τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν πᾶν ἄλλο ἢ τὴν ὡραίαν παλαιὰν αὐτοῦ ὄψιν παρῶναι εἰς τὸν ἐπισκέπτην. Προσθῆκαι, ἐπισκευαὶ ἀπειρόκαλοι, ἐπιχρίσματα διὰ λευκῆς κονίας, ἀντηρίδες κλπ. ἡλλοίωσαν τὴν ἀρχαίαν μορφὴν τοῦ καὶ ἐξηφάνισαν τὰς παλαιὰς τοιχογραφίας. Πολλὰς ἰδίως βλάβας ὑπέστη ἡ μονὴ κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1821 καὶ 1854, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἐφράχθησαν διὰ τοιχοποιίας πάντα σχεδὸν τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ, προφανῶς ἵνα χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀμυντήριον.

Παλαιαὶ καὶ νεώτεραι μνεῖται τῆς μονῆς καὶ σχετικαὶ παραδόσεις. Τὴν μόνην ἀρχαίαν μνεῖαν τῆς μονῆς ἀνεῦρον ἐν τῇ γαλλικῇ παραλλαγῇ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μωρέως, ἐνθα ἐν σελ. 459 λέγεται, ὅτι ὁ νεαρὸς δεσπότης Θωμᾶς ἐγκαταλείψας τὸ φρούριον τῆς Ἀρτης, ὅπερ ἐπολιορκεῖτο ὑπὸ τοῦ στρατοῦ τοῦ βασιλέως τοῦ Τάραντος Καρόλου Β' τοῦ Ἀνδραγαυοῦ κατέφυγε «à une abbaye de Nostre Dame que on dit la Blakerne»¹. Ἐπειδὴ δὲ ἡ εἰρημένη πολιορκία ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔτος 1304², ἔπεται ὅτι ἡ μονὴ ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

Περὶ τῆς κτίσεως τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν διασώζεται εἰσέτι παρὰ τῷ λαῷ καὶ ἡ ἑξῆς παράδοσις, ἣν πρῶτος κατέγραψεν ὁ Λάμπρος³.

ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως Ἀνθίμου ἐν ἔτει 'ζρς' (=1608). Ναοὶ Βλαχερνῶν ἀναφέρονται ὑπάρχοντες καὶ ἐν Κερασούντι (Papadopoulos, ἔ. ἀ.) Ρωσία (Wulff, Altchr. und byz. Kunst τόμ. II) καὶ Ἰταλίᾳ (Ραβέννα, Ρώμη Gregorovius, Korf, eine ionische Idylle, Leipzig 1884 σ. 70)

¹ Buchon, Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies. Le livre de la conquête, Paris 1845 τόμ. I, 459.

² I. Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἐν Κερκύρᾳ 1895 σ. 105 καὶ 106.

³ Ντις Ἑλληνομνήμων τόμ. Β' (1905) σ. 296.

«Ὁ πρωτομάστορας πῶφκιανε τ' ἐκκλησιά τ'ς Παναγίας εἰς τὸ Παλιοχώρι¹ εἶχε κτίσει μπροστήτερα τ' Βλαχιόρινα ποῦνι ἀντίκρυα π' τ'ν Ἀρτα εἰς τοῦ Τούρκικου, κ' ἦταν πολὺ καλὴ ἐκκλησία. Ἀλλὰ ὁ κάλφας τοῦ καταπιάστηκε κ' ἐφκίασι τὴν Παρηγορίτσα εἰς τ'ν Ἀρτα, ποῦταν πολὺ καλλίτερη ἀπ' τ' Βλαχιόρινα, καὶ τῷβγαλαν καὶ τραγοῦδι πῶλεγι:

νὰ βγῇ ἡ κυρὰ Βλαχιόρινα νὰ ἰδῇ τὴν Παρηγορίτσα

ποῦταν πολὺ δμορφότερη καὶ καλλίτερη. Ὁ πρωτομάστορας τότες ἔχτιζε εἰς τὴν Παναγιά σ' τὸ Παλιοχώρι, καὶ ὅαν ἄκουσι τὸ τραγοῦδι τοῦρθι μεγάλο χάλι, γιατί νὰ τὸν περάσῃ σ' τὴν τέχνη ὁ κάλφας τοῦ, κ' ἀπ' τὴν μεγάλη του λύπη ἐκεῖ ποῦ δούλευε τοῦρθι σκουτοῦρα κ' ἐπισι κάτου ἀπ' τὴ σκεπὴ τ'ς ἐκκλησίας καὶ σκουτόθηκε»

Ἡ παράδοσις αὕτη, ἐπάγεται ὁ Λάμπρος, «συνάγει ἐπὶ τὸ αὐτὸ τρεῖς τῶν κυριωτάτων ναῶν τῶν κτισθέντων ἐν Ἡπείρῳ ἐπὶ τοῦ Δεσποτάτου. Ἀλλὰ τὰ καθέκαστα δὲν εἶναι ἀξιόπιστα». Ἐννοεῖ δὲ ὁ σοφὸς διδάσκαλος διὰ τῆς τελευταίας ταύτης φράσεως, ὅτι ἡ χρονολογικὴ σειρὰ κατασκευῆς τῶν τριῶν ναῶν—Βλαχιόρινας, Παναγίας σ' τὸ Παλιοχώρι καὶ Παρηγορητίσσης—δὲν εἶναι οἷαν φέρει αὐτὴν ἡ παράδοσις, ἀλλ' ὅτι πρώτη κατασκευάσθη ἡ Παρηγορητίσση μεθ' ἣν ἡκολούθησαν ἡ Βλαχιόρινα καὶ ἡ Παναγιά. Ὅταν ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν, θέλομεν ἀποδείξει ὅτι ἡ σειρὰ κατασκευῆς τῶν ναῶν ἔχει ὄντως ὡς φέρει αὐτὴν ἡ παράδοσις, ἥτις πρέπει καὶ κατὰ τοῦτο νὰ θεωρηθῇ ἀξιόπιστος.

Ἐκ τῶν νεωτέρων πρῶτος παρέσχε περὶ τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν πληροφορίας ὁ μητροπολίτης Ἀρτης Σεραφεῖμ ὁ Βυζάντιος (1884), ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε² τὴν ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ἐν τῷ καθολικῷ ἀνιδρυμένων τάφων ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν. Δύο ἔτη ἀργότερον (1886) ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν ὁ Ρῶσος Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνίνος, ὅστις περιέγραψεν αὐτὴν διὰ βραχέων παρασχὼν καὶ τινὰ ἀφελῇ σκαριφήματα τῆς κατόψεως τοῦ καθολικοῦ, τῆς ὄψεως τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος ἀναγλύφου³. Κατὰ τὸ αὐτὸ δ' ἔτος 1886 μετέβη εἰς Βλαχέρνας καὶ ὁ αἰδίδιμος διδάσκαλός μου Σπυρίδων Π. Λάμπρος, ὅστις ἀνέγνωσε πληρέστερον καὶ ὀρθότερον τὴν εἰρημένην ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν⁴ ἀφήσας, ὡς γράφει, «εἰς ἄλλους τὴν συγγραφὴν περὶ τῆς οἰκοδομίας τῆς ἀξίας θέας καὶ μελέτης μονῆς ταύτης».

¹ Πρόκειται περὶ τῆς Κόκκινης Ἐκκλησίας ἢ Παναγίας Βελλᾶς, περὶ ἧς ἐδημοσίευσε ἰδίαν μελέτην ἐν τοῖς Ἡπειρωτικοῖς Χρονικοῖς Τόμ. Β' σελ. 153-169.

² Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἀρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης. Ἐν Ἀθήναις 1884 σ. 158 καὶ 367.

³ Iz Rumelij Pëtroupolis 1886 (ρωσ.) σελ. 479 καὶ πίν. XVIII.

⁴ Ἡ δημοσίευσις τῆς ἐπιγραφῆς ἀνηγγέλθη μὲν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἀπὸ τοῦ 1905 (Ν. Ἑλληνομν. Β', 297 σημ. 2) ἐπραγματοποιήθη ὁμως μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων του (Ν. Ἑλληνομν. ΙΕ' (1921) σ. 23 ε.).

Δώδεκα ἔτη βραδύτερον (1898) ἐπεσκέφθη τὰς Βλαχέρνας ὁ Γεώργιος Λαμπάκης, ὅστις πρῶτος ἐδημοσίευσε¹ φωτογραφικὴν τοῦ ναοῦ ἄποψιν ἀπὸ Β. Α. ὥς καὶ κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ, πλὴν ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένην. Τέλος μνεῖαν τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν ἔκαμον ὁ Wulff² καὶ ἰδίᾳ ὁ G. Millet³ χωρὶς ὅμως νὰ παρᾶσχωσι καὶ νέαν αὐτῆς ὀρθὴν κάτοψιν ἢ τομὴν ἢ ἄλλην τινὰ εἰκόνα πλὴν τῆς τοῦ ἐπὶ τῆς βορείου τοῦ νάρθηκος πύλης ἐντειχισμένου γλυπτοῦ κοσμήματος⁴.

Μελετῶν ἀπὸ τοῦ 1917 τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτης περιέλαβον εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐρευνῶν μου ἐκ τῶν πρώτων καὶ τὴν μονὴν τῶν Βλαχερνῶν. Ἡ ἀπόμερος καὶ σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένη μονὴ αὕτη ὁμολογῶ ὅτι ἦσκει πάντοτε ἐπ' ἐμοῦ ἰδιαιτέραν γοητείαν ὄχι τόσον διὰ τὸ πρωτότυπον σχετικῶς, ἀρχιτεκτονικὸν τῆς σχέδιον καὶ τὰ περίφημα αὐτῆς γλυπτὰ, ὅσον ἐνεκα τῶν τάφων τῶν μεγαλωνύμων δεσποτῶν, οὓς περικλείει. Εἰς τὸ ὑποβλητικὸν ἡμίφως, τὸ ὁποῖον βασιλεύει κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους τοῦ ἐρημικοῦ αὐτοῦ ναοῦ, οἱ δύο ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τάφοι μὲ ἐκράτουν καθ' ἐκάστην μου ἐπίσκεψιν εἰς μίαν εὐλαβὴ προσήλωσιν· διότι παρ' ὅλας τὰς φθορὰς καὶ ἀλλοιώσεις, ὥς ἐπροξένησαν εἰς αὐτοὺς ἡ νεωτέρα περιέργεια καὶ θησαυροθηρία, αἱ δύο ἐπιβλητικαὶ ὀρθογώνιοι σαρκοφάγοι ἐντὸς τῶν ὁποίων οἱ Κομνηνοδουκάδες εὗρον τὴν τελευταίαν τῶν ἀνάπανσιν, δὲν ἔπαυον νὰ εἶναι δι' ἐμὲ αἱ ἱεραὶ κιβωτοὶ αἱ περικλείουσαι τὰ σεπτὰ σκηνώματα τῶν ἐργατῶν τῆς παλαιᾶς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου δόξης, λείψανα πρὸ τῶν ὁποίων δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀντιπαρέλθῃ τις ἀδιάφορος.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ μόνον κτήριο τῆς παλαιᾶς μονῆς ὅπερ ἀπέμεινεν ἀκέραιον εἶναι τὸ καθολικόν. Πάντα τὰ πέριξ αὐτοῦ σωζόμενα σήμερον, κελλῖα, στάβλοι κλπ ἀνήκουσιν εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους.

Τὸ καθολικὸν διαιρεῖται εἰς κυρίως ναὸν καὶ εἰς νάρθηκα, ὅστις προσετέθη ἀργότερον, ὥς ἀποδεικνύει ἡ τε διάφορος τοιχοποιία του καὶ ἄλλαι τινες ἐνδείξεις αἰσθητικῆς μᾶλλον φύσεως⁵.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει—ὥς πλείστοι τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν—σχῆμα τετράγωνον (12.90×12.60 μ.) (εἰκ. 1) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλ-

¹ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σελ. 93. Κάτοψιν ἐν σελ. 95.

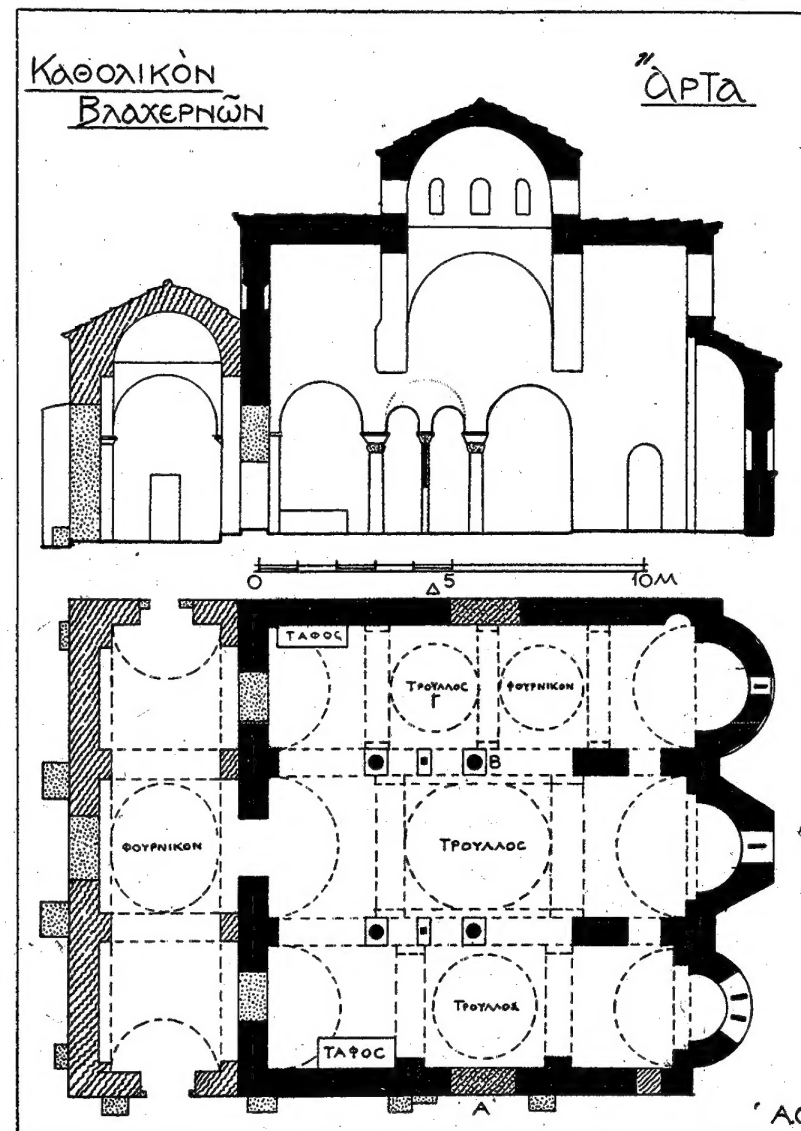
² Wulff, Die altchristliche und byzantinische Kunst τόμ. II σ. 429.

³ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 9, 91, 203, 101, 1203, 165, 189, 2105.

⁴ Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919 εἰκ. 153.

⁵ Κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει σήμερον καὶ ξύλινον ὑπόστεγον, ὅπερ ἀντικατέστησε πιθανῶς ἀρχαιότερον ξύλινον στέγασμα.

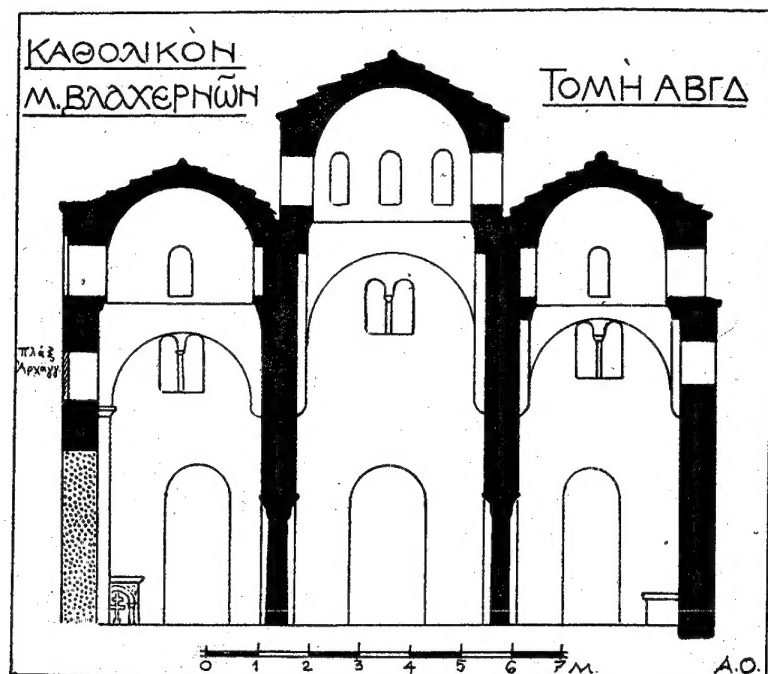
λουν πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς κόγχαι, αἵτινες, περιέργως, ἔχουσι διάφορον ἐκάστη σχῆμα· διότι ἡ μὲν μέση εἶναι ἐξωτερικῶς ἡμιεξάγωνος ἢ νοτία ἡμικυκλική, ἡ δὲ βορείος κάτω μὲν ἡμικυκλική ἄνω δὲ πεντάγωνος (εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Κάτοψιν καὶ κατὰ μήκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ μήκος κλίτη, ὧν τὸ μέσον εἶναι κατὰ τι πλατύτερον τῶν πλαγίων (3.70—3.20). Τὰ πλάγια κλίτη χωρί-

ζονται από τοῦ μέσου διὰ τοίχου, ὅστις κατὰ μὲν τὸ ἱερὸν εἶναι ὁλόσωμος, με πᾶχος 0.65, διατρυνώμενος μόνον ὑπὸ χαμηλῆς τοξωτῆς θύρας, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον αὐτοῦ τμήμα διαλύεται εἰς κιονοστοιχίας ἐκ δύο μεγάλων ἀρραβ-
δῶτων κυλινδρικών κίωνων καὶ ἑνὸς μεταξὺ αὐτῶν μικροτέρου, ὅστις μέχρι μὲν ὕψους 1.07 ἔχει τομὴν τετράγωνον, ἄνω δ' ἀποβαίνει ὀκτάγωνος (εἰκ. 3). Τὰ μεταξὺ τῶν κίωνων κενὰ γεφυροῦνται διὰ τόξων, ἐξ ὧν τὰ μὲν ἄκρα εἶναι

Εἰκ. 2. Τομὴ τοῦ καθολικοῦ κατὰ πλάτος.

μεγάλα (χορδὴ 2.23) καὶ ὑψηλὰ (βέλος 1.16), τὰ δὲ μέσα μικρὰ (χορδὴ 0.80) καὶ χαμηλὰ (βέλος 0.62) (εἰκ. 1 τομὴ).

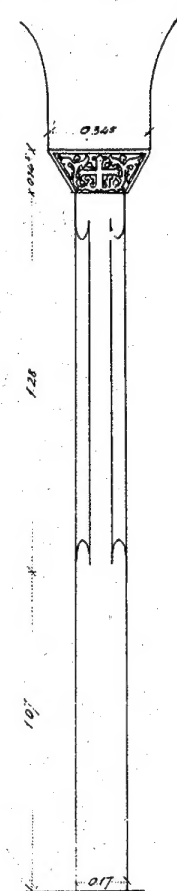
Ἡ εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἴσοδος ἐγίνετο διὰ πέντε θυρῶν, ὧν τρεῖς μὲν ἀνοίγονται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἑκάστου κλίτους, ἀνὰ μία δὲ εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Τόσον αἱ πρὸς δυσμὰς θύραι τῶν πλαγίων κλιτῶν ὅσον καὶ αἱ πλάγιοι ἐφράχθησαν μεταγενεστέρως μεταβλη-
θεῖσαι εἰς παράθυρα.

Ἐκαστον κλίτος στεγάζεται διὰ κτιστῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας—ὧν ἡ τοῦ μέσου ὑψηλοτέρα τῶν πλαγίων—διακοπτομένης κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τοῦ κλίτους ὑπὸ τρούλλου (εἰκ. 1 καὶ 2). Πρὸς στήριξιν τῶν τρούλ-
λων τούτων κατεσκευάσθησαν εἰς ἕκαστον κλίτος ἀνὰ τέσσαρα τόξα, ὧν τὰ μὲν δύο ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῶν κατὰ μήκος τοίχων (διαχωριστικῶν καὶ ἐξωτερικῶν)

ἐξέχοντα αὐτῶν κατὰ 0.20-0.30 (εἰκ. 1 τομὴ), τὰ δὲ λοιπὰ δύο ἐγεφύρωσαν ἐγκαρσίως τὰ κλίτη δίκην ἐνισχυτικῶν ἀντηρίδων στηριζομένων κατὰ τὰς γεννήσεις ἐπὶ κυλινδρικών (εἰκ. 2). Εἶναι δὲ τὰ τόξα αὐτὰ εἰς μὲν τὸν νότιον καὶ τὸν μέσον τρούλλον ἀσυμμέτρως πρὸς τοὺς κάτωθεν κίονας τοποθετημένα, εἰς δὲ τὸν βορείον τρούλλον ὁπωσδήποτε συμ-
μετρικῶς πρὸς τὰ κάτωθεν στηρίγματα τεθειμένοι (εἰκ. 1, κάτω-
ψις) οὕτως ὥστε τὸ βάρος τοῦ ὑπερθεῖν τρούλλου νὰ μεταδίδεται κατακορύφως εἰς τοὺς δύο μεγάλους κίονας, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς τὰ δύο ἄλλα κλίτη. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ τὰ εἰρη-
μένα τόξα τοῦ βορείου κλίτους ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τοὺς κάτωθι κίονας, ἡ διάμετρος τοῦ βορείου τρούλλου εἶναι μικροτέρα τῆς τοῦ νοτίου, ἢ δὲ θέσις αὐτοῦ δυτικωτέρα τῆς τοῦ νοτίου (εἰκ. 1). Σημειωτέον δ' ὅτι παραπλεύρως τοῦ βορείου τρούλλου ἦτοι πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ κατεσκευάσθη καὶ φουρνικὸν τῇ βοηθείᾳ καὶ ἑτέρου ἐγκαρσίου τόξου¹. Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι τοῦ μὲν νοτίου καὶ τοῦ μέσου τρούλλου τὸ σχῆμα—μάλιστα τοῦ δευτέ-
ρου—εἶναι ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ ἑλλειψοειδές, ἐν ᾧ τὸ τοῦ βορείου τρούλλου καὶ τοῦ παρ' αὐτὸ φουρνικοῦ εἶναι κυκλικόν.

Ἔχομεν κατὰ ταῦτα εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν μίαν τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικὴν φέρουσαν εἰς τὸ μέσον ἑκά-
στου κλίτους ἀνὰ ἓνα τρούλλον, ὧν ὁ μέσος μεγαλύτερος καὶ ὑψηλότερος τῶν δύο πλαγίων.

Τρούλλους ἐπὶ θολωτῶν πλαγίων κλιτῶν ἀπαντῶμεν μόνον εἰς δύο ναοὺς τῆς Κύπρου τοῦ 9^{ου} ἢ 10^{ου} πιθανῶς αἰῶνος: τὸν τῶν Ἀγ. Βαρνάβα καὶ Ἰλαρίωνος Περιστερώνας² καὶ τὸν τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Γεροσκήπου³ (Πάφου) μετὰ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου α) τὸ μέσον κλίτος φέρει τρεῖς κατὰ μήκος τρούλλους πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι τεθειμένοι οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται σταυρός, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Ἐφέσου καὶ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁρηθὲν σύστημα καὶ β) ὅτι οἱ τρούλλοι τῶν πλαγίων κλιτῶν βαίνουνσιν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κατὰ μήκος καμαρῶν καὶ ἐπὶ ἰσοῦσιν πρὸς αὐτὰς τοξωτῶν βαθύνσεων τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, ἄνευ δηλαδὴ τῶν τόξων γεφυρώσεως, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰς Βλαχερνὰς τῆς Ἀρτης. Ἐν ἄλλοις λόγοις εἰς μὲν τοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου ἢ τοποθέτησις τῶν τρούλλων εἶναι

Εἰκ. 3. Ὁ παρέμβλητος κιονόσχος

¹ Ἀπατηθεὶς ἐκ τῆς κατόψεως τοῦ Λαμπάκη ἐξέλαβεν ὁ Wulff τὸ φουρνικὸν τοῦτο ὡς τρούλλον (Altchristliche und byzantinische Kunst II σ. 482).

² Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθήναι 1936 εἰκ. 10 σ. 15.

³ Ὁ αὐτός, ἔ. ἀ. εἰκ. 11 σ. 16.

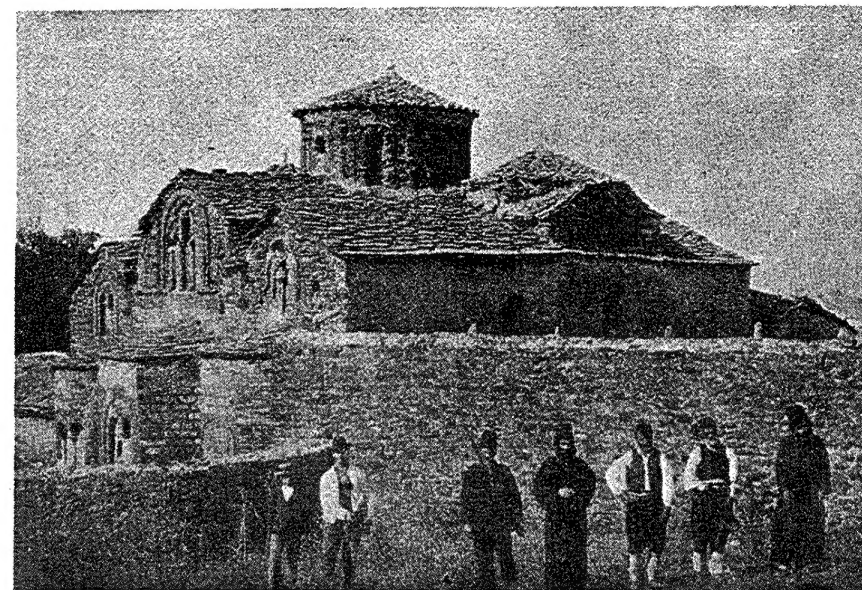
προμελετημένη, ἐν ᾧ εἰς τὰς Βλαχέρνας φαίνεται οἶονεῖ τυχαία καὶ ἀμελέτητος ἀφ' οὗ τόσοι ἀνοργάνως ἐν σχέσει πρὸς τοὺς κίονας ἐτέθησαν ὃ τε μέσος καὶ ὁ νότιος τρούλλος καὶ ἀφ' οὗ τόσοι ἀσύμμετρον πρὸς τὸ νότιον εἶναι τὸ βόρειον κλίτος, ὥστε τὰ κέντρα τῶν τριῶν τρούλλων οὐδὲ κἂν ἐπ' εὐθείας εὐρίσκονται. Ὁ τρόπος δ' αὐτὸς τῆς στηριξέως τῶν τρούλλων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ γεγονὸς ὅτι κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ ἐγκαρσίου τόξου τοῦ μέσου τρούλλου ὑπάρχουσι δύο ἀδικαιολογήτως μικρὰ τόξα, τῶν ὁποίων ἐντούτοις τὸ ἄθροισμα μᾶς δίδει ἀνοιγμα ἴσον περίπου πρὸς τὸ ἀνοιγμα τῶν δύο μεγάλων ἄκρων τόξων τῆς κιονοστοιχίας, παρέχει λαβὴν εἰς τὴν ὑπόνοιαν μήπως οἱ τρούλλοι προσετέθησαν ἀργότερον εἰς προϋπάρχουσαν καμαροσκεπὴ βασιλικήν, μὲ κανονικοῦ τύπου κιονοστοιχίας ἥτοι μὲ μόνον τοὺς δύο μεγάλους κίονας γεφυρωμένους διὰ τόξου ὁμοίου πρὸς τὰ ἄκρα, ὅπερ ὅμως μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀνεχόντων τὸν τρούλλον τόξων ἐδέχθη νὰ καταργηθῇ ἀντικατασταθὲν διὰ δύο μικροτέρων τόξων στηριχθέντων ἐπὶ τοῦ ἰσχνοῦ καὶ εἰς τέμπλα μόνον ἰδιάζοντος κιονίσκου (εἰκ. 3). Τὸ μεσαῖον τοῦτο τόξον παρέστησα ἐπὶ τῆς τομῆς διὰ γραμμῆς ἐστιγμένης. Ὁμοίαν διάταξιν ἀλλὰ μὲ τρία κατὰ τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα τοῦ ναοῦ φουρνικὰ ἀντὶ τρούλλων, παρουσιάζει καὶ ὁ κατωτέρω δημοσιευόμενος ναὸς τῆς Παναγίας Μπριώνη.

Κατὰ ταῦτα τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι παρουσιάζεν ἀρχικῶς τὴν μορφήν τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, ἧς ἡ μέση καμάρα ὀλίγον μόνον ἐξεῖχε τῶν πλαγίων¹, οὕτως ὥστε καὶ αἱ τρεῖς καμάραι ἠδύναντο νὰ στεγασθῶσι ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν δικλινῆ στέγην, τοῦθ' ὅπερ πράγματι συμβαίνει ἐν μέρει καὶ σήμερον τῆς στέγης ἐκάστης καμάρας ἀποχωριζομένης εἰς διακεκριμένον ἀέτωμα μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 6).

Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα νέον παράδειγμα ἀνατολιζούσης βασιλικῆς εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα, μετὰ τὴν Ἀγ. Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος, μὲ τυφλὴν μέσῃν καμάραν φερομένην ὅμως ἐπὶ κίωνων ἀντὶ πεσσῶν, ὅπως εἰς τοὺς Ταξιάρχας τῆς Καστοριᾶς². Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ὁμοιότης τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀχρίδος καὶ τῆς Καστοριᾶς περιορίζεται μόνον εἰς τὴν στέγασιν καὶ τοὺς κίονας δὲν ἐπεκτείνεται ὅμως καὶ εἰς τὴν διάταξιν τοῦ ἱεροῦ. Διότι ἐν ᾧ εἰς ἐκείνους αἱ πεσσοστοιχίαι ἢ κιονοστοιχίαι προχωροῦν, κατὰ παλαιὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν συνεχίζονται διὰ παχέων τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακο-

¹ Τὸ ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς κλειδὸς ὕψος τῶν καμαρῶν εἶναι: εἰς μὲν τὸ νότιον κλίτος 5,98, εἰς τὸ μέσον 7,50 καὶ εἰς τὸ βόρειον 6,44.

² Ὅρα πρόχειρον κάτοψιν παρὰ Millet, L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 25 εἰκ. 9.

Εἰκ. 4 Ἀποψὶς τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν ΒΑ.
(Φωτογραφία Λαμπάκη).

νικοῦ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως λοιπὸν ταύτης συγγενεῖς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν μᾶλλον πρὸς ναοὺς τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 12^{ου} ἢ τοῦ 1^{ου} ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ὥς εἶναι αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας¹, ἡ Μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ², ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας³ καὶ τέλος ἡ Ἀγ. Θεοδώρα τῆς Ἀρτης⁴.

Οἱ πλάγιοι τρούλλοι ὄντες ἐσωτερικῶς ὀκτάγωνοι κρύπτονται ὀπισθεν τριγωνικῶν αετωμάτων ὀρθομένων ὑπερθεῖν τῶν μακρῶν τοίχων (εἰκ. 4 καὶ 7). Ἡ τοποθέτησις τῶν εἰρημένων αετωμάτων εἶναι ἐνταῦθα παράλογος καὶ ἀνόργανος ἐξηγεῖται δὲ μόνον διὰ τῆς δυνάμεως, ἣν ἀσκεῖ ἐκάστοτε ἡ συνήθεια: διότι τὸ ἀέτωμα ἀντιπροσωπεύει γενικῶς μίαν ἐσωτερικὴν δικλινῆ στέγην ἢ κυλινδρικήν καμάραν, ἥτις ὅμως ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει ἀφ' οὗ ἀντ' αὐτῆς κατεσκευάσθη τρούλλος ὥστε ἡ τοποθέτησις ὑψηλοῦ αετώματος παρεῖλκεν. Ἐχουσι δὲ οἱ δύο αετωματικοὶ τοῖχοι πλάτος ἴσον πρὸς τὴν διάμετρον τῶν τρούλλων, ὧν ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου ἐφάπτεται τῆς ὀπισθίας παρεῖας τῶν αετωμάτων. Ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς διάταξις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ἐν Ἀρτῇ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας.

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1923 σελ. 8.

² Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 17 εἰκ. 1, 3.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τόμ. Α' σελ. 100 εἰκ. 1.

⁴ Ὅρα ἀκριβῆ κάτοψιν τοῦ ναοῦ τούτου κατωτέρω.

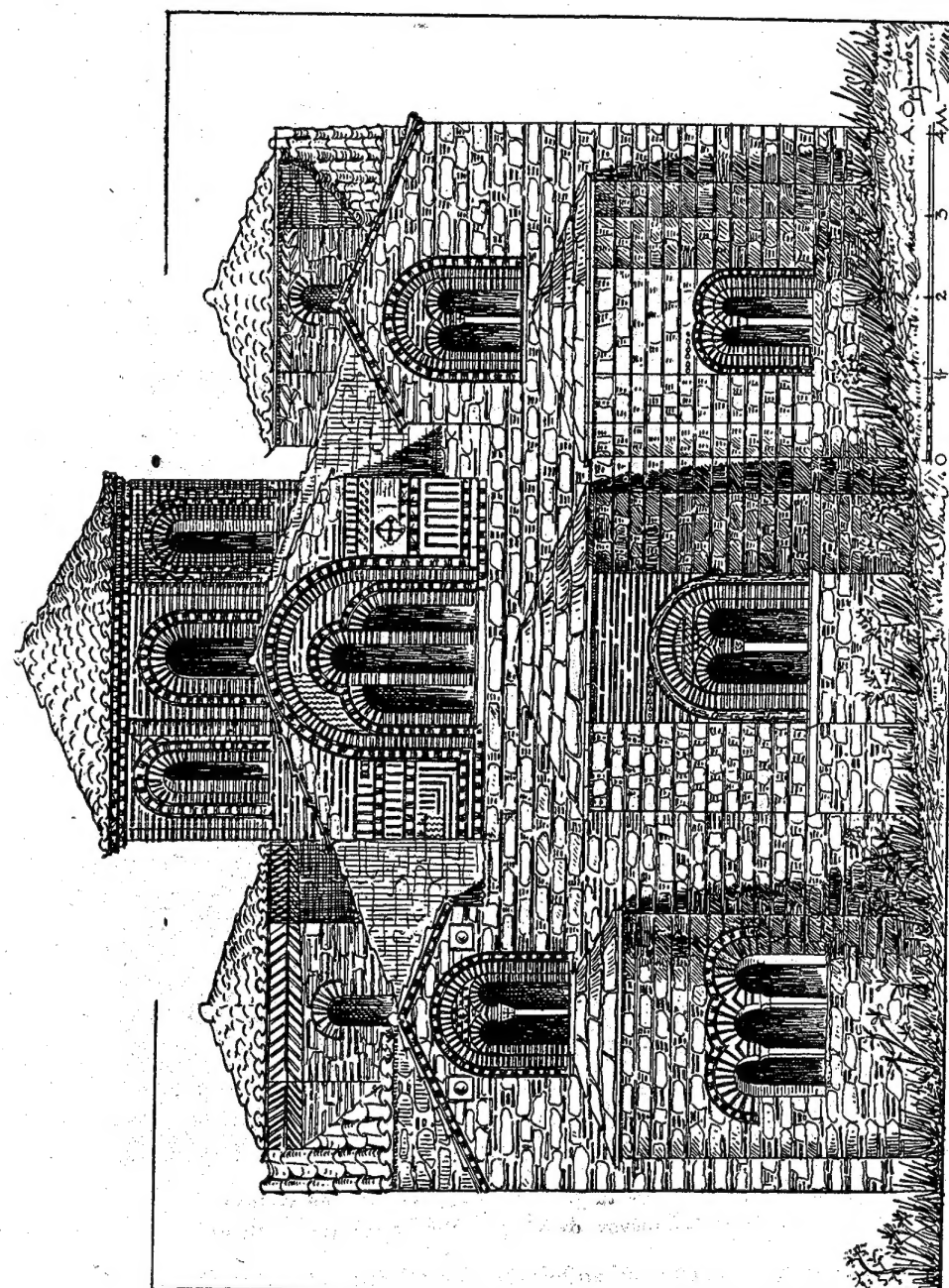
Εἰκ. 5. Ἡ νοτία πλευρά τοῦ καθολικοῦ ὑπὲρ τὸ ξύλινον ὑπόστεγον.

Νάρθηξ. Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη ἰσοπλατὴς πρὸς τὸν ναὸν νάρθηξ (εἰκ. 1) φέρων ἀπὸ μίαν θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς μακρᾶς (δυτικῆς) καὶ τῶν δύο στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων ἡ μὲν δυτικὴ εἶναι σήμερον φραγμένη, διακρίνεται ὅμως ἐξωτερικῶς τὸ τοξωτὸν αὐτῆς ὑπέρθυρον· αἱ δὲ δύο πλάγαι ἔχουσι σμικρυνθῆ ἐπὶ Τουρκοκρατίας· διότι ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἔφερον ὑψηλὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα σήμερον φέρουσιν εὐθέα, χρησιμοποιοιθέντων πρὸς τοῦτο ἱκανῶν τεμαχίων τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ἅτινα ἐστηρίχθησαν κάτωθεν διὰ προσθέτων σταθμῶν ὁμοίως ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου προερχομένων. Ἐσωτερικῶς ὁ νάρθηξ διαιρεῖται εἰς τρία τμήματα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὸ πλάτος τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Καλύπτονται δὲ τὰ τμήματα ταῦτα τὰ μὲν ἄκρα διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, τὸ δὲ μέσον δι' ἑλλειψοειδοῦς φουρνικοῦ. Πάντες δὲ οὗτοι οἱ θόλοι ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τυφλῶν τόξων ἀκκουμβώντων ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων.

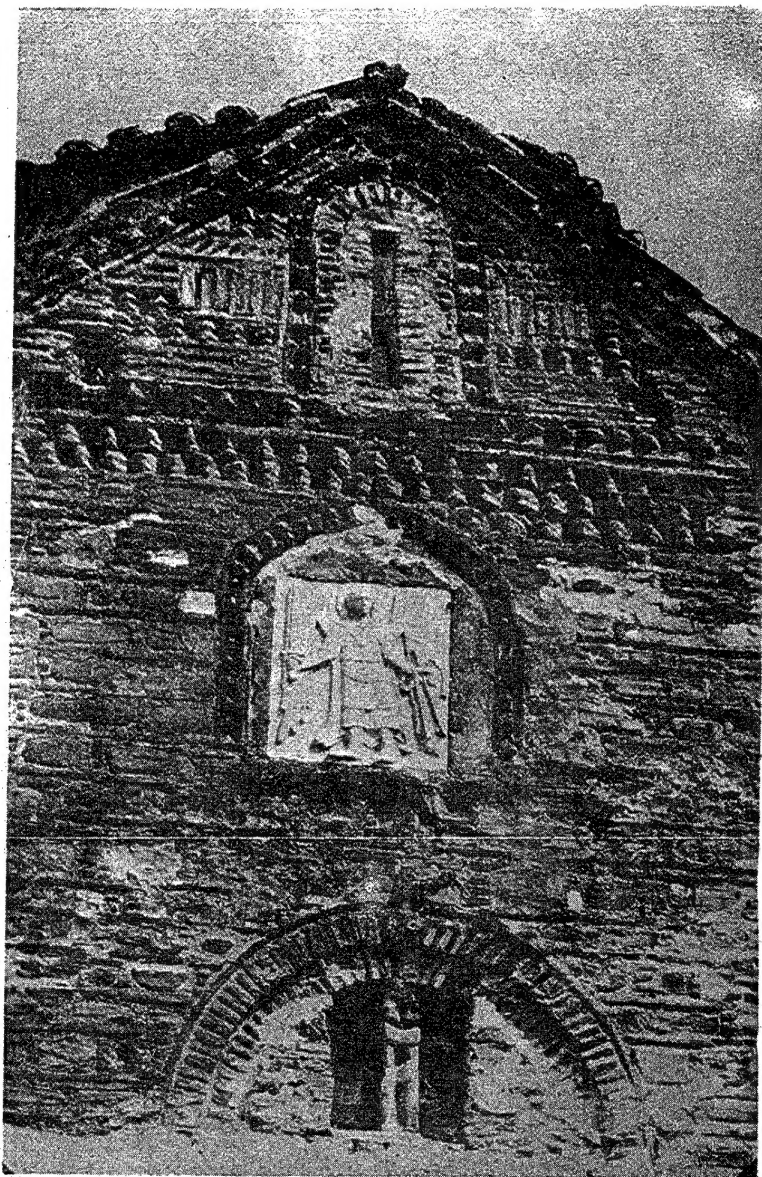
Ὁ νάρθηξ εἶναι πάντως μεταγενέστερος τοῦ ναοῦ ὥς ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ διάφορος τοιχοποιία του ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δικλινὴς στέγη του ἐμποδίζει τὴν θέαν τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τύμπανα εἰς ἃ καταλήγουσι πρὸς δυσμὰς αἱ στέγαι τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς γενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως τοῦ ναοῦ ἐρχόμεθα εἰς τὴν μελέτην τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἐμφανίσεως.

Εἰκ. 6. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

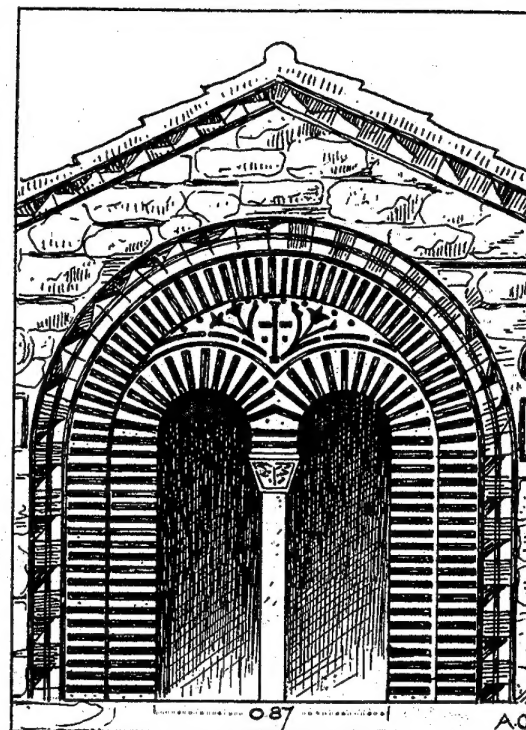

Εικ. 7. Τὸ μέσον τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ
μέ τὸ ἐντειχισμένον ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ

Ἡ τοιχοποιία τοῦ καθολικοῦ ἀποτελεῖται ἐκ συνεχῶν ὀριζοντίων στρώσεων (εἰκ. 4) χωριζομένων διὰ μονῆς σειρᾶς πλίνθων πάχους 0.025. Οἱ ἀποτελοῦντες τὰς στρώσεις ταύτας λίθοι—κοῖνοι σκληροὶ ἀσβεστόλιθοι,

οὐχὶ πάντοτε κονονικῶς λαξευμένοι—εἶναι τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε νὰ μεσολαβοῦν μεταξύ των κατακόρυφα κενὰ πλάτους 0.08-0.10, ἅτινα συμπληροῦνται δ' ἐπαλλήλων τεμαχίων πλίνθων τιθεμένων ἐντὸς παχέος κονιάματος, ὡς ἡ εἰκὼν 6 δεικνύει. Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς τοιχοποιίας, ὅπερ εἶναι γραφικώτερον τοῦ αὐστηροῦ πλινθοπεριβλήτου, ἰδιάζει εἰς ναοὺς τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας, μάλιστα δὲ τῆς Καστορίας, ἔνθα ἐφηρόσθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς περιγραφείσης τοιχοδομίας χρῆσις ἐγένετο εἰς τὸ ἱερὸν (εἰκ. 6) καὶ τοὺς κατὰ μῆκος τοίχους (βόρειον καὶ νότιον εἰκ. 5). Εἰς τὰ τριγωνικὰ ὅμως τύμπανα, εἰς ᾧ καταλήγουσιν αἱ στέγαι, καθὼς καὶ εἰς τοὺς τρούλλους, ἐγένετο σχεδὸν ἀποκλειστικῇ χρῆσις ὀπτοπλίνθων εἴτε ὡς ὕλικου δομῆς, εἴτε ὡς ὀδοντωτῶν ταινιῶν, εἴτε ὡς διακοσμῆσεως διὰ ποικίλης αὐτῶν πλοκῆς τῇ παρεμβολῇ καὶ πηλίνων κοσμημάτων.

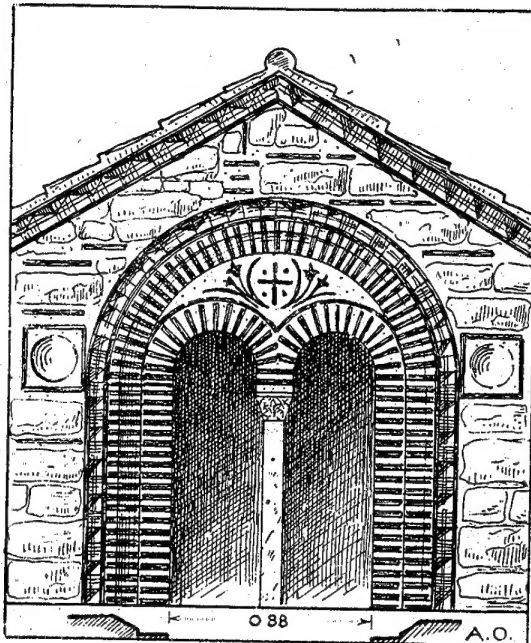
Εἰκ. 8.

Δυτικὸν παράθυρον τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ναοῦ.

Παράθυρα. Σήμερον ὁ ναὸς εἶναι σκοτεινὸς διότι τὰ πλεῖστα τῶν παραθύρων του ἐφράχθησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας διὰ λόγους ἀμύνης. Τὰ ἄλλοτε φωτίζοντα τὸν ναὸν παράθυρα διακρίνονται εἰς μονόλοβα, δίλοβα καὶ τρίλοβα. Καὶ τὰ μὲν μονόλοβα, ἀνοίγονται κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ φέρουσι δὲ διπλᾷ πλίνθινα πλαίσια περιβαλλόμενα ἐνίοτε ὑπὸ προιονωτῶν ταινιῶν, αἵτινες διήκουσι μέχρι τῆς ποδιάς (εἰκ. 5 καὶ 7). Τὰ δὲ δίλοβα, χωριζόμενα διὰ μαρμαρίνων ἢ λιθίνων κιονίσκων φερόντων ἀνάγλυπτα κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ἔχουσι τοὺς λοβοὺς των περιβεβλημένους ὑπὸ ἐξέχοντος πλαισίου, ἐπιπέδου (εἰκ. 8) ἢ λοξοτμήτου (εἰκ. 9), ὅπερ συνήθως μὲν περιδέεται

¹ Περί τῶν ἀξιολογωτάτων ναῶν τῆς Καστορίας θέλομεν δημοσιεύσει προσεχῶς ἰδίαν μελέτην ἐν τῷ Ἀρχαίῳ.

ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας (εἰκ. 8, 9), ἀπαξ ὁμῶς καὶ διὰ ζωφόρου ἐκ κεραμίνου κοσμήματος (εἰκ. 10). Τὰ μεταξὺ τῶν λοβῶν καὶ τῶν περιβαλλόντων αὐτοὺς πλαισίων τύμπανα πληροῦνται διὰ κεραμίνης ἢ ἄλλης διακοσμήσεως κατὰ ποικίλους τρόπους. Οὕτω π.χ. τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 10) τὸ τύμπανον κάτω μὲν φέρει τμήμα πριονωτῆς ταινίας ὑπεράνω δ' αὐτῆς ζωφόρον ἐκ δισέψιλον, τοῦ ὑπολοίπου κυκλικοῦ τμήματος πληρουμέ-

Εἰκ. 9.

Δυτικὸν παράθυρον τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ.

νοῦ ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ μισχοφόρου φύλλου ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου ἐτέθησαν ἀνὰ ἐν ὄρθιον δισέψιλον κατὰ τ' ἄκρα δὲ σειρὰ «κουφίζόντων» στοιχείων (εἰκ. 10). Τὰ τύμπανα τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα, εἰς ἃ ἀπολήγουσι πρὸς ἀνατολὰς αἱ κατὰ μῆκος στέγαι τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔφερον ἐπαλλήλους ὀδοντωτὰς ταινίας ἐν τῷ μέσῳ δ' αὐτῶν ἡμισφαιρικὸν «ρόδιον» πινάκιον, οὗτινος σώζεται σήμερον μόνον ἡ κοιλότης. Τέλος τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα τῶν δυτικῶν ἀπολήξεων τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν ἦτοι τῶν ὑπεράνω τοῦ ναοῦ θηκος, τὰ τύμπανα κοσμοῦνται ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ σταυ-

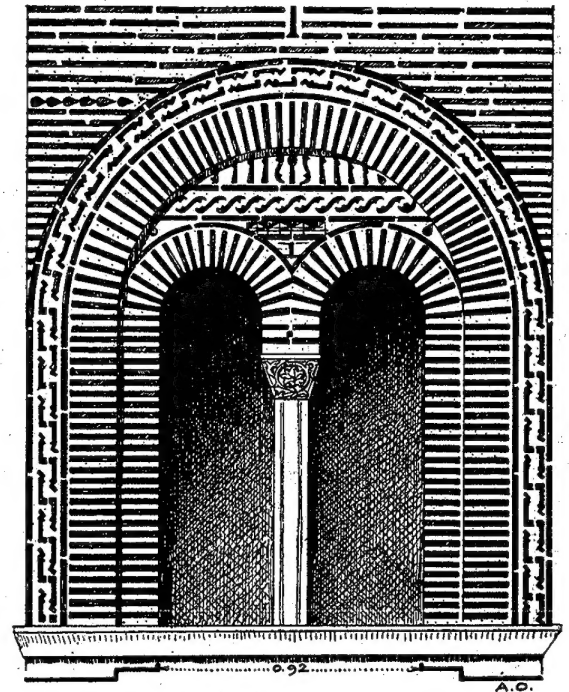
ροῦ ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ διὰ πηλίνων κρινανθέμων μετὰ μίσχων (εἰκ. 8, 9) κοσμήματος ὅπερ, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, εἰς οὐδὲν ἄλλο βυζαντινὸν μνημεῖον συναντᾶται πῆλινον. Εἰς τὰ δύο δὲ τελευταῖα παράθυρα ἐποθετήθησαν παρὰ τὴν ἀντυγα καὶ δύο «ρόδια» πινάκια ἐντὸς πλινθίνων τετραγώνων πλαισίων (εἰκ. 8, 9). Ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ διάταξις καὶ διακόσμησις τῶν παραθύρων εἰς ἃ ἀπολήγει πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ἡ κεντρικὴ κατὰ μῆκος στέγη τοῦ ναοῦ. Τούτων τὸ ἀνατολικὸν (εἰκ. 6) παρουσιάζει τρίλοβον ἀνοιγμα ἔχον πλινθίνους μὲν τοὺς χωρίζοντας κιονίσκους, τοὺς δὲ λοβοὺς μὲ σχῆμα ἡμικυκλικὸν μὲν τὸν μέσον, τεταρτοκυκλίον δὲ τοὺς ἄκρους. Ἐξωτερικῶς τὰ πλαίσια τῶν λοβῶν περιθεῖται πριονωτῇ ταινίᾳ. Τὸ τρίλοβον συγκρότημα εἶναι

ἐγγεγραμμένον ἐντὸς μεγάλου πλινθίνου ἐξέχοντος πλαισίου περιθεομένου ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας διηκούσης κάτω μέχρι τῆς ποδιᾶς (εἰκ. 6). Τὸ μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ τρίλοβου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου τύμπανον πληροῦται ἐνταῦθα διὰ παραλλήλων κατακορύφων κυματοειδῶν κοσμημάτων. Οὐ μόνον δὲ τὸ παράθυρον καθ' ἑαυτὸ ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τμήματα τοῦ ἀετώματος φέρουσι πλουσίαν κεραμίνην διακόσμησιν συνισταμένην κάτω μὲν ἐκ μαιάνδρων ἀποτελεσθέντων ἐκ κυματοειδῶν κοσμημάτων, ἀνωτέρω δὲ ὑπὸ πηλίνων σταυρῶν ἐντὸς ρόμβων ἐκ κυματοειδῶν ὁμοίως κοσμημάτων καὶ τέλος ἔτι ἀνωτέρω ἐκ ζωνῶν ἀποτελουμένων ἐκ στοιχείων σχήματος λατινικοῦ σῖγμα (S) ἐναλλασσομένων πρὸς κυκλικὰ κομβία, οὕτως ὥστε νὰ παρέχεται ἡ συνολικὴ ἐντύπωσις ἀλύσου.

Τέλος τὸ παράθυρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 11) εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἐν δίλοβον ὁμοιον πρὸς τὰ γειτονικά του, ὅπερ ὁμῶς φέρει ἐκατέρωθεν, ἀκκουμβισμένα ἐπὶ τῆς ἀντυγῆς αὐτοῦ, δύο

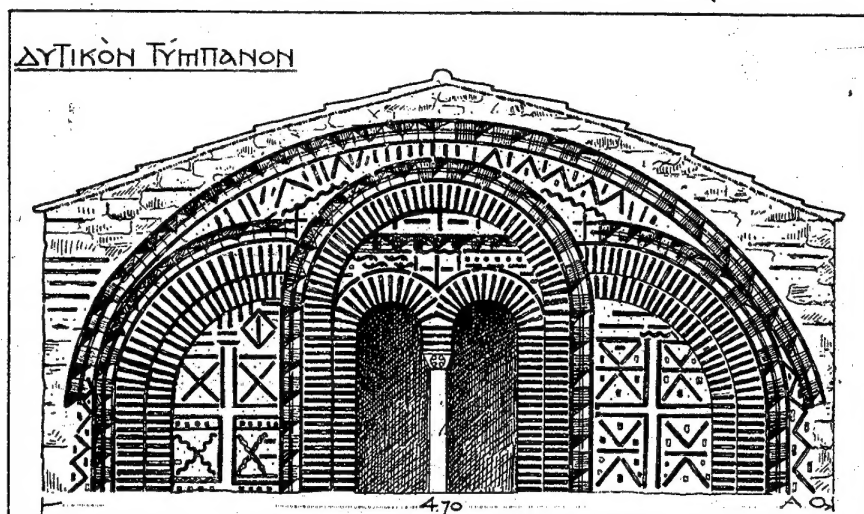
τεταρτοκυκλικά πτερύγια. Τόσον τὸ δίλοβον ὅσον καὶ τὰ πτερύγια αὐτοῦ περιθεόνται ἐξωτερικῶς ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας καὶ τὰ τρία δὲ πάλιν ὁμοῦ περιβάλλονται ὑπὸ κυκλικῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις πιθανώτατα ἀπετέλει ἀρχικῶς τὸ κάμπυλον γείσον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς μέσης στέγης λέγω δὲ τοῦτο διότι τὰ ὑπερθεῖν τῆς ταινίας αὐτῆς τμήματα τοῦ τοίχου καὶ διὰ μικροτέρων λίθων εἶναι κατεσκευασμένα καὶ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλινθῶν εἶναι ἐκτισμένα, ὥστε φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενέστεραι προσοδῆκαι (εἰκ. 11).

Τὰ τύμπανα τόσον τοῦ μέσου δίλοβου παραθύρου ὅσον καὶ τῶν τυφλῶν ἐκατέρωθεν περυγίων πληροῦνται διὰ διαφόρων κοσμημάτων σχηματιζόμενων διὰ πλινθῶν, εὐθειῶν ἢ κυματοειδῶν. Εἶναι δὲ ταῦτα σταυροί, ρόμβοι, χιαστιά, προσέτι δὲ καὶ πριονωταὶ ταινίαι καὶ δισέψιλον (εἰκ. 11).

Εἰκ. 10. Παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Κεραμοπλαστική διακόσμησης. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ ἐγένετο ἤδη λόγος περὶ ποικίλων κεραμίνων κοσμημάτων, ἅτινα πληροῦσι τὰ τύμπανα τῶν παραθύρων ἢ περιβάλλουσι τὰ πλαίσια αὐτῶν. Ἐκ τῶν κοσμημάτων τούτων ἄλλα μὲν τίθενται μεμονωμένα ἄλλα δὲ πάλιν, τιθέμενα κατὰ σειρὰν, σχηματίζουσι ζωφόρους πλαισιουμένας ὅτε μὲν δι' εὐθειῶν ὅτε δὲ διὰ κυματοειδῶν πλίνθων (εἰκ. 12, ἄνω δεξιᾶ). Καὶ

Εἰκ. 11. Δυτικὸν παράθυρον τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ.

τινὰ μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι συνήθη καὶ γνωστὰ ἐξ ἄλλων μνημείων τοῦ Δεσποτάτου ὡς π.χ. α') τὰ δισέψιλον (εἰκ. 12 ἄνω ἀριστερᾶ), ἅτινα ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν¹, τὴν Κάτω Παναγιᾶν² καὶ τὴν Πόρτα-Παναγιάν³, β') τὸ ἐν σχήματι λατινικοῦ σῖγμα (εἰκ. 12 ἄνω δεξιᾶ), ὅπερ εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὴν Κάτω Παναγιᾶν⁴, γ') τὸ προιονωτὸν (εἰκ. 12 ἀριστερᾶ), ὅπερ ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιάν⁵, δ') ἡ ἐκ ῥόμβων ἄλυσις, ε') ἡ ταινία τῶν ἀμυγδάλων, ς') ὁ μαϊάνδρος (εἰκ. 12 κάτω ἀριστερᾶ) καὶ τέλος ζ') οἱ σταυροί. Ἄλλα δὲ πάλιν ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶσι μόνον ἐνταῦθα καὶ τοιαῦτα εἶναι. α') τὰ κρινάνθεμα (εἰκ. 12 μέσον), β') τὸ χιαστὸν (εἰκ. 12 δεξιᾶ) γ') τὸ κομβοσχόινιον (εἰκ. 12), δ) ἡ ταινία τῶν διπλῶν πελέκων, (εἰκ. 12) ε') τὸ ὀξυγώνιον (εἰκ. 12 δεξιᾶ ἐν τῷ μέσῳ) καὶ τέλος ς') τὸ διχαλωτὸν (εἰκ. 12

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτίον 1919 σελ. 21 εἰκ. 8.

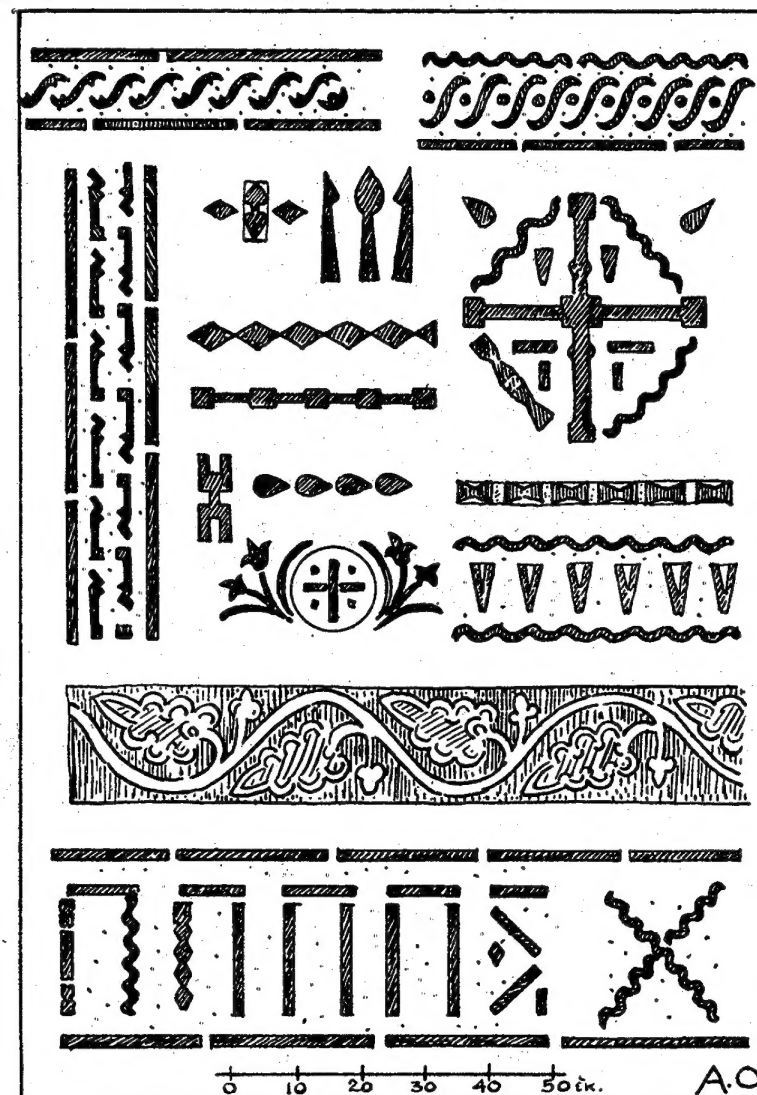
² Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σελ. 91 εἰκ. 22.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημείων Α', σελ. 20 εἰκ. 9.

⁴ Λαμπάκης, ἔ. ἄ.

⁵ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Α' σελ. 20 εἰκ. 8.

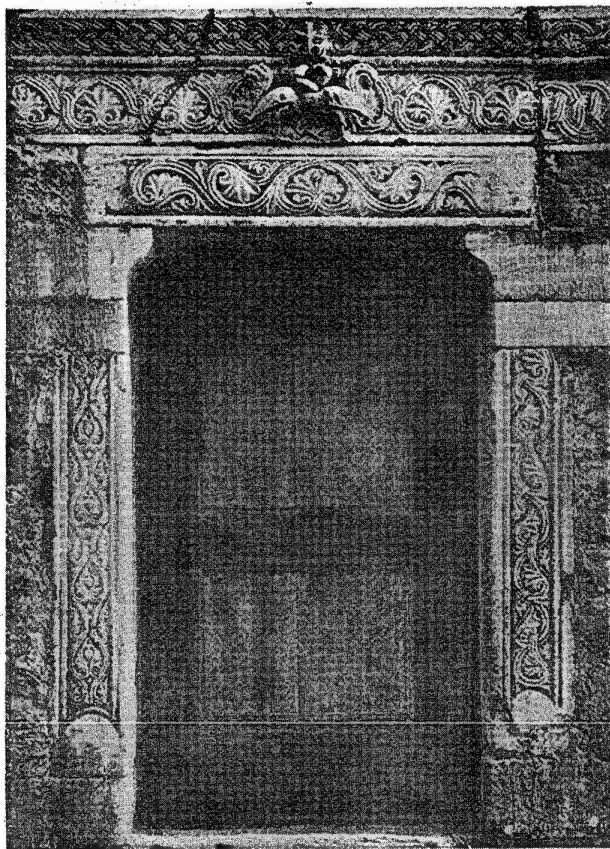
ἀριστερᾶ ἐν τῷ μέσῳ). Πλὴν τοῦ πρώτου πάντα τὰ λοιπὰ κοσμήματα εἶναι κατεσκευασμένα ἐπὶ πλίνθων, ὧν τὸ πάχος ἐτιμήθη μετὰ τὴν ὀπτησιν διὰ τοῦ μιστρίου, οὕτως ὥστε νὰ λάβῃ τὰ ἐπιθυμητὰ σχήματα.

Εἰκ. 12. Δείγματα κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ἐνταῦθα καὶ πηλίνην διακοσμητικὴν ζωφόρον ἀπαρτιζομένην ἐξ ὀρθογωνίων τεμαχίων (0,37×0,18) ἐφ' ὧν πλαστικῶς εἰκονίσθη κλιματὶς μετὰ βοτρώων (εἰκ. 12). Ἡ ζωφόρος δ' αὕτη, ἥτις ἐνθυμίζει ἀνάλο-

γον έντειχισμένην επί τών τοίχων τών 'Αγ. Θεοδώρων' τών 'Αθηνών, δέν κοσμεῖ σήμερον τοὺς τοίχους τοῦ καθολικοῦ τών Βλαχερνῶν, ἀλλ' ἐχρησιμο-

Εἰκ. 13.

*Η βόρειος θύρα τοῦ νάρθηκος μετὰ τὰ έντειχισμένα γλυπτά τοῦ τέμπλου.

ποιήθη εἰς τὸ δάπεδον αὐτοῦ πρὸς ἀντικατάστασιν φθαρέντος τμήματος τοῦ μαρμαροθετήματος

Ο ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

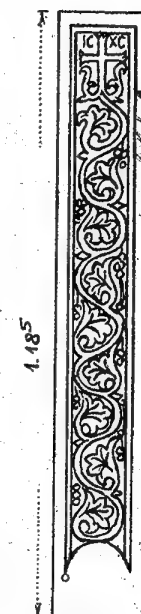
*Εκ πάντων τῶν ναῶν τῆς Ἀρτης, αἱ Βλαχερναι παρέχουσι τὸν πλουσιώτερον γλυπτὸν διάκοσμον. Συνίσταται δὲ οὗτος α) εἰς κιονόκρανα β) εἰς κιονίσκους καὶ ἐπιστύλια τέμπλων γ) εἰς ἀναγλύφους πλάκας τάφων καὶ δ) εἰς γλυπτά ἀγνώστου προορισμοῦ

Κιονόκρανα. Ταῦτα διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας. 1) εἰς τὰ τῶν κίωνων τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν καὶ 2) εἰς τὰ τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων. Τὰ κιονόκρανα τῶν κιονοστοιχιῶν εἶναι δύο εἰδῶν: τῶν μεγάλων κίωνων καὶ τῶν μικρῶν. Τὰ τῶν μεγάλων, ὄντα δυστυχῶς ἀλειμένα δι' ἀσβέστου, ἀποτελοῦνται ἢ ἐκ καλάθου περιβαλλομένου ὑπὸ φύλλων ἀκάνθης, ἢ ὑπὸ ἰωνικοῦ μετὰ προσκεφαλαίων κιονοκράνου ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐτέθη κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα. Τὰ κιονόκρανα ταῦτα προέρχονται πιθανῶς ἐκ τινος ἀρχαίου ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Τὰ δὲ τῶν μικρῶν ὀκταγώνων κιονίσκων κιονόκρανα εἶναι ἀπλᾶ, ὑψηλὰ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπίθηματα, ὧν ἡ πρὸς τὸ μέσον κλίτος βλέπουσα παρειὰ κοσμεῖται δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου ἢ ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος ἐκ σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ φυλλωμάτων (εἰκ. 3). Ὅμοίως κολουροπυραμιδοειδῆ κιονόκρανα φέρουσι καὶ πάντες οἱ κιονίσκοι τῶν παραθύρων, ὧν ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ κοσμεῖται διὰ φύλλου ἢ ἀνθεμίου, ἀπλοῦ ἢ συνθέτου (εἰκ. 9, 10).

Τέμπλον. Ὁ ναὸς ἔφερεν ἄλλοτε πλούσιον μαρμαρίνον τέμπλον, ὃπερ καταστραφέν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη ἀργότερον δι' ἀκαλαισθήτου ξυλίνου, τῶν τεμαχίων τοῦ παλαιοῦ έντειχισθέντων εἰς τὰς σμικρυνθείσας, ὡς εἵπομεν, πλαγίας θύρας τοῦ νάρθηκος ἢ χρησιμοποιηθέντων ἐξ ἀγνοίας εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν πάλαι συληθέντων τάφων τῶν δεσποτῶν.

Τὸ τέμπλον τῶν Βλαχερνῶν συνίστατο, ὡς πάντα τὰ βυζαντινὰ τέμπλα, ἐκ κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ πεσσῶν καὶ ἐξ ἐπιστυλίων, ζευγνυόντων τοὺς κιονίσκους. Θωράκια ἔφρασσον τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κενά, πλὴν τῶν μέσων ἀνοιγμάτων. Τὰς θέσεις τῶν πεσσῶν καθορίζουσι σαφέστατα αἱ ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ τῶν τριῶν κλιτῶν διατηρηθεῖσαι τετράγωνοι ἐγκοπαὶ πακτώσεως, (εἰκ. 23) ἐκ τῶν διαστάσεων τῶν ὁποίων ταυτίζονται καὶ τὰ σφζόμενα τεμάχια.

Πέντε λοιπὸν τοιοῦτοι πεσσίσκοι ἀνταποκρινόμενοι ἄλλοι μὲν πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν ἐγκοπῶν τοῦ μέσου κλίτους ἄλλοι δὲ πρὸς τὰς τῶν ἄκρων κλιτῶν εἶναι έντειχισμένοι ὡς σταθμοὶ τῶν πλαγίων θυρῶν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 13). *Ἐχουσι δὲ οὗτοι ὕψος 1.18⁵ καὶ κοσμοῦνται κατὰ τὴν ἐμπροσθίαν των ἐπιφάνειαν διὰ λεπτοτάτης ἐργασίας ἐλικοφύλλων ἄλλων μὲν ἀναδιπλουμένων (εἰκ. 13 ὑπέρθυρον) ἄλλων δὲ μετὰ βοτρυῶν. Εἶναι δὲ τὰ ἐλικοφύλλα εἰς ἄλλους μὲν πεσσίσκους ἀπλᾶ εἰς ἄλλους δὲ σύνθετα καταλήγοντα εἰς τὸ ἄνω μέρος εἰς σταυρὸν¹ (εἰκ. 14). Εἷς μάλιστα τῶν σταυρῶν φέρει ἐκατέρω-

Εἰκ. 14.
Πεσσίσκος
τοῦ τέμπλου.

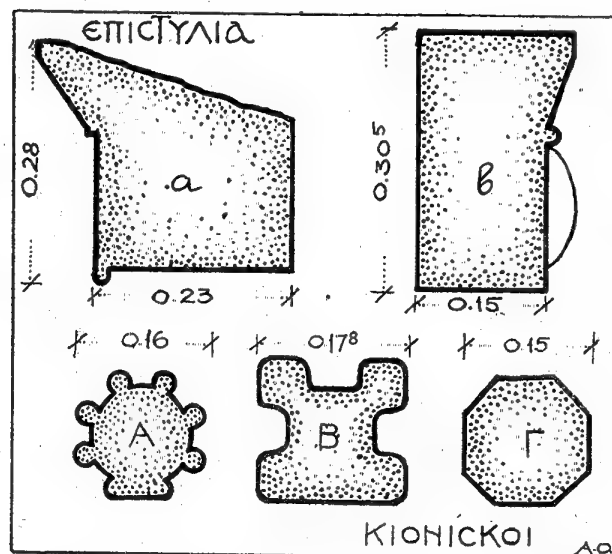
¹ Ὅμοιος σταυρὸς ὑπάρχει καὶ εἰς τοὺς πεσσίσκους τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν Ἀμφίση ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τόμ. Α' σελ. 192 εἰκ. 9.

θεν τῆς ἄνω κεραίας καὶ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC XC (εἰκ. 13).

Ὑπεράνω τῶν πεσσίσκων ἐτίθεντο οἱ κιονίσκοι, ὧν διεσώθησαν τρεῖς τύποι. 1) ὁ μετὰ τεσσάρων διὰ κόμβου συνηνωμένων κιονίσκων (εἰκ. 15, Α) 2) ὁ ἐν σχήματι δέσμης δὲ κιονίσκων (εἰκ. 15, Β) καὶ 3) ὁ δὲκτάγωνος (εἰκ. 15, Γ). Ἐκ τούτων εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα φαίνεται ὅτι ἀνήκει ὁ πρῶτος διότι ἔχει

διατομὴν κατὰ τι μεγαλύτεραν τῶν λοιπῶν. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος ἀνήκουσιν εἰς τὰ κλίτη.

Ἐκ τῶν κιονίσκων τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 16, Α) διετηρήθησαν τρία τεμάχια. Ἐν ἑξ αὐτῶν, φέρον συμφυῆς καὶ τὸ κιονόκρανον, εἶναι ἐντετειχισμένον ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος, ἄλλο χρησιμεύει σημεῖον ὡς διαχωριστικὸς κιονίσκος τοῦ εἰς παράθυρον ἐπὶ τουρκοκρατίας μεταβλη-

Εἰκ. 15. Τομαὶ κιονίσκων καὶ ἐπιστυλίων τοῦ τέμπλου.

θέντος τοξωτοῦ τμήματος τῆς νοτίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 5 καὶ 7). Τρίτον τέλος τεμάχιον (εἰκ. 16 Γ) ἦτο ἐντετειχισμένον εἰς τὸν νότιον τάφον. Τετραπλοῖ κιονίσκοι, συνδεόμενοι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ κόμβου ἦσαν συνηθέστατοι εἰς τέμπλα· ἀλλὰ καὶ ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον ἀπαντῶσι συχνὰ εἰς ἀνάγλυφους παρειὰς σαρκοφάγων καὶ εἰς χειρόγραφα. Χρῆσις των ἐγένετο ἀπὸ τοῦ 12^{ου} κυρίως αἰῶνος, ἐνταθεῖσα κατὰ τὸν 13^{ον} καὶ τὸν 14^{ον} αἰῶνα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ἔχομεν ἀσφαλῆ καὶ τὴν μορφήν καὶ τὴν θέσιν τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου· ἀγνοοῦμεν ὅμως μόνον τὸ ἀκριβὲς ὅλικόν ὕψος των.

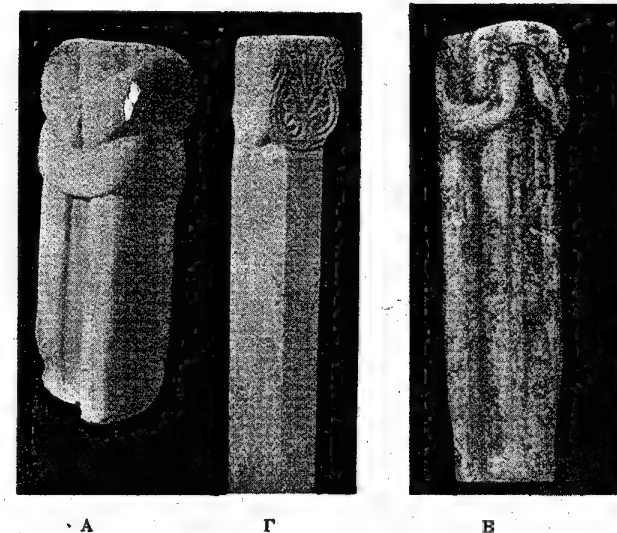
Ὑπεράνω τῶν κιονίσκων ἐτίθεντο ἐπιστυλία ἀποτελούμενα ἐκ ταινίας ἐπιπέδου στεφομένης ὑπὸ λοξοτμήτου γείσου. Ἐπιστυλίων διακρίνομεν δύο κατηγορίας, ὧν ἡ τομὴ (εἰκ. 15) καὶ ἡ διακόσμησις διαφέρει. Εἰς τὸ μέσον κλίτος ἀνήκουν τὰ ἐπιστυλία τῶν εἰκόνων 17 καὶ 18. Ταῦτα φέρουσιν ἐπὶ μὲν τῆς ταινίας διακόσμησιν ἐκ συριακῶν τροχῶν περιβαλλόντων ῥόδακας ἐπὶ δὲ τοῦ γείσου παρατεθειμένα καὶ διὰ κόμβων συνεχούμενα ἀνθήμια. Τὸ κόσμημα

τῆς ταινίας διεκόπτετο α) ὑπὸ στρογγύλων δίσκων, ἐφ' ὧν πιθανῶς ἦσαν ἄλλοτε γεγλυμμένα μονογράφηματα ἀργότερον ἀπολαξευθέντα (εἰκ. 17) β)

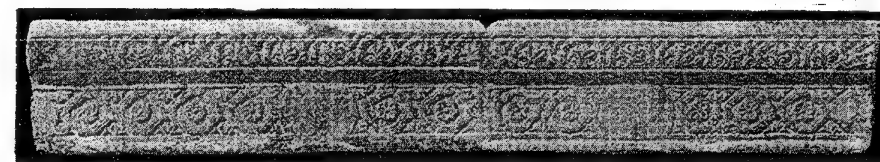
ὑπὸ μεγάλων ἀνακαμπτομένων καὶ ἐξεχόντων φύλλων ἀκάνθης, οἷα συνηθίζοντο ἰδίᾳ κατὰ τὸν 12^{ον} καὶ 13^{ον} αἰῶνα (εἰκ. 18) καὶ γ) ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους ὑπὸ τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων καὶ περιβάλλοντος ἀνάγλυπτον διπλοῦν στανρόν (Σταυρώσεως) (εἰκ. 18). Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λεπτή καὶ ἐπιμελημένη, ἡ δὲ κλίμαξ των σχετικῶς μικρά.

Τὸ ὅλικόν μήκος τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους ἦτο 3.68. Τὰ διασωθέντα δύο τεμάχια ἀντιπροσωπεύουσι μήκος περίπου 2.30.

Ἡ δευτέρα κατηγορία τῶν ἐπιστυλίων διακρίνεται, λόγῳ τῶν ἀναγλύφων μορφῶν τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ τῆς Παναγίας, ἃς φέρει ζωηρῶς ἐξεχούσας (0,05)

Εἰκ. 16. Κιονίσκοι τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 17. Ἐπιστυλίον τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ταινίας. Τεμάχια τῶν ἐπιστυλίων τούτων ἐσώθησαν ἐν συνόλῳ τρία, ὧν τὸ μὲν ἀριστερόν (εἰκ. 19) εἶναι ἐντετειχισμένον ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τὰ δὲ δύο ἄλλα (εἰκ. 20) ἀπόκεινται ἐν τῷ διακονικῷ. Τὸ ὅλικόν μήκος τοῦ ἐπιστυλίου ὑπολογίζεται ἀκριβῶς, λόγῳ τῆς συμμετρικότητος, εἰς 2.95. Τόσον ὅμως εἶναι μόνον τοῦ διακονικοῦ τὸ ἀνοιγμα, ὅπερ εἶναι μικρότερον τοῦ τῆς προθέσεως κατὰ 0.26 λόγῳ τῆς κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρξεως τῆς παραστάδος (εἰκ. 1) ἣτις δὲν ὑφίσταται καὶ εἰς τὸ βόρειον κλίτος. Κατὰ ταῦτα τὸ ἐξεταζόμενον ἐνταῦθα ἐπιστυλίον

ἀνήκει εἰς τὸ Διακονικόν. Ἐπικυροῦται δ' ἡ ἐνταῦθα τοποθέτησίς του καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ κιονίσκοι, οἵτινες τὸ ἐβάσταζον, τοποθετούμενοι εἰς ἀς θέσεις καθορίζουσιν αἱ ἐπὶ τοῦ δαπέδου σωζόμεναι ἐγκοπταὶ πακτώσεως αὐτῶν,

Εἰκ. 18. Τεμάχιον ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

ἔρχονται ἀκριβῶς κάτωθεν τῶν Ἀρχαγγέλων, ὅπου καὶ ὑπάρχει ὁ σχετικὸς γόμφος. Ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 21) δεικνύει τὴν γενικὴν ὄψιν τοῦ τέμπλου.

Ἡ ταινία καὶ τὸ γεῖσον τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι πλουσίως διακεκοσμημένα ἢ μὲν δι' ἄλυσσοειδοῦς κοσμήματος ἐκ διατεταμένων κύκλων, τὸ δὲ δι' ἑλικο-

Εἰκ. 19. Ἀνάγλυπτον ἐπιστύλιον τέμπλου ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν νότιον θύραν τοῦ ναοῦ.

φύλλου πρωτοτύπου μορφῆς. Τὸ κόσμημα τῆς ταινίας καὶ τοῦ γείσου διακόπτουσι τοῦτο μὲν ζωηρῶς ἐξέχοντα κομβία (εἰκ. 19) τοῦτο δὲ αἱ προτομαὶ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους εἰκονιζομένης ἐν στάσει δεήσεως Παναγίας καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς παρισταμένων ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Ἐχομεν ἐπομένως ἐνταῦθα τὸ ἄνω τμήμα τῆς παραστάσεως, ἥτις τοποθετεῖται συνήθως εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἥτοι τῆς

Θεοτόκου δεομένης μὲ τοὺς ἐκατέρωθεν αὐτῆς προσκλίνοντας ἀρχαγγέλους ἐν τῷ ἡμετέρῳ τέμπλῳ ἡ Παναγία τῆς ὁποίας δυστυχῶς ἡ κεφαλὴ εἶναι τελείως κατεστραμμένη, παρίσταται εἰς αὐστηρὰν μετωπικὴν στάσιν δεήσεως, φέρει δὲ τὸν ἐπὶ τοῦ στήθους ἀναδιπλούμενον μανδύαν (εἰκ. 20). Αἱ χεῖρες τῆς δὲν ἐξέχουν λοξῶς ἐκατέρωθεν τοῦ σώματος, ὥς εἰς τὰς ἀναγλύφους «δεομένας» Θεοτόκους, ἀλλ' εἶναι προσκεκολλημέναι κατακορύφως ἐπὶ τοῦ στήθους. Ἀνάλογον στάσιν ἔχει καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ Θεοτόκος τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος¹, ἥτις προέρχεται ὡσαύτως ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τούτου². Εἶναι πιθανώτατον ὅτι ἡ ἡμετέρα Παναγία ἀντιγράφει τὴν περιώνυμον Βλαχερνίτισσαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως³.

Εἰκ. 20. Δύο προσαρμοζόμενα τεμάχια τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

Οἱ δὲ περῶτοι Ἀρχάγγελοι, ὧν τὰ συντετμημένα ὀνόματα ἀναγράφονται ἐπὶ δίσκων παραπλευρῶς τῶν φωτοστεφάνων, σεβρίζοντες τὴν Θεοτόκον, παρίστανται ἐκατέρωθεν αὐτῆς εἰς τὴν συνήθη στάσιν τῶν τριῶν τετάρτων. Φοροῦσι δὲ οὗτοι τὸν μετὰ διαλίθων παρυφῶν καὶ λώρου ἀναδιπλούμενον περὶ τὸν καρπὸν σφικτὸν χειριδωτὸν πλατύσημον χιτῶνα, στολὴν ἣν φέρουσι καὶ οἱ αὐτοκράτορες ἢ οἱ δεσπότες⁴ εἰς τοιχογραφίας ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἡμίτομον παράστασιν ἀναγλύφω μορφῶν, αὕτη ἦτο λίαν συνήθης καθ' ὅλας τὰς περιόδους, ἐγένετο δὲ προφανῶς κατ' ἀπομίμησιν τῶν φορητῶν εἰκόνων. Οἱ ἄγγελοι ἰδίᾳ συχνότατα παρίστανται ἀνάγλυφοι μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος⁵.

¹ Strzygowski, Δ I E E, B' 723 καὶ Röm. Quartalschrift 1893, 8.

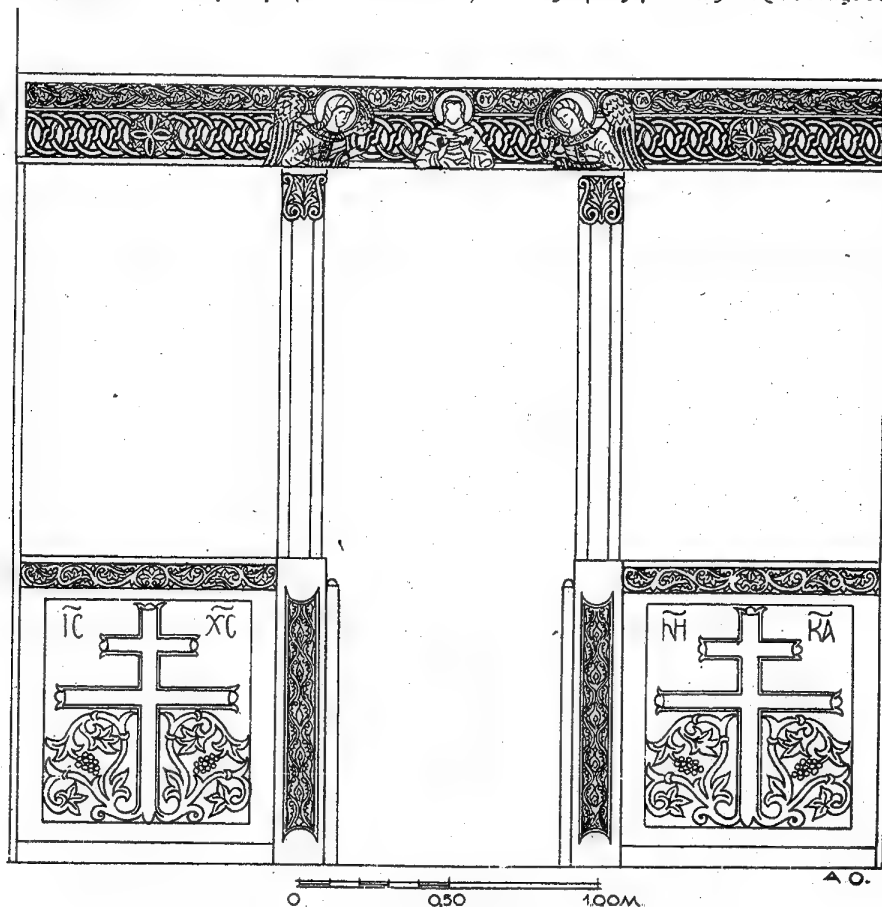
² Ζυγγόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. τ. Δ' (1927) σ. 67 ἐνθα μνημονεύονται καὶ ἄλλα παραδείγματα τῆς αὐτῆς στάσεως τῆς Παναγίας, ἐν οἷς καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῶν Βλαχερνῶν, ὁρθῶς ἔκτοτε θεωρηθὲν ὡς ἐκ τοῦ τέμπλου προερχόμενον.

³ Ὅρα σχετικῶς J. Ebersolt, Sanctuaires de Byzance 1921, σ. 50, εἰκ. 7.

⁴ Σπ. Π. Λάμπρος, Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων Ἀθῆναι 1930 πίν. 73-85, Diehl, Manuel² 1927 εἰκ. 432, 433, Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919 προμετωπίς καὶ εἰκ. 13, 14 καὶ 22.

⁵ Κιβώριον Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως Bréhier, N. Archives des Mus.

Ἡ διὰ τῆς γλυπτικῆς ἀπεικόνισις θεῶν μορφῶν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς δὲν ἦτο τόσον ἀσυνήθης, ὅσον πρό τινας ἐνομίζετο¹. Συχνάκις ἀπαντῶνται λατρευτικαὶ εἰκόνες λαξευμέναι ἐπὶ λίθου, αἵτινες ὁμως γενικῶς παρουσιάζουσι

Εἰκ. 21 Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ.

λίαν ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον καὶ ἀνάγονται εἰς ἐποχὰς κυμαινομένας μεταξὺ τοῦ

sions Scientifiques Paris 1911 πίν. XXI εἰκ. 2 (11^{ου} αἰ.), τάφος Ἀγ. Θεοδώρας Ἀρτης (13^{ου} αἰ.) (ᾗρα φωτογραφίαν κατωτέρω), Τάφος Μ. Τορνίκη ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (14^{ου} αἰ.) Šmit, Kachrie-Djami Παράρτ. XI τόμ. Izvestia Ρώσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως πίν. LXXXIII καὶ LXXXIV πρβ. καὶ κιονόκρανον τοῦ αὐτοῦ ναοῦ αὐτόθι πίν. LXXXV. Τέμπλον βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (13^{ου} αἰ.). Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν εἰκ. 24. Bréhier, ἔ.δ. 1913 fasc. 9 πίν. VII εἰκ. 13 κλπ. Ἐλεφαντοστοῦν τῆς Συλλογῆς Stroganof (12^{ου} αἰ.). Diehl, Manuel² (1927) εἰκ. 327.

¹ Strzygowski, Röm. Quart. 1893 σ. 6. Choisy, Hist. Arch. II 1903, σ. 81.

9^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} μ. Χ. αἰῶνος¹. Πολὺ περισσότερον ἔξεργοι καὶ πλαστικάι, σχεδὸν ὁλόγλυφοι, ἀπεδόθησαν αἱ μορφαὶ ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ἴσως κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἐπιτυμβίου πλαστικῆς τῆς Δύσεως. Τοιαύτην ἰσχυράν, ἑλληνιστικὴν πλαστικότητα παρουσιάζουσι καὶ τὰ ἀνάγλυφα τῶν Βλαχερνῶν, ἅτινα ἐξετελέσθησαν ὄχι μόνον μὲ ἀκριβείαν ἀλλὰ καὶ μὲ χάριν καὶ φυσικότητα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα ἔργα παλαιότερα ἢ καὶ σύγχρονα², ἅτινα χαρακτηρίζει ἐπιπεδότης καὶ γραμμικὴ ἀπόδοσις τῶν μορφῶν. Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ προοπτικῶς εἰκονισθέντες ἀρχάγγελοι παρεστάθησαν ὁρθῶς ἢ δὲ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων καὶ τῶν τριῶν μορφῶν δὲν εἶναι ἀπλῆ, συμβατική, ἀλλ'

Εἰκ. 22 Ἐπιστύλιον τῆς προθέσεως καὶ πεσσίσκος.

ἐξετελέσθη κατὰ φύσιν, ὥστε νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὄγκου. Τέλος ἡ ἐκτέλεσις καὶ τῶν μορφῶν καὶ τῶν κοσμημάτων εἶναι τόσον ἐπιμελημένη, ὅσον δὲν ἀνέμενέ τις νὰ συναντήσῃ εἰς τὴν μακρονήν ταύτην ἐπαρχίαν. Ἐκ τούτων λοιπὸν πάντων τῶν γνωρισμάτων, ἅτινα μαρτυροῦσι ἀξιοσημείωτον καλλιτεχνικὴν ὁριμότητα, ἄγομαι νὰ δεχθῶ, ὅτι τὸ γλυπτὸν τέμπλον τῶν Βλαχερνῶν θὰ ἐξετελέσθη παρὰ τεχνιτῶν ἐλθόντων ἐκ τῆς πρωτευούσης καὶ ἐργαζομένων εἰς τὴν αὐλὴν τῶν δεσποτῶν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως³.

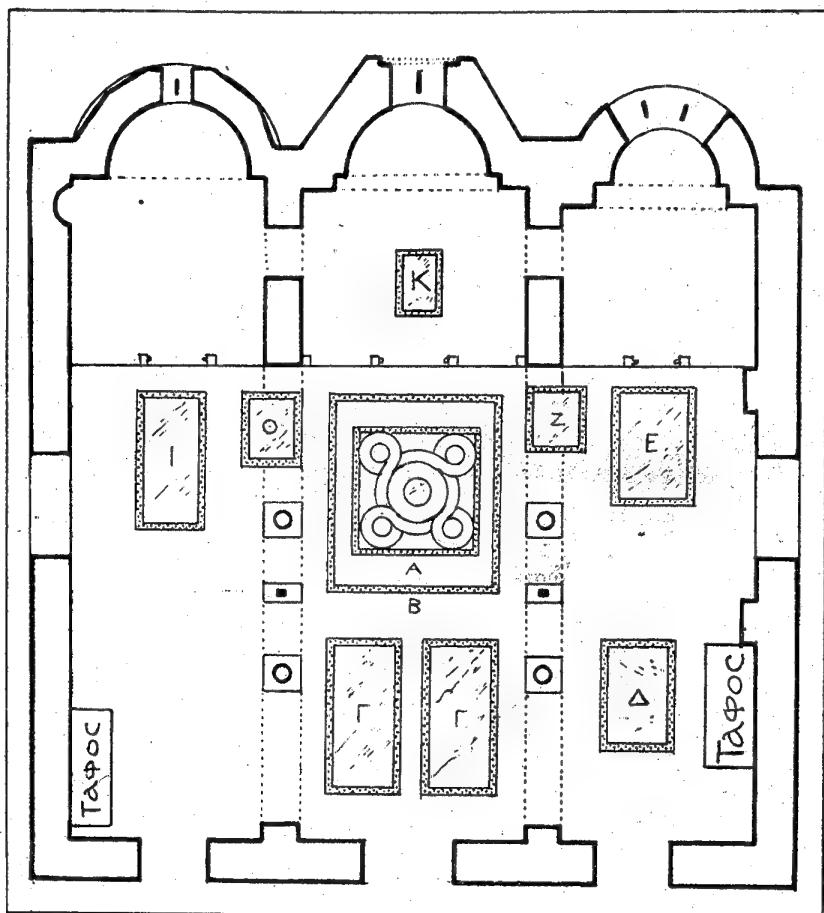
Τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κενὰ ἐφράσσοντο, πλὴν τοῦ μέσου ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς θύρα, διὰ θωρακίων, ἐξ ὧν ἀνεῦρον δύο πολλαχῶς τεμαχισμένα. Ἐκ τῆς συναρμογῆς τῶν τεμαχίων των ἐξήχθη ὅτι τὸ σχέδιον ἀπηρτίζετο ἐξ

¹ Πβλ. Γ. Σωτηρίου, Recueil Kondakof Πράγα 1926 σ. 125 ἔ.

² Πβλ. ἀνάγλυφα τάφου Ἀγ. Θεοδώρας.

³ Τὸ ἀνωθεν τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τεμάχιον τοῦ τέμπλου παρουσιάζει σήμερον ζωερὸν πορφυροῦν χρωματισμὸν (grenat) εἰς τὴν κόμην καὶ τὰς παρυφὰς τοῦ ἐνδύματος τοῦ ἀγγέλου. Εἶναι τόσον ἐπιτυχὴς ὁ χρωματισμὸς αὐτός, ὥστε δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ παλαιὸς ἀνανεωμένος. Εἶναι ἄλλως τε πιθανώτατον, ὅτι ὅπως οἱ ἀρχαῖοι, οὕτω καὶ βυζαντινοὶ ἀνύψωνον διὰ χρωμάτων τὸ θέλημα τῶν πλαστικῶν των ἔργων. Διὰ τὰς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ εἰκόνας τοῦλάχιστον τοῦτο εἶναι βέβαιον.

ένος σταυροῦ τῆς ἀναστάσεως, οὗτινος τὰ μὲν δύο κάτω τῆς ὀριζοντίας κεραίας διαμερίσματα κοσμοῦνται διὰ κλιματίδος μετὰ βότρου, τὰ δὲ δύο ἄνω διὰ τῆς γνώστῃς συντεταγμένης ἐπιγράφῃς IC XC (εἰκ. 21 ἀριστερᾷ) καὶ NH KA (δεξιᾷ). Τὸ πλάτος τῶν θωρακίων ὑπολογίζεται εἰς 0.68 τὸ δὲ ὕψος εἰς

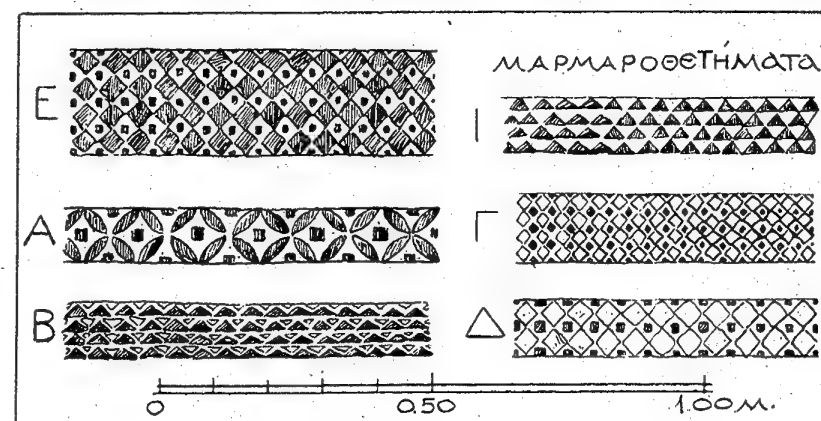

Εἰκ. 23. Γενικὴ διάταξις τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ δαπέδου.

0.85· τὸ πάχος εἶναι 0.06. Ὑπεράνω τῶν θωρακίων θὰ ὑπῆρχεν, ὡς συνήθως, λοξότμητός τις στέψις. Ἐπειδὴ δὲ τοιούτων στέψεων ἀνεῦρον δύο ἢ τρία εἶδη παρεδέχθηεν ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκ. 21 τὸ ἐξ αὐτῶν συγγενέστερον—ἀπὸ ἀπόψεως κοσμήματος—πρὸς τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ τέμπλου τούτου.

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς μορφῆς τῶν τέμπλων τοῦ μέσου κλίτους καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν ταύτισιν τῶν εἰς αὐτὰ ἀνηκόντων τεμαχίων εἶναι

πρόδηλον ὅτι τὸ ὑπολειπόμενον τεμαχίον ἐπιστυλίου, ὅπερ σήμερον χρησιμεύει ὡς ὑπέρθυρον τῆς βορείου θύρας τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 13), ἀνήκει εἰς τὸ τέμπλον τῆς προθέσεως. Ἡ διατομὴ τοῦ ἐπιστυλίου τούτου (εἰκ. 22) εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ διακονικοῦ, διαφέρει δὲ μόνον ἡ διακόσμησις. Πράγματι ἐνταῦθα ἡ μὲν κατακόρυφος ταινία κοσμεῖται διὰ ζωφόρου ἐκ συγκομβομένων ἀνθεμίων (εἰκ. 22), ἡ δὲ λοξὴ ἐπιφάνεια τῆς στέψεως δι' ἀλυσσοειδούς πλέγματος. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς κατακόρυφου ταινίας ὑπάρχει λίαν ἑξεργος παράστασις δύο ἀντωπῶν παγωνίων ἐχόντων τοὺς λαιμούς συμπλεγμένους· τὰς δὲ οὐρὰς ἀνωρθωμένας. Τὸ θέμα τοῦτο συνητήσαμεν εἶδῃ εἰς τὸ τέμπλον

Εἰκ. 24. Δείγματα μαρμαροθετημάτων.

τῆς Πόρτα - Παναγίας¹, ὅτε καὶ ἀνεφέραμεν καὶ ἄλλα παραδείγματα τῆς χρήσεως αὐτοῦ εἰς τε γλυπτὰ καὶ εἰς χειρόγραφα.

Δάπεδον. Τὸ ἔδαφος τοῦ κυρίου ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πλακῶν, αἵτινες ἦσαν διατεταγμέναι, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζωσι τὸ ἐσωτερικὸν ἐπιμήκων ὀρθογωνίων ἢ τετραγώνων πλαισίων ἀποτελουμένων ἐκ μικρῶν, ποικιλοχρῶμων, φυτευτῶν μαρμάρων. Ἐκ τῶν πλαισίων τούτων ἀκέραια διεσώθησαν μόνον τὰ τοῦ μέσου κλίτους καὶ τινὰ τῶν πλαγίων, τὰ δὲ λοιπὰ καταστραφέντα ἀντικατεστήθησαν διὰ κοινῶν λιθίνων πλακῶν. Τὴν γενικὴν τῶν πλαισίων διάταξιν παρέχει ἡ εἰκ. 23, τινὰς δὲ συνδυασμοὺς τῶν περιβαλλουσῶν αὐτὰ ταινιῶν ἡ εἰκ. 24. Ὁραϊότερον καὶ συνθετώτερον πάντων τῶν πλαισίων ἦτο ἐσχηματισμένον τὸ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ μέσου κλίτους εὐρισκόμενον ὁμφάλιον (εἰκ. 25), ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ συνηθούς καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων μεσοβυζαντινῶν μαρμαροθετημάτων γνωστοῦ θέματος τῶν πέντε συμπλεκόμενῶν κύκλων («πέντε ἄρτων»). Ἐν ἀντιθέσει

¹ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σελ. 27.

πρὸς τὰ λοιπὰ πλαίσια αἱ ταινίαι τοῦ κεντρικοῦ εἶναι ἐσχηματισμέναι διὰ ψηφίδων ὡς ἀλυσοειδῆ πλέγματα. Ἐν τῷ μέσῳ ἐκάστου τῶν ἄκρων κύκλων, ὑπάρχει ψηφιδωτὸς δίσκος ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγγράφονται τετράγωνα ἀπλᾶ ἢ διασταυρούμενα ἢ καὶ διατεμνόμενα τρίγωνα (πεντάλφα) (εἰκ. 25) περιβάλλοντα φύλλον κισσοῦ ἢ ἀμπέλου. Τοῦ δὲ κεντρικοῦ κύκλου τὸ θέμα ἦτο δικέφαλος, πιθανώτατα, ψηφιδωτὸς ἀετός, οὗτινος διακρίνονται μὲν οἱ ἀνοικτοὶ πόδες

Εἰκ. 25. Τὸ ὁμφάλιον τοῦ δαπέδου

καὶ ἡ οὐρά, εἶναι ὅμως κατεστραμμένον καὶ ἀτέχνως ἀργότερον ἐπεσκευασμένον τὸ ἄνω μέρος, ὥστε τὸ περίγραμμα τοῦ πτηνοῦ νὰ εἶναι δυσδιάκριτον (εἰκ. 25). Τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τοῦ περιγεγραμμένου εἰς αὐτοὺς τετραγώνου καμπυλόπλευρα τρίγωνα ἐπληρώθησαν καὶ αὐτὰ διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων μισοφύρων καλύκων ἢ καρπῶν, αἱ δὲ γωνίαι διὰ φύλλων (εἰκ. 25). Τὸ μέγεθος τῶν ψηφίδων εἶναι 0.01×0.008 τὰ δὲ χρησιμοποιηθέντα χρώματα: λευκόν, βαθὺν πράσινον, πορφυροῦν (rosso antico) καὶ ὠχροκίτρινον (sienna ὠμή). Ἡ παράθεσις τῶν συμπληρωματικῶν χρωμάτων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ λευκὸν παρέχει ἐπιτυχεστάτην καὶ σοβαρὰν χρωματικὴν ἁρμονίαν. Ἡ τέχνη-τῆς ἐκτελέσεως τῶν ψηφιδωτῶν εἶναι λεπτοτάτη.

Τάφοι. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουσι δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἤτοι παρὰ τὸν νότιον καὶ τὸν βόρειον τοῖχον (εἰκ. 1) δύο ὀρθογώνιοι τάφοι. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρὸς βορρᾶν εἶναι κτιστὸν ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον ($1.95 \times 0.60 \times 0.70$) ὅπερ καλύπτεται ὑπὸ μαρμαρίνης ἐνεπιγράφου πλακός, περὶ ἧς θέλομεν εἶπει κατωτέρω. Ὁ δὲ πρὸς νότον τάφος (εἰκ. 26) εἶναι ὀγκωδέ-

Εἰκ. 26. Ὁ νότιος τάφος ὡς ἀνασυνεκροτήθη τὸ 1897.

στερος τοῦ ἄλλου ($2.05 \times 0.81 \times 0.90$) καὶ φέρει ἐντετυλισμένην πλουσίαν ἀνάγλυπτον διακόσμησιν κατὰ τε τὰς τρεῖς κατακορύφους αὐτοῦ παρειὰς καὶ τὴν ἄνω ὀριζοντίαν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ διακόσμησις ὅμως αὕτη εἶναι τόσον ἀτάκτως καὶ ἀνοργάνως κατανεμημένη (εἰκ. 26), ὥστε εὐκόλως ἀναγνωρίζει τις ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἀρχική, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ μεταγενεστέρης ἀνασυνθέσεως τοῦ τάφου παρ' ἀδῶν τεχνιτῶν. Πράγματι δὲ ὁ τάφος οὗτος ἠνοίχθη τὸ 1896 ἵνα ἐρευνηθῇ τὸ ἐσωτερικόν του παρὰ τοῦ Μητροπολίτου Πρεβέζης Κοσμᾶ¹ ἀνασυνεκροτήθη δ' ἀργότερον χρησιμοποιηθέντων πρὸς ἀνάκτισιν αὐτοῦ καὶ ἱκανῶν ἄλλων γλυπτῶν τεμαχίων, ἀνηκόντων προφανῶς εἰς ἄλλους τάφους ἢ κατασκευάσματα. Οὕτω π.χ. τὸ ἐπιστύλιον τῆς εἰκόνης 17, ὅπερ, ὡς εἶδομεν, ἀνήκει εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους ἐνεκτίσθη ἀνεστραμμένον εἰς τὸν τάφον (εἰκ. 26), ὁμοίως δὲ καὶ τεμάχια τῶν θωρακίων καὶ τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου καὶ ποικίλα ἄλλα γλυπτὰ, περὶ ὧν θέλομεν ὁμιλήσει κατωτέρω. Πρὸς διευκρίνησιν λοιπὸν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ τάφου καὶ διαχωρισμὸν τῶν διαφόρων γλυπτῶν παρέστη ἀνάγκη νέας διαλύσεως τοῦ μνημείου, ἣν καὶ ἐξετέλεσα ἀδεία τοῦ Ὑπουργείου κατὰ τὴν ἀνοιξὶν τοῦ 1936. Κατὰ ταύτην εὐρέθησαν καὶ νέα τινα γλυπτὰ καὶ ἐνεπίγραφα τεμάχια ἐνεκτισμένα ἐντὸς τοῦ ἐκ λίθων πυρήνος τοῦ τάφου. Τὴν διάλυσιν ἠκολούθησεν ἡ μελέτη καὶ κατὰταξις τῶν ποικίλων γλυπτῶν τεμαχίων καὶ ἡ πρὸς ἄλληλα συναρμογὴ τῶν διαφόρων κομματίων τῶν γλυπτῶν, ἐξ ἧς προέκυψε καὶ ἡ κατανομή αὐτῶν εἰς τὰ οἰκεία κατασκευάσματα. Ἀπέδειξε λοιπὸν ἡ ταξινόμησις ὅτι εἰς τὸν

¹ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. ΙΘ' σ. 299.

Εἰκ. 27. Ἡ ἑτέρα τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου

νότιον τάφον ἀνήκουσι τὰ ἐξῆς γλυπτὰ τεμάχια, ὧν αἱ διαστάσεις συμβιβάζονται πλήρως πρὸς τὴν κατὰ χώραν σωζομένην βάσιν τοῦ μνημείου:

α) Πλάξ ὀρθογώνιος τετραυμένη κατὰ τὴν κάτω πλευρὰν καὶ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν, πλάτους 0.81 καὶ πάχους 0.07. Ἐπ' αὐτῆς (εἰκ. 27) εἰκονίζεται ζωηρῶς ἐξέχον ἡμικυκλικὸν τόξον κοσμούμενον διὰ πρωτοτύπου ἄλυσσοειδοῦς κοσμήματος μετὰ παρεμβλλομένων τριφυλλίων καὶ βαῖνον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους των διὰ τοῦ γνωστοῦ σχοινίνου κόμβου. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ὑπεράνω τῶν κιονίσκων εἰκονίζονται καρποφόρα δένδρα κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν τρόπον¹, κάτωθεν δὲ τοῦ τόξου ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς Ἀναστάσεως (ἢ Σταυρώσεως) κοσμούμενος διὰ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ τόξον ἄλυσσοειδοῦς κοσμήματος. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἄνω μὲν εὐρηται ζωηρῶς χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή ^{NI}IC-^{KA}XC κάτω δὲ ἀνὰ εἰς μονοπτέρυγος ἀετὸς στρέφων πρὸς τὰ ἔξω τὴν κεφαλὴν καὶ δάκνων διὰ τοῦ ράμφους τὴν ἀνοιχτὴν πτέρυγάν του.

β) Πλάξ ὀρθογώνιος κολοβή, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ δύο συναηκόντων τεμαχίων (εἰκ. 28) πλάτους ὁμοίως 0.81 καὶ πάχους 0.07. Εἰκονίζεται καὶ

¹ Πβλ. δένδρον ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Γεννήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Bréhier, N. Arch. des missions scientif. 1911 Fasc. 3 πίν. XXII εἰκ. 1.

ἐπ' αὐτῆς θέμα ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς προηγουμένης ἦτοι τόξον κοσμούμενον δι' ἀναγλύπτων ἀνθεμίων καὶ στηριζόμενον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων κάτωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ζωηρῶς ἑξεργὸς ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς Ἀναστάσεως. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ, ἐντὸς δίσκων, ἡ ἐπιγραφή IC-XC. Εἰς τὸ ἑλλείπον κάτω ἡμισυ θὰ εἰκονίζοντο πάλιν δύο μονοπτέρυγοι ἀετοί.

Αἱ δύο ἀνωτέρω περιγραφεῖσαι πλάκες ἀπετέλουν ἀναμφιβόλως τὰς δύο στενὰς πλευρὰς πλουσίως διακεκοσμημένης σαρκοφάγου, ἧς ὅμως δὲν κατάρθωσα δυστυχῶς ν' ἀνεύρω τὴν ἐμπροσθίαν, μακρὰν πλευρὰν² διότι οὐδὲν ἐκ τῶν σωζομένων γλυπτῶν τεμαχίων δύναται νὰ ταυτισθῇ τεχνολογικῶς καὶ θεματικῶς πρὸς τὰς δύο πλάκας τῶν στενῶν πλευρῶν. Πιθανὸν εἶναι μόνον ὅτι ὡς κάλυμμα καὶ τῆς νοτίας σαρκοφάγου ἐχρησίμευε μεγάλη ἐνεπίγραφος πλάξ, τῆς ὁποίας ἱκανὰ τεμάχια εὐρέθησαν ἐνεκτισμένα εἰς τὸν διαλυθέντα τάφον. Ἀναβάλλοντες τὸν περὶ

Εἰκ. 28. Τεμάχια ἐκ τῆς ἑτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου

τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης λόγον δι' ἀργότερον θὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι οἱ ἐπὶ τῆς πλακὸς α εἰκονιζόμενοι ἀετοὶ ἀποτελοῦσι παράστασιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ εἰκονίζουσι δηλαδὴ τοὺς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων μνημονευομένους διπλοῦς³ ἢ βασιλικούς⁴ ἀετούς, οὓς ἀπαντῶμεν ἐπίσης χωριστοὺς καὶ ἐπὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀναγλύφων τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος⁵, ὡς σύμβολα τῆς ἐκ Διὸς εἶτε ἐκ θεοῦ παραδιδομένης ὑπάτης βασιλικῆς, θείας καὶ κοσμικῆς ἐξουσίας⁶. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ὁ τάφος ἐξ οὗ προέρχεται ἡ ἀετοφόρος πλάξ θὰ ἀνήκει, ὡς καὶ ὁ βόρειος, εἰς ἐπιφανές τι μέλος τῆς οἰκογενείας τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, οἵτινες ὡς καὶ οἱ ἄλλοι δεσπότες καὶ οἱ ἄρχοντες τῶν περιοίκων λαῶν τοῦ Βυζαντίου συγγενῶν ἢ βαρβάρων, οἱ καυχώμενοι ἐπὶ κηδεστίᾳ πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς βασιλεῖς καὶ διεκδικοῦντες τὴν κατοχὴν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἢ τμημάτων αὐτοῦ εἶχον οἰκειοποιηθῇ τὸν δικεφάλον ἀετὸν ὡς ἔμβλημα καὶ σημεῖον

¹ Acta praesertim graeca Rossici in monte Athos monasterii Κίεβον 1873 σ. 52 πβλ. Βέην, Repertorium für Kunstwissenschaft τόμ. XXXV (1932) σ. 329.

² Παχυμέρης, Α' σ. 108, 9 (Βόννης).

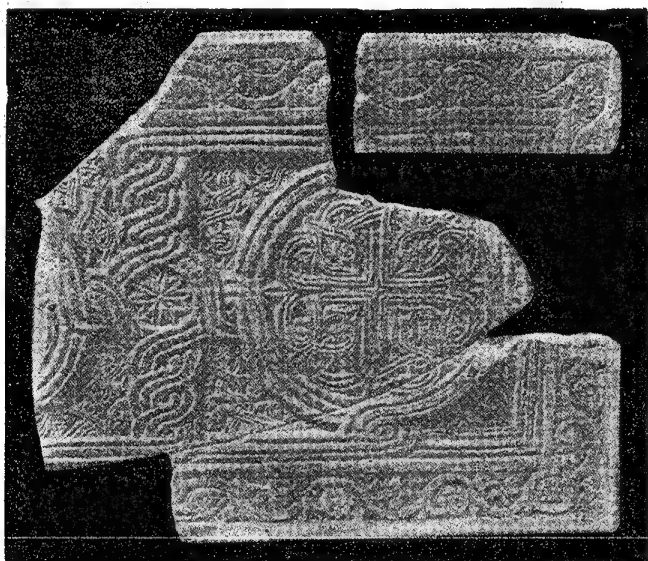
³ I. N. Σβορώνος, Ὁ δικεφαλὸς ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1914 εἰκ. 41, 42 κλπ.

⁴ Ὁ αὐτός, ἔ. ἄ. σ. 63.

της βασιλικῆς καταγωγῆς των¹. Εἰδικῶς δὲ περὶ τῆς χρήσεως τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ὑπὸ τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας μαρτυροῦσι τὰ ἐξῆς μνημεῖα:

α) Τὸ ὑπὲρ τὴν βασιλείον θύραν τοῦ ἐν Ἀρτῇ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης κόσμημα, ἐφ' οὗ παρίσταται ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ, δικέφαλος ἀετός². Τὸ εἰρημένον κόσμημα συνοδεύει τὴν ἀναφέρουσαν τὸν δεσπότην τῆς Ἡπείρου Νικηφόρον καὶ τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ ὡς κτήτορας τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης ἐπιγραφὴν.

β) Ἡ ἀνήκουσα εἰς τὴν Θάμαρ, θυγατέρα τοῦ εἰρημένου δεσπότη

Εἰκ. 29. Τμήματα ἀναγλύφου καλυπτηρίου πλακῆς τάφου.

Νικηφόρου, πυλῆς ἐφ' ἧς εὔρηται διὰ σμάλτου ἡ παράστασις δικεφάλου ἀετοῦ. Ἡ πυλῆς αὕτη ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τοῦ Cividale³.

γ) Τὸ τέμπλον τῆς Πόρτα - Παναγίας, παρὰ τὰ Τρίκαλα — κτίσματος τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, — ἐφ' οὗ παράστασις ἀνάγλυφος δικεφάλου ἀετοῦ⁴.

Πλὴν τῶν μνημονευθέντων δύο τάφων ὑπῆρχεν ἐν τῷ ναῷ τῶν Βλαχερνῶν καὶ τρίτος, ἄγνωστον ποῦ ἀκριβῶς τοποθετημένος. Τεμάχια τοῦ τάφου

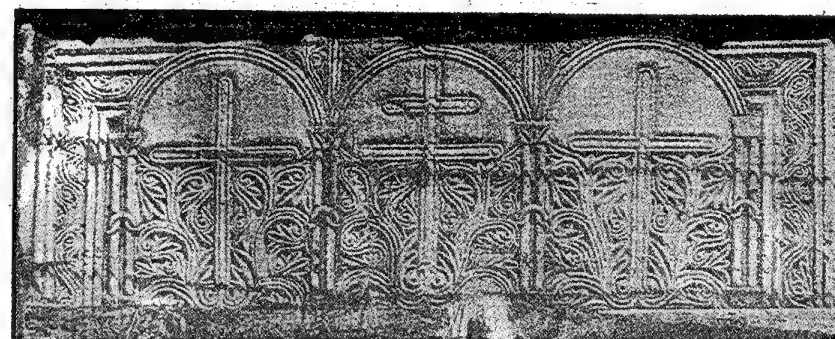
¹ Σπ. Π. Λάμπρος, Ὁ δικέφαλος ἀετός τοῦ Βυζαντίου Ν. Ἑλληνισμ. Ζ' 338, Σ' σ. 433 ἔ. Η' 235, Θ' 472, ΙΒ' 241, Gerola, Felix Ravenna 1934 XLIII fasc. 1 σ. 18.

² Α. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορητίσση τῆς Ἀρτῆς Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 76 εἰκ. 54.

³ G. Gerola, The Cividale reliquary ἐν The Burlington magazine n. 309, London 1928.

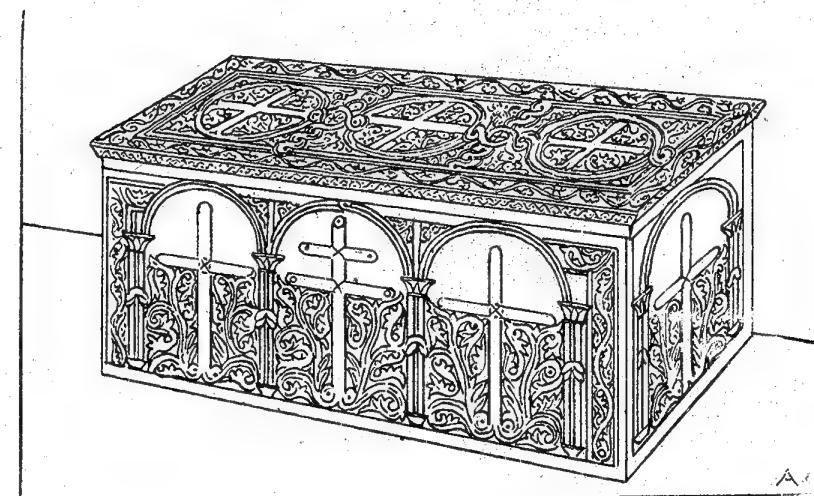
⁴ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Τόμ. Α' σελ. 27 εἰκ. 16.

τούτου, διεσκορπισμένα τῇδε καεῖσε, κατώρθωσα νὰ συναρμολογήσω, ἀπετελέσθη δ' ἐξ αὐτῶν πλάξ ἐπιμήκης ὀρθογώνιος (εἰκ. 29) περιθεομένη ὑπὸ πλαισίου ἐφ' οὗ ἐπιπεδογλύφον κόσμημα κλιματίδος μετὰ βοτρυῶν καὶ φύλ-

Εἰκ. 30. Ἡ ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως ἐντειχισμένη ἀνάγλυπτος πλάξ.

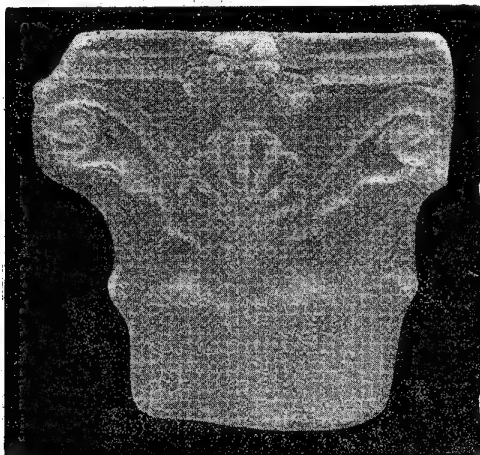
λων. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται κύκλοι συμπλεκόμενοι διὰ κόμβων μετ' ἐγκαρσίου ἄλυσσοειδούς ταινίας. Οἱ κύκλοι περιβάλλουσι σταυρούς, ὧν τὰ ἄκρα ἀγκυρούμενα σχηματίζουν ἀνάστροφα ἀνθέμια (εἰκ. 29). Ἀλλὰ καὶ ἡ πέραξ τῶν κύκλων ἀπομένουσα χαμηλοτέρα ἐπιφάνεια κοσμεῖται καὶ αὐτὴ διὰ

Εἰκ. 31. Ἀναπαράστασις τῆς τρίτης σαρκοφάγου τῆς Μ. Βλαχερνῶν.

πλοχμῶν μετ' ἀνθεμίων λεπτοτάτης ἐργασίας. Κύκλοι ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς πλακῆς πλείονες τῶν δύο διότι τὰ λοιπὰ σωζόμενα τεμάχια παρουσιάζουσι καὶ ἄλλην ἄλυσσοειδῆ ἐγκαρσίαν ταινίαν. Ἐὰν δὲ παραδεχθῶμεν τρεῖς κύκλους, ὅπως εἶναι

πιθανώτατον, λαμβανομένων ὑπ' ὄψει ὁμοιοτρόπων παραδειγμάτων, ὑπολογίζομεν ὅτι τὸ μῆκος τῆς πλακὸς θὰ ἦτο ἐν ὄλῳ 2.05· ἐπειδὴ δὲ τόσον περίπου (2.00) εἶναι καὶ τὸ μῆκος τῆς σωζομένης βάσεως τοῦ νοτίου μνημείου θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὑπολάβῃ ὅτι ἡ πλάξ αὕτη ἐσχημάτιζε τὴν μακρὰν κατακόρυφον πλευρὰν τῆς νοτίας σαρκοφάγου. Τοῦτο ὅμως ἐλέγχεται ἀδύνατον· διότι δύο συνεχόμεναι πλευραὶ τῆς πλακὸς παρουσιάζουσι κατὰ τὸ πάχος λοξὴν τμήσιν μετὰ κοσμήματος ἐξ ἀνθεμίων.

Εἰκ. 32 Ρωμαϊκὸν κιονόκρανον.

ἔντεῦθεν προκύπτει ὅτι ἡ πλάξ ἦτο καλυπτήριος, τῆς λοξῆς τμήσεως τοῦ πάχους χρησιμευούσης ὡς στέψεως. Ἐπικυροῦται δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς πλακὸς δὲν ἔχει λοξὴν τμήσιν οὔτε διακόσμησιν, εἶναι δηλ. κατεσκευασμένη ὡς ἀπαιτεῖτο διὰ τὴν ἐφαπτομένην τοῦ τοίχου πλευρὰν τῆς σαρκοφάγου. Ἀλλ' οὐδὲ ὡς κάλυμμα τῆς νοτίας σαρκοφάγου δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ περιγραφομένη πλάξ, οὐ μόνον διότι τὸ ἐπ' αὐτῆς κόσμημα ἔχει λαξευθῇ μὲ ἐντελῶς διάφορον τεχνικὴν καὶ κλίμακα ἀπὸ τὰ ζωηρῶς ἐξέχοντα καὶ μεγάλα κοσμήματα τῶν στενῶν πλευρῶν, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ πλάτος αὐτῆς (0.78) εἶναι μικρότερον τοῦ πλάτους τῶν πλαγίων πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου, (0.81) ἐν ᾧ ἔπρεπε νὰ εἶναι μεγαλύτερον, ἅψ' οὐ ἡ καλυπτήριος πλάξ ἐξεῖχε διὰ λοξοτμήτου στέψεως. Ἀνῆκε λοιπὸν ἡ περιγραφεῖσα καλυπτήριος πλάξ εἰς τρίτην σαρκοφάγον τῆς ὁποίας κατ' ὀρθὴν νὰ ἵκναι τὴν μακρὰν κατακόρυφον πλευρὰν πρὸς μεγάλην ἀνάγλυπτον πλάκα (εἰκ. 30) μὴ εὐρισκομένην ἐν τῇ μονῇ ἀλλ' ἐντειχισμένην ὡς ὑπέθυρον τοῦ ἐν Ἀρτῇ ναοῦ τῆς Μητροπόλεως, ὅστις εὐρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι τῶν Βλαχερνῶν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὁδοῦ τοῦ Ἀράχθου. Τόσον αἱ διαστάσεις τῆς πλακὸς ταύτης (μῆκος 2.05 ὕψ. 0.685) ὅσον καὶ ἡ τεχνολογία καὶ ἡ τεχνικὴ καὶ ἰδίᾳ ἡ κλίμαξ τῶν ἐπ' αὐτῆς κοσμημάτων συμβιβάζονται τελείως πρὸς τὰς τῆς περιγραφείσης καλυπτηρίου πλακὸς, ὥστε οὐδεμία ν' ἀπομένῃ ἀμφιβολία ὅτι ἡ πλάξ τῆς Μητροπόλεως ἀνῆκε ποτὲ εἰς σαρκοφάγον ἀποκειμένην ἐν τῇ Μονῇ τῶν Βλαχερνῶν, ὅποθεν θὰ μετεφέρθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅτε ἐκτίσθη ὁ ναὸς τῆς Μητροπόλεως. Ἀλλως τε δὲ καὶ τὸ ἐπὶ τῆς πλακὸς τῆς Μητροπόλεως εἰκονιζόμενον θέμα τῶν τριῶν συνεχῶν τόξων εἶναι σινηθεστάτη διακόσμησις

τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων, ἣν συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς¹. Κάτωθεν ἐκάστου τῶν τριῶν τόξων εἰκονίζονται ἐνταῦθα σταυροὶ — ὧν ὁ μέσος διπλοῦς (Ἀναστάσεως) — ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἀνακαμπτόμενα φυλλώματα, λεπτοτάτης καὶ λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ἐκτελεσμένα εἰς τὴν κλίμακα τῶν κοσμημάτων τοῦ καλύμματος. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι καὶ ἡ τριμερὴς διαίρεσις καὶ τὸ πλαίσιον τῆς πλακὸς τῆς Μητροπόλεως ἀνταποκρίνονται πρὸς ὁμοίαν διάταξιν τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τῶν Βλαχερνῶν, οὕτως ὥστε συναρμολογούμεναι αἱ δύο πλάκες νὰ παρέχωσιν ὁμοιογένειαν διακοσμήσεως καὶ κλίμακος. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς ἐκ τῆς αὐτῆς σαρκοφάγου προελεύσεως τῶν δύο ἀναγλύπτων πλακῶν. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 31 παρέχει ἀναπαράστασιν τῆς 3^{ης} σαρκοφάγου ἐν ἣ αἱ στεναὶ πλευραὶ ἐσχεδιάσθησαν φανταστικῶς κατ' ἀναλογίαν τῆς μακρᾶς.

Γλυπτὰ ἀγνώστου προορισμοῦ ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν πλὴν τῶν γλυπτῶν, ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς τὸ τέμπλον καὶ τοὺς τάφους, ὑπάρχουσιν ἐν τῇ μονῇ τῶν Βλαχερνῶν καὶ ἄλλα, ὧν ἡ θέσις καὶ ἐπομένως ὁ προορισμὸς δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ. Τὰ πλεῖστα τῶν γλυπτῶν τούτων εὐρέθησαν ἐντειχισμένα εἰς τὸν κατὰ τὸ 1897 ἀνασυγκροτηθέντα νότιον τάφον, ἀλλὰ ἐχρησίμευσαν πρὸς ἀντικατάστασιν πλακῶν τοῦ δαπέδου καὶ ἄλλα εἶναι ἀκόμη ἐντειχισμένα εἰς τὰ φραχθέντα παράθυρα τοῦ ναοῦ. Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ νοτίου τάφου τὰ γλυπτὰ ταῦτα συνελέγησαν εἰς τὸ σκοτεινὸν διακονικὸν τοῦ ναοῦ· καλὸν ὅμως εἶναι, διὰ λόγους ἀσφαλείας, νὰ μεταφερθῶσιν εἰς Ἀρτὰν καὶ κατατεθῶσιν εἰς τὴν αὐτόθι συλλογὴν βυζαντινῶν γλυπτῶν.

Εἰς τρεῖς ομάδας δυνάμεθα νὰ διαστείλωμεν τὰ σωζόμενα ὑπόλοιπα γλυπτὰ: α) εἰς τὰ μετὰ γεωμετρικῆς ἢ φυτικῆς διακοσμήσεως, β) εἰς τὰ

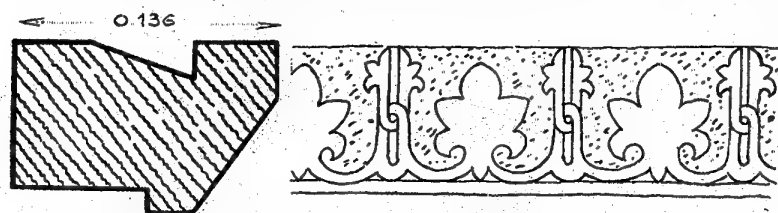
Εἰκ. 33. Πλάξ μετ' ἐπιτεδογλύφου κοσμήματος.

¹ Σαρκοφάγοι Sidamara κλπ. Ὡς βυζαντινὰ δὲ παραδείγματα σαρκοφάγων μετὰ τόξων ἀναφέρω προχείρως τὰ ἐξῆς: Τὴν ἐκ Θεσσαλονίκης Miljukof, Izvestia Ρωσ. Ἰνστ. Κων/πόλεως τ. IV σ. 28 εἰκ. 2, τὴν τοῦ μουσείου Σόφιας τοῦ ἔτους 1067, τὴν τοῦ ἐν Ρόδῳ Φιλερήμου, τὴν εἰκονιζομένην ἐν τῷ μνημολογίῳ τοῦ Βατικανοῦ, Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche, Leipzig 1908 τόμ. II πίν. IIIe καὶ τέλος τὴν τῆς μονῆς Πεντέλης Ὁρλάνδος, Εὐρετήρ. Μεσ. Μνημ. τευχ. Γ' σελ. 190 εἰκ. 254

φέροντα παραστάσεις ζώων ή πτηνών και γ) εις τὰ εἰκονίζοντα θείας ἢ ἀνθρωπίνους μορφάς.

Εἰς τὴν πρώτην ομάδα ἀνήκουσι τὰ ἐξῆς τεμάχια:

1) Κιονόκρανον κορινθιάζον καλῆς διατηρήσεως (εἰκ. 32) προοερχόμενον

Εἰκ. 34. Γεῖσον μετ' ἐπιπεδογλύφου κουφίζοντος κοσμήματος

πιθανώτατα ἐκ τινος κτηρίου τῆς Ἀμπρακίας ἦν, ὡς γνωστόν, διεδέχθη ἡ Ἄρτα. Φέρει δύο ζώνας φύλλων ἀκάνθης, κάτω μὲν αἰχμηρᾶς ἄνω δὲ μαλακῆς καὶ τέσσαρας γωνιαίας ἔλικας μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται μέγα κλασσικίζον ἀνθέμιον. Ἐπὶ τοῦ ἄβακος φέρει μέγα ροδακοειδὲς ἄνθος. Τόσον ἡ τεχνικὴ τοῦ κιονοκράνου τούτου ὅσον καὶ ἡ μορφή του ἐνθυμίζουσιν ἀνάλογα ρωμαϊκὰ κιονόκρανα τῆς κάτω Ἰταλίας¹ καὶ ἰδίᾳ τοῦ Τάραντος².

Εἰκ. 35. Γρυπολέοντες

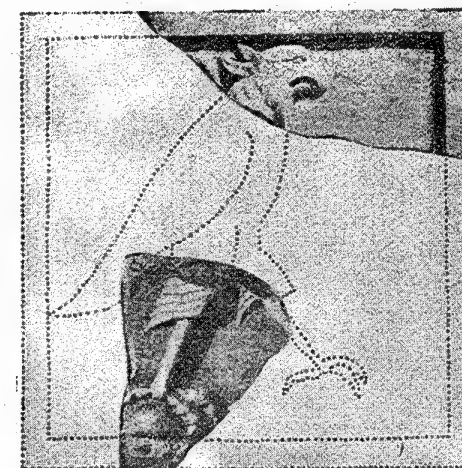
2) Πλάξ ὀρθογώνιος (0.60 × 0.40) (εἰκ. 33), ἐφ' ἧς εἰκονίζονται ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ διάφορα κοσμήματα γεωμετρικὰ (φολίδες, ἄλυστοι, πριονωτὰ) καὶ φυτικά (συμπλεκόμενα ἀνθέμια). Ἡ ἐπιφάνεια τῶν κοσμημάτων εἶναι ἐπίτεδος καὶ ἐστιλβωμένη, τὸ δὲ πεδῖον αὐτῶν (fondo) εἶναι βεβαθυσμένον καὶ ἀνωμάλως λαξευμένον χάριν τῆς προσφύσεως πρὸς τὴν χρωματιστὴν κηρομασίχην, δι' ἧς ἐπλη-

ροῦτο καὶ τῆς ὁποίας διατηροῦνται εἰσέτι ἔχνη τινὰ ἐπὶ τοῦ λίθου. Ἡ εἰς τὸ ἄνω μέρος ἐκατέρωθεν δίσκου ὑπάρχουσα συγκεκομμένη ἐπιγραφὴ Ν-Κ (= νικᾷ) ὑποδηλοῖ τὴν ὑπαρξιν καὶ ἐτέρας συμμετρικῆς πλακὸς μὲ τὴν ἐπιγραφὴν IC-XC, ἧτις ὅμως δὲν διεσώθη.

¹ Ronczewski, Variantes de chapiteaux romains σ. 146.

² Ὁ αὐτὸς ἐν Jahrb. des d. Arch. Instituts 1927 στ. 279 εἰκ. 9-11.

3) Λοξόμητον γεῖσον, οὔτινος σώζονται δύο τεμάχια συνολικοῦ μήκους 0.60 καὶ ὕψους 0.09. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ τομῇ (εἰκ. 34) τὸ γεῖσον τοῦτο φέρει ἐγκοπὴν κατὰ τὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐχορήσιμεν ὡς στέψις θωρακίου τοῦ τέμπλου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις, ἣν φέρει ἐπὶ τῆς κεκλιμένης παρειᾶς αὐτοῦ καὶ ἧτις συνίσταται ἐξ ἀνθεμίων ἐναλλασσομένων πρὸς κουφικὰ κοσμήματα. Τὸ κοσμημα εἶναι ἐπιπεδογλύφον διατηρεῖ δὲ εἰς τὸ ἀνώμαλον βάθος τοῦ ζωηρὰ ἔχνη ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ χρωματισμοῦ.

Εἰκ. 36. Ἀνάγλυπτος αἰτός.

Εἰς δὲ τὴν δευτέραν ομάδα ὑπάγονται τὰ ἐξῆς τεμάχια:

1) Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ πλακὸς (ὕψ. 0.53, πλ. 0.42, πάχ. 0.07) ἐφ' ἧς εἰκονίζονται δύο ἐπάλληλοι γρυπολέοντες (εἰκ. 35) κατὰ κρόταφον, στρέφοντες τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἔχοντες τὰς οὐρὰς ἀνωρθωμένας. Ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ σώματος δὲν ἐδηλώθησαν. Τὸ θέμα τῶν γρυπολεόντων ἦτο προσφιλέστατον εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἀπαντᾷ δὲ καὶ ἐπὶ ἐνὸς κιονοκράνου τῆς ἐν Ἄρτῃ βυζαντινῆς συλλογῆς¹.

Εἰκ. 37. Λεοντοκεφαλὴ.

2) Δύο τεμάχια μετόπης περιβαλλομένης ὑπὸ ζωηρῶς ἐξέχοντος πλαισίου, πλάτους, 0.06 (εἰκ. 36). Ἐπὶ τοῦ ἐνὸς τούτων (μήκους, 0.67), ἀνήκοντος εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τῆς μετόπης, διεσώθη ἐν ὥραϊ ἀναγλύφῳ τεχνικῇ κεφαλὴ αἰτοῦ βλέπουσα πρὸς δεξιὰ, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐτέρου τμήματα τῶν ποδῶν τοῦ πτηνοῦ, ἐξ ὧν ὁ μὲν εἰς πατεῖ ἐπὶ σφαίρας, ὁ δ' ἕτερος ἦτο προτεταμένος. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 36 παρέχει ἀπόπειραν ἀναπαραστάσεως τῆς γενικῆς μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου.

3) Μικρὸν τεμάχιον μαρμάρου, ἐφ' οὗ διασώζεται τμήμα γαμψόνυχος ποδὸς ἀνήκοντος προφανῶς εἰς αἰτὸν οὐχὶ ὅμως εἰς τὸν ἀνωτέρω περιγραφέντα· διότι ἡ κλῖμαξ τῆς ἐκτελέσεως εἶναι ἐνταῦθα μεγαλυτέρα.

¹ Ὁρλάνδος, Ἑπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. 10 πίν. 3 εἰκ. 2.

4) Τεμάχιον πλακὸς ἐφ' ἧς διασώζεται τὸ ὀπίσθιον ἡμισὺ ζώον βαίνοντος πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ ἐργασία του ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1 ἀναγλύφου.

5) Τεμάχιον μετόπης ἐφ' οὗ εἰκονίζεται κεφαλὴ λέοντος ἀγριωπῶς πρὸς τὰ δεξιὰ στρέφοντος τοὺς ὀφθαλμοὺς (εἰκ. 37). Ἡ τεχνοτροπία της εἶναι παρεμφερὴς πρὸς ἄλλας βυζαντινὰς παραστάσεις ἐν αἷς ἡ κεφαλὴ τοῦ λέοντος

Εἰκ. 38. Ἀνάγλυφον τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

ὁμοιάζει ζωηρῶς πρὸς ἀνθρώπινην. Τοιαύτη π.χ. εὐρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης θεωρεῖται δὲ ἔργον μᾶλλον φραγκικόν¹.
Εἰς τὴν τρίτην τέλος ὁμάδα ὑπάγονται τὰ ἐξῆς γλυπτά:

1) Πλάξ τετράγωνος, διαστάσεων περίπου 0.80 × 0.80, σωζομένη ἀκεραία φράσσουσα δὲ σήμερον ἐν τῶν παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (εἰκ. 38). Εἰκονίζει τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ, προστάτην καὶ φερώνυμον των Κομνηνοδουκάδων², κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς ξίφος ἀνεσπασμένον ἐκ τῆς διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατουμένης θήκης

Εἰς τὴν τρίτην τέλος ὁμάδα ὑπάγονται τὰ ἐξῆς γλυπτά:

1) Πλάξ τετράγωνος, διαστάσεων περίπου 0.80 × 0.80, σωζομένη ἀκεραία φράσσουσα δὲ σήμερον ἐν τῶν παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (εἰκ. 38). Εἰκονίζει τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ, προστάτην καὶ φερώνυμον των Κομνηνοδουκάδων², κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς ξίφος ἀνεσπασμένον ἐκ τῆς διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατουμένης θήκης

2) Τεμάχιον μαρμαρίνης πλακὸς διαστ. 0.40 × 0.39 × 0.07 (εἰκ. 39) διασῶζον τὸ μέσον τμήμα τοῦ σώματος μορφῆς, ἥτις, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὴν

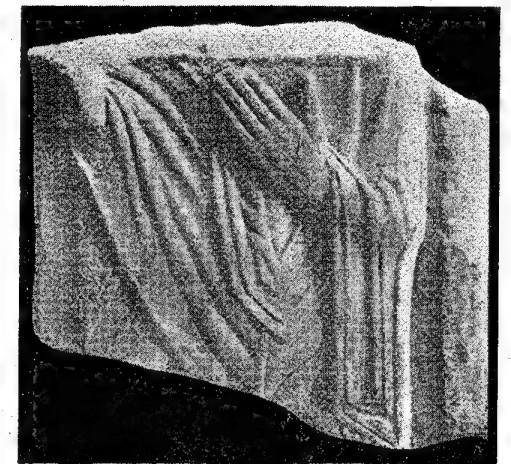
¹ Todd-Wace, Sparta museum Catalogue, Oxford 1906 No 327.

² Ὡς γνωστὸν ἐπὶ τῶν νομισμάτων καὶ μολυβδοβούλλων τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου συχνάκις εἰκονίζεται ὁ προστάτης ἄμα καὶ λαλοῦν σύμβολον τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων ἀρχάγγελος Μιχαήλ Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin σ. 425.

κίνησιν τῆς χειρὸς, παρίσταται δεσμένη. Ἡ ἐργασία τοῦ γλυπτοῦ εἶνε ἐπιμελῆς, ἡ δὲ τεχνοτροπία του πλατεῖα καὶ ἄνετος, παρ' ὅλην τὴν ἐπιπεδότητά της ἀποδόσεως καὶ τὴν γραμμικότητα τῶν πτυχῶν αὐτοῦ. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς χειρὸς ἐνθυμίζει ἀνάλογα ρωμανικὰ ἔργα. Τὸ ἔργον εἶναι πιθανῶς τῶν μέσων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἂν μὴ καὶ προγενέστερον.

3) Τεμάχιον πλακὸς διαστ. 0.27 × 0.27 × 0.06 (εἰκ. 40) ἐφ' ἧς εἰκονίζεται τὸ ἄνω μέρος ἀνδρικῆς μορφῆς μετ' τὸ σῶμα κατ' ἐνώπιον καὶ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τ' ἀριστερά.

Ὁ νέος εἶναι ἐνδεδυμένος ἐλαφρὸν χειριδωτὸν χιτῶνα ἐπὶ τοῦ ὁποίου φέρει τὸν σιδηρόπλεκτον θώρακα, ὃν ἐφόρουν οἱ τε Φράγκοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ στρατιῶται¹ τὸν καλούμενον κλίβανον ἢ κλιβάνιον² (cote de mailles). Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διαγωνίως πρὸς τ' ἄνω ἐστραμμένον ξίφος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ νεανίου — βραχὺ μέτωπον, ρίς ἀνάσιμος, μύσταξ ἐξυρημένος — ἄγουσιν εἰς τὴν ὑπόθεσιν μήπως τὸ προκείμενον ἀνάγλυφον εἰκονίζει Φράγκον τινα ἱππότην, ἐξ ἐκείνων, μεθ' ὧν ἦλθον εἰς ἐπιγαμβρείαν οἱ Κομνηνοδουκάδες τῆς Ἡπείρου. Ἡ στάσις ἄλλως τε τοῦ στρατιώτου εἶναι οἷα συνηθίζεται διὰ τὰς ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φραγκικῶν σαρκοφάγων ἀνακεκλιμένας μορφάς· ἐν τούτοις ἡ κλίμαξ τοῦ ἀναγλύφου ἀποκλείει τὴν παραδοχὴν καθ' ἣν τὸ ἀνάγλυφον τοῦ στρατιώτου θὰ ἀπετέλει τὴν καλυπτῆριον πλάκα σαρκοφάγου· τὸ ἀνάγλυφον δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἰκονίζῃ τὸν ἐν τῇ κατωτέρῳ δημοσιευομένη ἐπιγραφῇ (σελ. 48) ἀναφερόμενον Πετραλίφαν, ἔλκοντα τὸ γένος ἐκ Προβηγγίας, (Pierre d'Aulps) καθ' ἃ καὶ Νικήτας ὁ Χωνιάτης³ ἀναφέρει περὶ τῶν Πετραλιφῶν τοῦ Διδυμοτείχου.

Εἰκ. 39. Μορφὴ δεομένη.

¹ Σημειῶναι προχείρως παραστάσεις τινὰς στρατιωτικῶν φερόντων τὸ κλιβάνιον: Ἀνάγλυφον Γεράνας καὶ Πυγμαίου τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν, εἰκὼν παρὰ Bréhier, N. Arch. Miss. Scientifiques Paris 1913 Fasc. 9 πίν. VIII εἰκ. 15, Ἀγ. Γεώργιος ἐπὶ σταυροῦ τῆς Μ. Βατοπεδίου Diehl, Manuel² (1926) σ. 670 εἰκ. 330, Ἀγ. Ἀρτέμιος Πρωτότου Milet, Monuments de l'Athos Les peintures πίν. 49, 1.

² Κ. Πορφυρογέννητος, De admin. Imp. σ. 92, 30 καὶ 237, 12 (Βόννης), Κωδινός, De officiis 37, 14 (Βόννης) Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. 114, 2 (ἐκδ. Λυφίας 1925).

³ 110, 10 (Βόννης) «Πετραλιφαί τινες ἐκ τοῦ τῶν Φράγγων γένους δοκίμοι».

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Ὡς ἤδη εἴπομεν, ὁ βόρειος τάφος ἐκαλύπτετο δι' ἐνεπιγράφου μαρμαρίνης πλακός, ἣτις ὅμως δὲν διετηρήθη ἀκεραία. Λί σημεριναὶ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι: μήκος ἔμπρὸς μὲν 0.80 ὀπίσω δὲ 0.66, πλάτος 0.52 καὶ πάχος 0.07.

Εἰκ. 40. Ἀνάγλυφον μετὰ παραστάσεως στρατιώτου.

σφαλμάτων, ὧν ἐν διώρθωσεν ὁ Λαμπάκης¹. Πολὺ ἀργότερον (1921) ἐδημοσιεύθη ἡ ἐπιγραφή διρωθωμένη ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐν τῷ Ν. Ἑλληνομνήμονι² συνοδευθεῖσα καὶ ὑπὸ διαφωτιστικῶν σχολίων τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου. Ἐκ τῆς ὁρθῆς δ' ἀναγνώσεως καὶ ἐρμηνείας τοῦ

Τὸ ἐπ' αὐτῆς ἔμμετρον ἐπιγράμμα, συντεταγμένον εἰς τὴν συνήθη ἀρχαῖζουσαν, πομπώδη γλῶσσαν, ἦτο κεχαραγμένον εἰς δύο στήλας¹, αἵτινες ἀνεγινώσκοντο οὐχὶ ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην ἀλλ' ἐναλλάξ, ὥς συμβαίνει καὶ δι' ἄλλας βυζαντινὰς ἐπιγράφας, καθ' ὃ ἐσημείωσεν ἤδη ὁ Λάμπρος². Ἐκ τῶν δύο στηλῶν ἀκεραία διετηρήθη μόνον ἡ πρώτη (ἀριστερά), τῆς δὲ δευτέρας, ἀποκρουσθείσης, διεσώθησαν ὀλίγα μόνον ἀρχικὰ ἐνίων στίχων γράμματα (εἰκ. 41). Τὸ κείμενον τοῦ ἐπιγράμματος ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον (1884) ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἀρτης Σεραφεῖμ τοῦ Βυζαντίου³ μετὰ τινων

¹ Ὁμοίως κατὰ στήλας γεγραμμένη εἶναι καὶ ἡ ἐν τῇ μονῇ τῆς Χώρας ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή τοῦ Μιχαὴλ Τορνίκη Šmit, Kachrié Djami λεύκωμα 11ου τόμου τῶν Izvestia τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κπόλεως πίν. LXXXV, Millingen, Byzantine churches in C/pel, London 1912 πίν. XCII.

² Sp. P. Lambros, Collection de romans grecs, Paris 1880 XLIII.

³ Δοκίμιον ἱστορικῆς περιλήψεως... τῆς Ἀρτης, Ἐν Ἀθῆναις 1884, 367.

⁴ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 94 σημ. 1.

⁵ Τόμ. ΙΕ' σ. 25.

ἐπιγράμματος ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἐπιστάθη α) ὅτι ἐν τῷ τάφῳ εἶχον συνταφῇ δύο υἱοὶ τῆς βασιλίσσης Δούκαινας Θεοδώρας (= Ὁσίας Θεοδώρας) καὶ β) ὅτι ὁ θάνατος τῶν δύο ἀδελφῶν ἐπῆλθε πιθανώτατα διὰ κακουργίας (ἀλληλοκτονίας ἢ δολοφονίας). Τῇ βοηθείᾳ δὲ χωρίων τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ καὶ ἄλλων ἱστορικῶν δεδομένων ἀπέδειξεν ὁ Λάμπρος α) ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἄλλοι ἀπὸ τοὺς γνησίους υἱοὺς τοῦ Μιχαὴλ Β' Δούκα,

Εἰκ. 41. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ βορείου τάφου.

Ἰωάννην καὶ Μιχαὴλ καὶ β) ὅτι ὁ θάνατός των ἐπῆλθε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς αὐτῶν Μιχαὴλ Β' τοῦ Δούκα ἤτοι μετὰ τὸ 1266¹.

Τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἐδημοσιεύθη πανομοιότυπον οὔτε ὑπὸ τοῦ Σεραφεῖμ οὔτε ὑπὸ τοῦ Λάμπρου. Διὰ τοῦτο ἐθεώρησα καλὸν νὰ παράσχω ἐνταῦθα φωτογραφικὸν αὐτῆς ἀπότυπον, (εἰκ. 41) εἰς δ' ἐπισυνάπτω καὶ μεταγραφὴν τοῦ κειμένου κατ' ἐμὴν ἀνάγνωσιν διαφέρουσαν τῆς τοῦ Λάμπρου κατὰ τινα σημεῖα δηλωθέντα διὰ στοιχείων παχύτερων.

Ἀδελφεὸν τὸ χρῆμα τοῦτο τοῦ τάφου

ἡ ψαλμικὴ κέκραγε τοῦ ΔΑΔ (= Δαυὶδ) λύρα

5 πλὴν οὐκ ἀπεικὸς οὐ[δὲ] τῇ φύσει ξένον

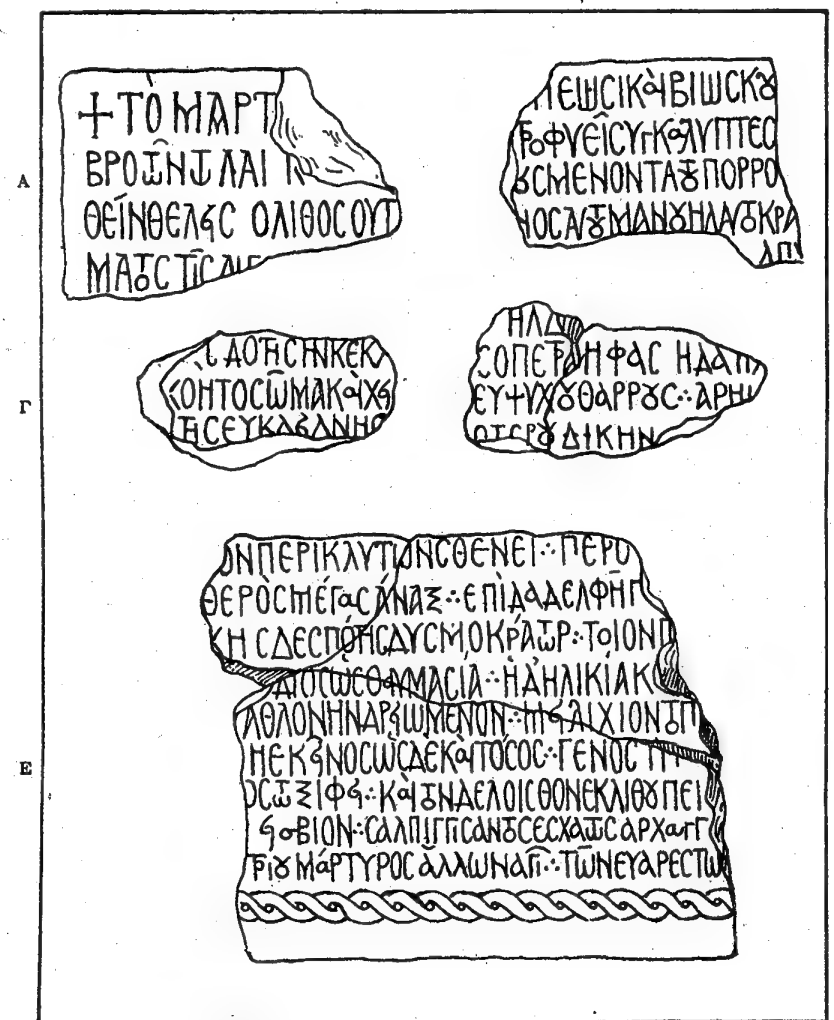
¹ Ν. Ἑλληνομνήμων τόμ. ΙΕ', 27.

- κἄν πυροδακρύφνητος ἐστὶν αἰτία
 μήτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία
 10 εἰς φῶς πα[ρῆξε]
 ἡ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα
 ἐν φιλότῃ γνησιοστοργουμένη
 15 Γῇ καὶ τάφος χωρεῖ με διπλῷ τῷ μόρῳ
 ἀρχαῖς ἀναλογούντος ἡμῖν τοῦ τέλους
 καὶ κατάλληλον τοῦ Θεανθρώπου φέρω
 20 σ
 ἑνὸς γένους δῆλωσις, ἀγνείας μιᾶς
 ἡ
 τὸ ψαλμικὸν πρόασμα τοῦ Δα(βι)δ μέλος
 ὡς.
 25 ὡς ταυτοκοιτάσαιμι τῇ τάφου κλίνῃ
 ζῶ.
 κατὰ μόνας οἰκήσομεν τῶν πνευμάτων
 Σω
 ἀνεσπέρου, γῆς κοιλία τῆς πανδόχου
 30 Εω
 φαινόμορφος τῷ πρὸς ἀέρα δρόμῳ
 ηξ.

Αἱ δύο μικραὶ διορθώσεις, αἵ ἐπέφερα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Λάμπρου, εἶναι αἱ ἑξῆς:

α) Ἐν στίχ. 23 ὁ Λάμπρος ἀνέγνωσε: τὸ ψαλμικὸν πρόασμα τοῦ Δα(βι)δ μέλος· ἀλλ' ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς φωτογραφίας τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 41) τὸ μὲν τελικὸν νῦ τοῦ ψαλμικὸν σώζεται εὐκρινέστατον ἐπὶ τοῦ λίθου· ὡς πρὸς δὲ τὴν λέξιν πρόασμα, ἥτις οὐδὲν παρέχει νόημα, παρατηρῶ, ὅτι μεταξὺ τῶν γραμμάτων περὶ καὶ ὀμικρὸν μεσολαβεῖ κενὸν ἑνὸς γράμματος, ὅπερ ἐξηφάνισεν ἢ ἐκ τῆς θραύσεως τοῦ λίθου προελθοῦσα ρωγμὴ (εἰκ. 41). Τὸ ἐλλεῖπον δὲ τοῦτο γράμμα δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ρῶ· διότι δι' οὐδενὸς ἄλλου γράμματος ἐπιτυχάνεται γνωστὴ ἑλληνικὴ λέξις, δι' ἧς νὰ εὐδοῦται τὸ νόημα. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναγνώσωμεν πρόασμα, ὅπερ σημαίνει τὸ προοίμιον τοῦ

ἄσματος, praeludium ἢ praeambulum¹. Ἡ λέξις ἄλλως τε αὕτη δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς βυζαντινοὺς· διότι ἀπαντᾷ παρὰ τε Νικήτα τῷ Εὐγενικῷ (σ. 317) καὶ τῷ Κωνστ. Μανασσῇ (Σύνοψις Χρον. στ. 2648 ἐκδ. Βόν. σ. 115).

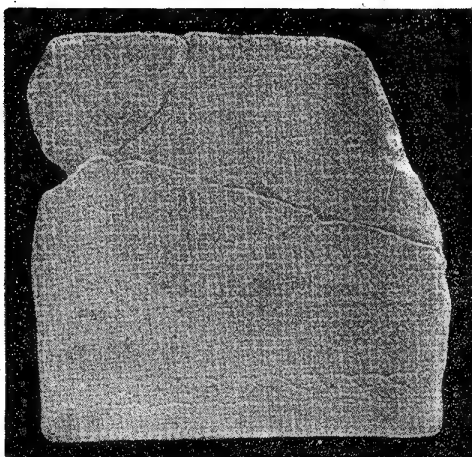
Εἰκ. 42. Τὰ σωζόμενα τεμάχια ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν.

β) Ἐν στίχ. 29. Ἀντὶ γῆς κοιλία τῆς πανδόχου ἀναγινώσκω γῆς κοιλία τῆς πανδόχου ἦτοι: ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς πανδόχου γῆς. Ὑπάρχει ἄλλως τε καὶ

¹ Πβλ. Θεσσαυρὸν Ἐργ. Στεφάνου ἐν λέξει. Ἡ λέξις δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σοφοκλέους.

ἐνταῦθα μεταξύ τοῦ ἡτα καὶ τοῦ κάππα κενὸν ἑνὸς γράμματος, δημιουργηθὲν ἐκ τῆς ρωγμῆς τοῦ λίθου, ὥστε ἡ ἀνάγνωσις γῆς εἶναι ἀσφαλῆς.

Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν βόρειον καὶ ὁ νότιος τάφος ἐκαλύπτετο δι' ἐνεπιγράφου μαρμαρίνης πλακός, ἥς ὁμως ὀλίγα μόνον διετηρήθησαν τεμάχια, ὧν τὰ πλεῖστα εἶχον ἐγκτισθῇ κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1897 γενομένην ἀνασύνθεσιν τοῦ τάφου. Ἡ εἰκὼν 42 παρέχει ἀντίγραφα τῶν ὀκτὼ διασωθέντων τεμαχίων, ὧν τινὰ συναρμόζονται τρία τῶν τεμαχίων τούτων (εἰκ. 42 κάτω) ἥσαν πάλαι

Εἰκ. 43. Φωτογραφία τοῦ τεμαχίου Δ

γνωστὰ ἀντιγραφέντα ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίου¹, ἐκ δύο δ' ἄλλων κομματίων λέξεις τινὰς καὶ ὀνόματα ἀναφέρει ὁ Millet ἐν ὑποσημειώσει τοῦ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ βιβλίου του². Εἶναι λυπηρὸν ὅτι καὶ μετὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἀνεύρεσιν τριῶν ἔτι νέων τεμαχίων (εἰκ. 42 Γ, Δ) ἡ ἐπιγραφή δὲν δύναται εἰσεῖν ν' ἀποδόσῃ σαφὲς νόημα, ἰδίᾳ σχετικῶς πρὸς τὸ πρόσωπον, ὅπερ ἦτο τεθαμμένον ἐν τῷ νοτίῳ τάφῳ. Δὲν εἶναι μάλιστα καὶ βέβαιον ἂν πάντα τὰ τεμάχια ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πλάκα. Ὅπως

δήποτε ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἄλλα μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς πλακός, διότι φέρουσι τὴν ὦαν πρὸς τὰ ἄνω, ἄλλα δ' εἰς τὸ κάτω. Τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Β καὶ Γ παρουσιάζουσι πρὸς τούτοις κατὰ τὸ πάχος καὶ λοξὴν τμήσιν μετὰ κοσμήματος, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ, ὅτι ἀνήκουσι πράγματι εἰς καλυπττήριον πλάκα πολυτελοῦς τινος σαρκοφάγου. Τὰ γράμματα πάντων τῶν τεμαχίων εἶναι ἐπιμελῶς χαραγμένα μὲ τὸν σύνθητῃ τῆς ἐποχῆς ὀρθὸν καὶ ἐπιμήκη χαρακτήρα καὶ τὰς συνθέσεις (ligaturae) (εἰκ. 43). Διὰ τὸ εἶναι δὲ περισσότερον ζωερὰ ἐπληροῦντο δι' ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης, ἥς διατηροῦνται εἰσέτι πολλὰ ἔχνη Αἰ ἐπιγραφὰι εἶναι ὠρθογραφημέναι καὶ εἰς ἱαμβικούς τριμέτρους συντεταγμέναι. Ἀντὶ κομματῶν ἐτέθησαν τρεῖς στιγμαὶ τριγωνικῶς διατεταγμέναι. Τὸ πάχος τῶν μαρμαρίνων πλακῶν ἐφ' ὧν εἶναι χαραγμένοι εἶναι 0.06 ἕως 0.07, ἡ δὲ φέρουσα τὰ γράμματα ἐπιφάνεια ἐστὶ λωμένη. Ὡς ἴδωμεν ἤδη τί μανθάνομεν ἐξ ἐκάστου τεμαχίου, οὕτως παραθέτω τὴν μεταγραφὴν.

¹ Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 πίν. VI. μεθ' ἱκανῶν σφαλμάτων.

² L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 9 σημ. 1.

1) Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴν ἐπιτυμβίου ἐπιγραφῆς λέγει:

† τὸ μαρτ[ύριον]
βροτῶν τῷ λαι κ [μα]
θῆν θέλεις, ὁ λίθος οὗ[τος]
ματος τῆς

Ἐν τῷ 1^ο στίχῳ συνεπλήρωσα μαρτ[ύριον], ὅπερ, ὡς γνωστόν, σημαίνει παρὰ Βυζαντινοῖς καὶ τὸν τάφον. Ἐν δὲ τῷ 3^ο στίχῳ συνεπλήρωσα [μα]θῆν θέλεις, κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἄλλα παραδείγματα βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες, ἀποτείνόμεναι πρὸς τὸν διαβάτην, ἐρωτῶσιν ἂν θέλει νὰ μάθῃ τὸ ὄνομα τοῦ ὑπ' αὐτὰς τεθαμμένου νεκροῦ, τὴν αἰτίαν τοῦ θανάτου του κλπ.¹

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β τεμάχιον ἀνήκει, ὡς καὶ τὸ Α, εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει δὲ οὕτω:

. ἰέσωσι καὶ βιώσκου[σι]
. τροφνῆς συγκαλύπτει[θαι]
. οὐς μένοντα τοῦ πόρο
. ρος αὐτοῦ Μανουὴλ αὐτοκρ[άτωρ]

Ὁ ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ μνημονευόμενος αὐτοκράτωρ Μανουὴλ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ τολμηροῦ δεσπότη Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα, ὅστις, ἀποθανόντος τοῦ πρώτου δεσπότη τῆς Ἠπείρου ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαὴλ Α' τοῦ Δούκα, παρεμέρισε τὸν τότε ἀνήλικον διάδοχον Μιχαὴλ Β' καὶ κατέλαβε τὸν θρόνον τοῦ δεσποτάτου ἀνακηρυχθεὶς ἀργότερον (1223) βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Θεσσαλονίκης. Τὸν Θεόδωρον λοιπὸν τούτον, αἰχμαλωτισθέντα ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν Κλοκοτνίτση² τὸ 1230, διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Μανουὴλ, ὅστις ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη³, ὃν εἶχεν ἀπονείμει αὐτῷ ὁ ἀδελφὸς του Θεόδωρος. Καίτοι ὁμως ὁ Μανουὴλ δὲν εἶχε χρυσοῦ βασιλεὺς, ὁμως διεχειρίζετο τὴν ἀρχὴν βασιλικῶς ὑπογράφων καὶ δι' ἐρυθρᾶς μελάνης, ὡς οἱ βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου⁴. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β' ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Μανουὴλ γράφει πρὸς αὐτὸν «ἡ βασιλεία σου»⁵, τὴν αὐτὴν δὲ ἔκφρασιν μεταχειρίζεται περὶ ἐαυτοῦ καὶ ὁ Μανουὴλ ἐν τῇ πρὸς τὸν πατριάρχην ἐπιστολῇ του⁶. Κατὰ

¹ Κιόνιον Νεοφύτου Κουκουλῆς, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. τόμ. Η' σ. 149, Ἐπιγραφὴ Μ. Ἀσίας, Grégoire, Byzantion I, 702. Πβλ. καὶ ἐπιγραφὴν μονῆς Βαρνάκοβας Α Ὁρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 σ. 15.

² Γρηγοράς, 28 (Βόννης), Ἀκροπόλις 43 (ἐκδ. Heisenberg).

³ Ι. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου σ. 40. Α. Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, σ. 255 καὶ 321.

⁴ Μηλιαράκης, ἔ. ἀ. σ. 255.

⁵ Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. Γ' σ. 59.

⁶ Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. Γ' σ. 59.

ταῦτα δὲν πρέπει νὰ ξενίσῃ ἡμᾶς ἂν ὁ Μανουὴλ προσφωνεῖται ἐν τῇ ἐξεταζομένῃ ἐπιγραφῇ αὐτοκράτωρ¹.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ τεμάχιον μεταγραφόμενον ὡς κάτωθι, δὲν παρέχει τι τὸ ἐνδιαφέρον.

ζω/οδότης ἦν κέκ[ληκε
κοῇ τὸ σῶμα καὶ χεῖ[ρες
τῆς εὐκλειαν ἦς

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Δ τεμάχιον, ἀποτελεσθὲν ἐκ δύο κομματίων λέγει:

Μιχα/ήλ δεσπότης
ς ὁ Πετραλίφας, ἡ δ' ἀπλ.
εὐψύχου θάρρους ἀρηί[φιλ
οτέρου δίκην

Τὰ ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ ἀναγινωσκόμενα δύο γράμματα ἡλ ἀποτελοῦσι προφανῶς τὴν κατάληξιν τοῦ ἐτέρου τῶν ὀνομάτων: Μιχαήλ ἢ Μανουήλ. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἀκολουθεῖ τὸ γράμμα δέλτα, ὅπερ εἶναι πιθανώτατα τὸ ἀρχικὸν τοῦ τίτλου—δεσπότης—τοῦ κατονομαζομένου προσώπου, δέχομαι ὅτι τὸ ζητούμενον ὄνομα ἦτο Μιχαήλ, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ὁ Μανουήλ τιτλοφορεῖται ἐν τῷ τεμαχίῳ Γ αὐτοκράτωρ. Εὐδοκῶνται δ' ἡ συμπλήρωσις αὕτη καὶ ἐκ τοῦ ἐν τῷ 2^ῳ στίχῳ ἀναφερομένου ὀνόματος Πετραλίφας, ὅστις ἦτο γυναικάδελφος τοῦ Μιχαήλ Β' Δούκα, ἅτε ἀδελφὸς τῆς οὐσίας Θεοδώρας.

Τέλος τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ε τεμάχιον, τὸ ἀποτελεσθὲν ἐκ τριῶν κομματίων, μεταγραφόμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

ον περικλυτῶν σθένει, περὶ
πεν/θερὸς μέγας ἀναξ, ἐπὶ δ' ἀδελφῇ γ[αμβρὸς
κης δεσπότης δυσμοκράτωρ, τοῖον π
διος ὡς θαυμασία, ἡ δ' ἡλικία κ
5 ἀθλον ἠνδρειωμένον, μελίχιον τὸ π
ἡ ἐκεῖνος ὡς δὲ καὶ τόσος, γένος π
ος τῷ ξίφει, καὶ τόνδε λοῖσθον ἐκ λίθου πει
εἰόβιον, σαλπυγγίσαντος ἐσχάτως ἀρχαγγ[έλου
Δημη/τρίου μάρτυρος ἄλλων ἀγί[ων], τῶν εὐαρέστω[ν.

Ἐν στίχῳ 2^ῳ ἀναφέρεται τις πεν/θερὸς μέγας ἀναξ ἐπὶ δ' ἀδελφῇ γ[αμβρὸς. Διὰ τοῦ τίτλου μέγας ἀναξ ὑπονοεῖται πάντως οὐχὶ ὁ δεσπότης τῆς

¹ Ο D. Foschini, Notizie storiche dei despoti di Epiro, Napoli σ. 8 λέγει ὅτι καὶ ὁ Μανουήλ ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος Θεσσαλονίκης.

Ἡπείρου, ὅστις ἐν τῷ ἀμέσῳ ἐπομένῳ στίχῳ τιτλοφορεῖται, ὡς καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφάς¹, δεσπότης δυσμοκράτωρ, ἀλλὰ πιθανώτατα αὐτοκράτωρ τις τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς Νικαίας.

Αὐτοκράτορες δὲ τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς Νικαίας ἐγένοντο πενθεροὶ δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου οἱ ἑξῆς: α) ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, οὗτινος τὴν θυγατέρα Μαρίαν εἶχε νυμφευθῇ εἰς πρῶτον γάμον ὁ υἱὸς τοῦ Μιχαήλ Β' Δούκα Νικηφόρος καὶ β) ὁ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος, οὗτινος τὴν θυγατέρα Ἄνναν εἶχε λάβει σύζυγον ὁ ἐν τῷ βορείῳ τάφῳ ταφείς ἀδελφὸς τοῦ Νικηφόρου Μιχαήλ ὁ Κουτρούλης. Ἐκ τῶν δύο δὲ εἰρημένων βασιλέων πιθανώτερον εἶναι ὅτι ὑπονοεῖται ἐνταῦθα ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος, ὅποτε ὁ ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ τοῦ τεμαχίου ἐπικαλούμενος μάρτυς Δημήτριος ἔχει πιθανώτατα σχέσιν πρὸς τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα τοῦ Κουτρούλη, ὅστις πρὶν μετονομασθῇ εἰς Μιχαήλ, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του, ἐλέγετο Δημήτριος². Δὲν δύναται ὅμως τὸ τελευταῖον τοῦτο μέγα τεμάχιον τῆς ἐπιγραφῆς νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν κολοβὴν ἐπιγραφὴν τοῦ βορείου τάφου· διότι φέρει κάτωθεν ἄλυστοιδὲς κόσμημα, ὅπερ δὲν ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ σωζομένου ἀριστεροῦ ἡμίσεος τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βορείου τάφου.

Ἐν στίχῳ 5 ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφὴ ἀνδρεῖον τι κατόρθωμα—ἀθλον ἠνδρειωμένον.

Ἐν συμπεράσματι τὰ σωζόμενα τεμάχια ἐπιγραφῆς εἶναι βέβαιον ὅτι προέρχονται ἐκ δύο χωριστῶν τάφων ἀνηκόντων εἰς μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνοδουκάδων, ὧν ὅμως δὲν δυνάμεθα μετ' ἀσφαλείας νὰ ὀρίσωμεν τὰ ὀνόματα. Πιθανῶς ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν εἶναι τοῦ Μιχαήλ Β' Δούκα.

Ἡ παρουσία τῶν πολλῶν καὶ τῶν πλουσιῶν τάφων εἰς τὴν μονὴν τῶν Βλαχερνῶν ἀναδεικνύει τὸ γηραιὸν τοῦτο σεμνεῖον μαυσωλλεῖον τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου τοῦ 13^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἡ ἐν σελ. 11 πιστοποιηθεῖσα ὁμοιότης τῆς διατάξεως τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν πρὸς ἐτέρους ναοὺς χρονολογούμενους ἀπὸ τοῦ 12^{ου} ἡμίσεος τοῦ 12^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῶν Βλαχερνῶν θ' ἀνηγέρθη κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους θὰ μετεσκευάσθῃ δ' εἰς τρουλλαῖον περὶ τὰ μέσα τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἐπὶ Μιχαήλ Β' τοῦ Δούκα.

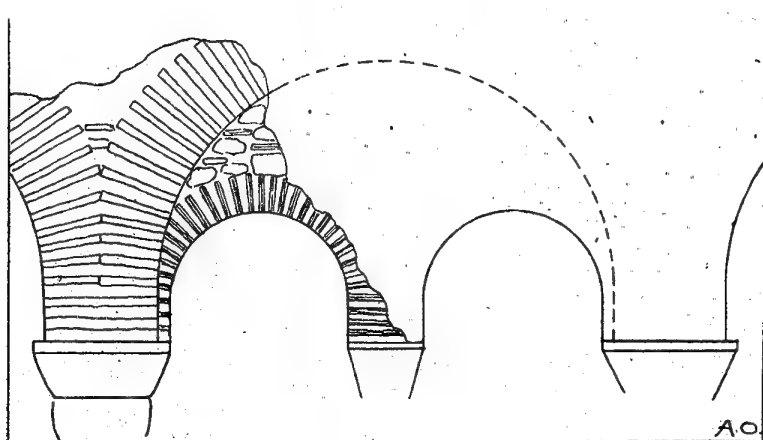
¹ Παχυμέρη ν, I, 30 (Βόννης) «ὁ ἐν τῇ Ἀύσῃ δεσπότης». Ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Παναγίας Βελλᾶς, παρὰ τὸ Βουργαρέλλι, ὀνομάζονται οἱ δεσπότες σκηπτοκράτορες τῶν δυτικῶν φρουρῶν, Ὁρλάνδος, Ἡπειρωτ. Χρονικά τ. Β' σελ. 166.

Ι. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐν Κερκύρα 1895 σ. 77.

Κατὰ ταῦτα δικαίως ἡ παράδοσις¹ θεωρεῖ τὴν Βλαχιόριναν ἀρχαιότεραν τῆς τε Παναγίας ὅσοι Παλιοχώρι (1281)² καὶ τῆς Παρηγορητίσσης (1282-1289)³.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Εἶχεν ἤδη σελιδωθῇ τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ κεφάλαιον τοῦ ἀρθρου τούτου, ὅτε μεταβὰς ἐκ νέου εἰς Βλαχέροναν ἐπελήφθη τῆς ἀφαιρέσεως τῶν καλυπτόντων τὰς ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας κονιαμάτων. Ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως τούτων ἀπεδείχθη ὁρθὴ ἡ εἰκασία τὴν ὁποίαν εἶχον

Εἰκ. 44. Τρόπος κατασκευῆς τῶν τοξυλλίων.

σημειώσει (σελ. 10) ὅτι δηλ. τὰ τόξα ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ἦσαν ἀρχικῶς τρία καὶ ὅμοια πρὸς ἄλληλα, τοῦ μεσαίου γεμισθέντος ἀργότερον διὰ δύο μικροτέρων τοξυλλίων ἐδρασθέντων ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τοῦ μικροῦ παρεμβλήτου κίονος ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῆς μικρᾶς ἐξοχῆς τοῦ ἐπιθήματος τῶν κιονοκρανῶν (εἰκ. 44). Ἡ ἀντιξ τοῦ μεγάλου τόξου, σαφῶς διακρινομένη, εἶναι ἐκτελεσμένη διὰ μεγάλων ὀπτοπλίνθων, ἐν ᾧ αἱ τῶν τοξυλλίων τοῦ γεμίσματος εἶναι ἐκ μικροτέρων καὶ λεπτοτέρων τεμαχίων κατασκευασμένα, ὥς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον δεικνύει (εἰκ. 44).

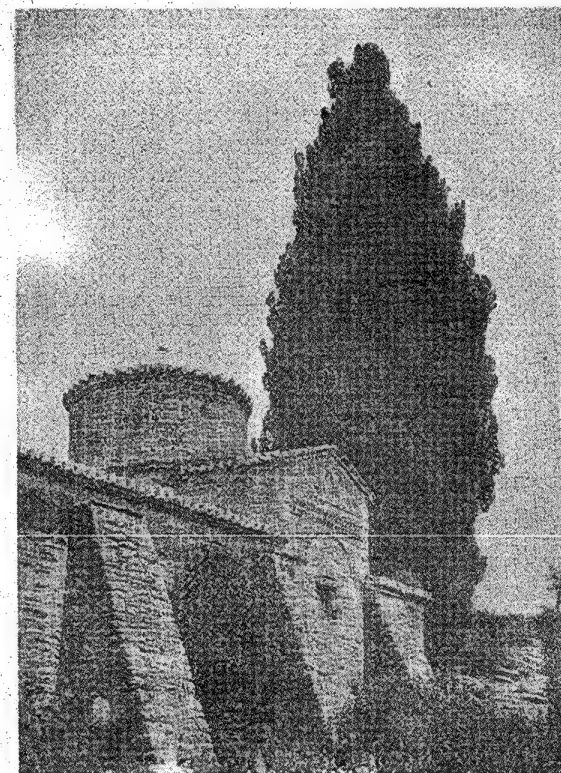
¹ Πβλ. σελ. 5 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

² Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Β' σ. 295 Α. Ὁρλάνδος, Ἑπειρωτικά Χρονικά Β', 167.

³ Α. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορητίσσα τῆς Ἁρτης Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 80 καὶ ἰδίᾳ Ἑπειρωτ. Χρονικά τ. Β' σελ. 167 σημ. 1.

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΜΠΡΥΩΝΗ

Ὁ πορευόμενος τὴν ἀπὸ Ἁρτης εἰς Ἀμφιλοχίαν (Καρβασσαρᾶν) ἀμαξιτὸν φθάνων εἰς τὸ 6^{ον} ἀπὸ τῆς Ἁρτης χιλιόμετρον θὰ διακρίνῃ εἰς μικρὰν πρὸς ΒΑ ἀπόστασιν ἐπὶ ὑψώματος, παλαιὸν βυζαντινὸν ναὸν στηριζόμενον ἐπὶ ἀντηρίδων καὶ συνοδευόμενον ἀπὸ ἑν πελώριον κυπαρίσσι (εἰκ. 1). Πλησιάζων δ' ἔτι περισσότερον, θέλει ἀντιληφθῇ, ἀπὸ τὰ πενιχρὰ μνήματα πρὸς τὸν περιβάλλον, ὅτι ὁ ἐξημικὸς αὐτὸς ναὸς ἀποτελεῖ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ νεκροταφείου τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Νιόχωράκι. Ἄν μάλιστα τύχῃ νὰ συναντήσῃ εἰς τὴν μοναξίαν τοῦ πτωχικοῦ νεκροταφείου τὸν κανδηλανάπτην ἢ ἄλλον χριστιανὸν ἀπὸ τὸ Νιόχωράκι, θὰ μάθῃ παρ' αὐτοῦ καὶ τὴν ἐξῆς ἐνδιαφέρουσαν παράδοσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὄραϊο, μεγάλο κυπαρίσσι πρὸς αἰῶνας τώρα παραστέκει ἄγρυπνος φρουρὸς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

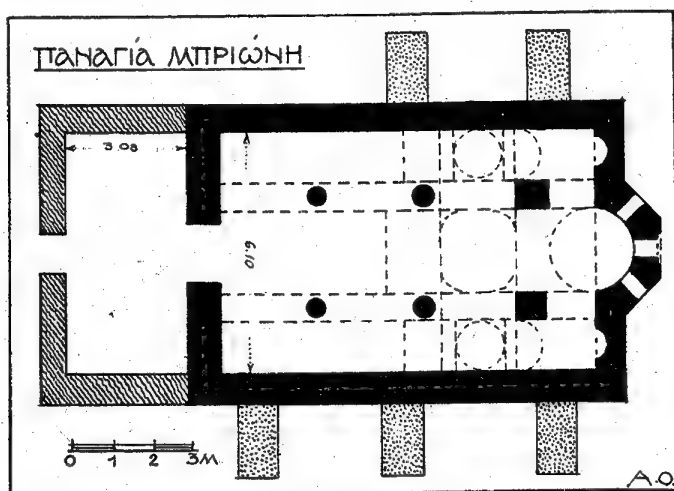

Εἰκ. 1. Ἀπομικ τῆς Παναγίας Μπρυώνη ἀπὸ ΝΔ.

«Τὸν καιρὸ πρὸς τὰ μέρη αὐτὰ ἦσαν Τούρκικα κάποιοι Τούρκος ἀγᾶς βάλθηκε νὰ κόψῃ τὸ μεγάλο τὸ κυπαρίσσι ποῦνε πίσω ὅσοι ἱερὸ τῆς Παναγίας γιὰ νὰ πούλῃ τὸ ξύλο του. Μόλις ὅμως ἄρχισε νὰ τὸ κόβῃ ἔχασε τὸ φῶς του. Ἐσταμάτησε τότε τὸ κόψιμο καὶ στὴν ἀπελπισία του ἔταξε ὅτι τὴν Παναγιά πῶς θὰ κάμῃ ἕνα μεγάλο δῶρο ὅτι τὴν ἐκκλησία ἂν ξαναβοῇ τὸ φῶς του. Ὁ Τούρκος ἔκαμε τὸ τάμμα του, ἡ Παναγιά τοῦ ξανάδωκε τὸ φῶς καὶ τὸμορφο κυπαρίσσι σώθηκε καὶ φούντωσε ἀκόμη περισσότερο». Ἦτο

ἄρα γε ὁ Τοῦρκος τῆς παραδόσεως ὁ Μπρωῶνης ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐπωνομάσθη καὶ ἡ ἐκκλησία; Ἄδελον¹.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 2). σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη ἡμιεξάγωνος κόγχη ἱεροῦ. Πρὸς δυσμὰς εἰς τὸ σῶμα τοῦ κυρίως ναοῦ προσετέθη ἀργότερον εὐρύχωρος νάρθηξ², κατὰ δὲ τὰς μακρὰς πλευρὰς

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

κατεσκευάσθησαν ἐξωτερικῶς ὀγκώδεις κεκλιμέναι ἀντηρίδες (εἰκ. 1 καὶ 2) πρὸς πρόληψιν καταρρευσέως.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς εἶναι μία βασιλικὴ μετὰ τρούλλου φέρουσα, ὡς καὶ ὁ ναὸς τῶν Βλαχερνῶν, δύο φουρνικά εἰς τὴν θέσιν τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν (εἰκ. 2).

Ἀρχικῶς καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, ὅπως καὶ ὁ τῶν Βλαχερνῶν, φαίνεται ὅτι δὲν ἔφερε τρούλλον ἀλλ' ἦτο μία ξυλόστεγος τρίκλιτος βασιλικὴ ἔχουσα

¹ Δὲν εἶναι ἀπίθανον ἡ ἐκκλησία νὰ ὀνομάσθη ἀπὸ παλαιότερου τινος βυζαντινοῦ κτήτορος Βρωῶνη. Τὸ ὄνομα συναντᾶται ἐν Ἀρτῇ κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα: ὁ Βρωῶνης Παλαιολόγος ἐκόμισεν ἐκ Κ/πόλεως πρὸς τὸν δεσπότην Ἡπείρου Ἡσαΐ τὰ διακριτικὰ σημεῖα τοῦ ἀξιώματος. (Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου 163). Πάντως δὲν παραδέχομαι τὴν γνώμην τοῦ Σεραφεῖμ (Δοκίμιον 160) καθ' ἣν τὸ Παναγία Μπρωῶνη εἶναι παραφθορὰ τοῦ Παναγία Περιώνυμος.

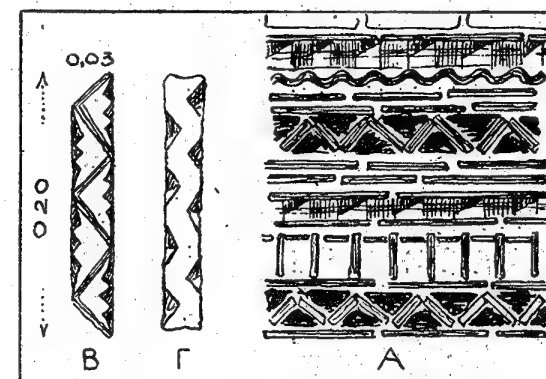
² Κατὰ τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐντετυλισμένην ἐπιγραφὴν ἡ ἐπισκευὴ καὶ ἡ προέκτασις τοῦ ναοῦ ἐγένετο ἐν ἔτει 1870 «ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Ἀρτῆς καὶ Πρεβέξης Σεραφεῖμ τοῦ Βυζαντίου» τοῦ γνωστοῦ συγγραφέως τοῦ περὶ Ἀρτῆς δοκίμιου (πβλ. καὶ Δοκίμιον σ. 132).

μόνον τὸ ἱερὸν θολοσκεπές, ὅπως δηλ. καὶ αἱ Βλαχερνὶ τῆς Ἡλείας¹. Τοῦτο τοῦλάχιστον ὑποδηλοῖ οὐ μόνον ἡ διάφορος καὶ κακόζηλος κατασκευὴ τοῦ τρούλλου του ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξίς τριῶν πλατέων ἐνισχυτικῶν τόξων γεφυρούντων ἐγκαρσίως τὰ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν κίωνων καὶ τῶν τοίχων κενὰ (εἰκ. 2) καὶ χρησιμευόντων εἰς τὴν ὑποβάστασιν τοῦ τρούλλου, τεθέντων δὲ μεταγενεστέρως ἐλλείψει καμαρῶν καλυπτουσῶν τὰ πρὸς δυσμὰς τοῦ τρούλλου τμήματα τῶν κλιτῶν.

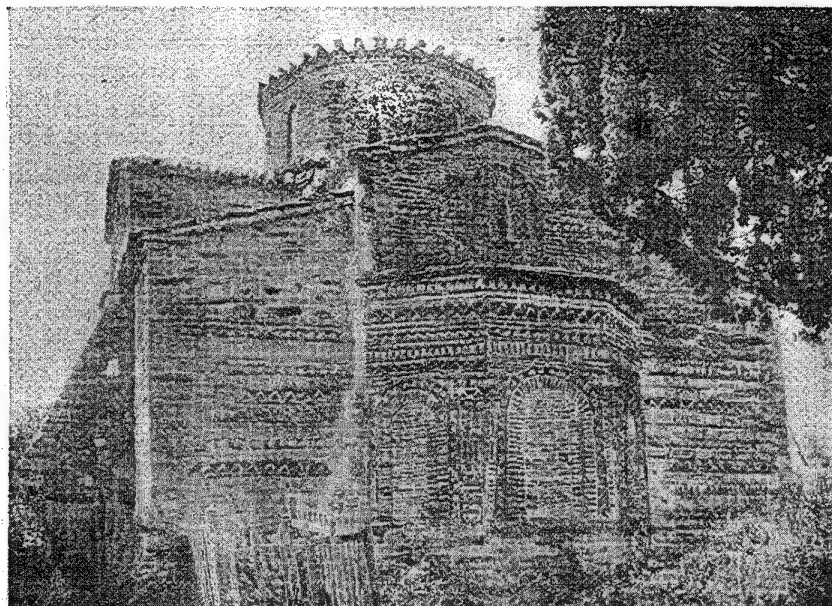
Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἀραιοὺς τινες ὀριζοντίους δόμους ἐκ κοινῶν, σκληρῶν ἀσβεστολίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἄλλοτε μὲν μία σειρὰ πλίνθων, ἄλλοτε δὲ ὀδοντωταὶ ἢ τεθλασμέναι ταινίαι (εἰκ. 3 Α) ἄλλοτε δὲ πάλιν μικροὶ ζωφόροι ἐκ παραλλήλων κατακορύφων πλίνθων (εἰκ. 3 Β). Μικρότερα κεραμοπλαστικά κοσμήματα, οἷον δισέψιλον ἢ κλειδόσχημα, ἐλλείπουσι παντελῶς, ἐξαίρεσιν δὲ μόνον κάμνοιν δύο πλίνθινα στοιχεῖα (εἰκ. 3 Β, Γ), τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν διακοσμητικὴν πλάσιν τῆς πλίνθου, γενομένην ὅμως πρὸ τῆς ὀπτήσεως καὶ οὐχὶ μετ' αὐτὴν διὰ τοῦ μιστροῦ. Τὰ ἐνταῦθα μόνον ἀπαντῶντα κεραμοπλαστικά ταῦτα στοιχεῖα παρουσιάζουσι τὴν πριονωτὴν καὶ τεθλασμένην μορφήν, ἣν παρέχουν αἱ εἰκόνες 3 Β, Γ. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν διακοσμήσεων ἐγένετο ἐν τῷ ναῷ χρῆσις καὶ τῶν παραλλήλων ὀρθῶν γωνιῶν (βόρ. καὶ νότ. πλευρὰ (εἰκ. 5)) ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τῶν κυματοειδῶν πλίνθων (εἰκ. 4 Α). Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι γενικῶς ὁ χαρακτήρ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τῆς Παναγίας Μπρωῶνης δὲν παρουσιάζει τὴν λεπτότητα τῶν διακοσμήσεων ἄλλων ναῶν τῆς Ἀρτῆς ἀλλ' ἔχει τι τὸ χονδροειδές καὶ ἀγροϊκόν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς εὐθεῖς τοίχους τοῦ ναοῦ, οἵτινες φέρουσι καὶ τινες λιθίνους δόμους, ἡ τρίπλευρος ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου διὰ διὰ πλίνθων κατεσκευασμένη (εἰκ. 4). Ἐφ' ὧς δ' ἡ ἀψὶς αὕτη ἀρχικῶς τρία πηδᾶνῶς παράθυρα (εἰκ. 1), ἅτινα ἀργότερον εἰσιχίσθησαν. Ἐκ πλίνθων δ' ὡσαύτως εἶναι κατεσκευασμένος καὶ ὁ ὀκτάπλευρος τρούλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1 καὶ 4) ἐξαίρεσει τῶν ἐστρογγυλωμένων γωνιῶν αὐτοῦ, αἵτινες ἐξετελέσθησαν διὰ λίθων.

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σελ. 8 εἰκ. 3.

Εἰκ. 3. Κεραμινὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 4. Ἀποψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας Μυρωνῆ.

Σπουδαῖον στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσιν αἱ κατὰ τὰ τύμπανα τῆς νοτίης (εἰκ. 5) καὶ τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ μεταξὺ τῆς ἄλλης κεραμίνης διακοσμήσεως παρεμβεβλημέναι πλίνθιναι ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν ἡ μὲν νοτία (εἰκ. 6, α) λέγει:

Στα(υ)ρωπίγιο(ν) πατριαρχικόν
 ἡ δὲ βόρειος (εἰκ. 6, β)
τὸ ἀγ(α)σθὲν παρὰ Γερμανοῦ καὶ οἰκο(ν)μενικοῦ πατριάρχου].

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων α) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἦτο πατριαρχικὸν σταυροπήγιον καὶ β) ὅτι ἡγιασθὴ παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ¹.

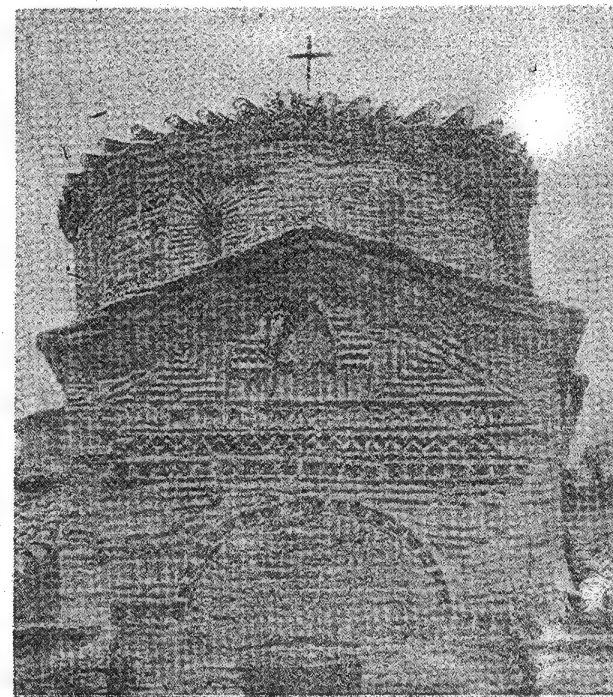
Ἐκ τῶν δύο πατριαρχῶν, οἵτινες φέρουσι τὸ ὄνομα Γερμανὸς κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα, ὁ μὲν Γερμανὸς ὁ Γ' ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ ἀγίας τὸν ἐξεταζόμενον ναόν, ἅτε πατριαρχεύσας ὀλίγους μόνον μῆνας² (Ἰούν. - Σεπτ. 1267) ὑπολείπεται λοιπὸν Γερμανὸς ὁ Β'. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐπατριαρχευσεν μεταξὺ

¹ Τὴν ἐπιγραφὴν παρηρμήνευσεν ὁ Σεραφεῖμ (Δοκίμιον 161) ἀναγνούς ἀντὶ Γερμανοῦ Ἰωάννου καὶ ἀποδόσας τὸν ναόν εἰς τὸν «πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Θ' τὸν Ἀγαπητόν». Λέγει δ' ἐπίσης ὁ Σεραφεῖμ ἐσφαλμένως, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εὐρίσκεται εἰς τὸν τροῦλλον.

² Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει σ. 393.

τῶν ἐτῶν 1222 καὶ 1240, ἔπεται ὅτι ἡ εἰς σταυροειδῆ ναὸν μετασκευὴ τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας Μπρυνῶνῃ—διότι περὶ τῆς μετασκευῆς ἀσφαλῶς πρόκειται—συντελεσθὴ κατὰ τὴν ἀνωτέρω χρονικὴν περίοδον, ἥτοι καθ' οὓς χρόνους ἦρξαν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ Ἡπείρῳ ὁ Θεόδωρος Κομνηνὸς Δούκας καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Μανουήλ.

Ἄλλ' ὁ τόσον ἐμφαντικὸς διὰ πλινθίνης ἐντοιχίου ἐπιγραφῆς χαρακτηρισμὸς τοῦ ναοῦ ὡς «σταυροπήγιον ἀγιασθέντος παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ» δύναται νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς εἰς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς μετασκευῆς τοῦ ναοῦ. Πράγματι εὐθὺς ἅμα τῇ ἀναγορεύσει του (1222) ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β' βλέπων ὅτι ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας, παρ' ᾧ ἡδρύνε, πρὸς τὸν δεσπότην καὶ εἰτα βασιλέα Θεσσαλονί-

Εἰκ. 5. Ἡ φέρουσα τὴν πλινθίνην ἐπιγραφὴν νότιος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

κῆς ἀνακηρυχθέντα Θεόδωρον Κομνηνὸν Δούκαν, ἐκινδύνευον ν' ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας του αἱ ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ Θεοδώρου τελεῖσαι ἐκκλησίαι, ἤρχισεν ἀγῶνα πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατὰ τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν τοῦ δυτικοῦ βασιλείου. Ἐγραψε λοιπὸν, ὡς φαίνεται¹, ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ἐπισκόπους, δι' ἧς προσεπάθει ν' ἀποδείξῃ ὡς μόνην νόμιμον τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐν Νικαίᾳ αὐτοκράτορος ἐπέπληττε δὲ συνάμα τοὺς ἐπισκόπους τῶν ὑποκειμένων εἰς τὸν Κομνηνοδούκαν πόλεων. Εἰς τὴν μὴ διασωθεῖσαν ταύτην ἐγκύκλιον ἀπῆντησεν ὁ περίφημος μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης δι' ἀντιγράμματος ἐν τῷ ὁποίῳ, ἐκθειάζων τὰς ἀρετὰς τοῦ Θεοδώρου καὶ φυλάττων

¹ Ρωμανοῦ, Περί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, Κέρκυρα 1895 σ. 35.

τὸ προσήκον πρὸς τὸν πατριάρχην σέβας, ἀποφαίνεται ὅτι ὁρθὸν ἦτο ἡ ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων τοῦ δυτικοῦ κράτους νὰ γίνεται διὰ προσώπων γνωστῶν καὶ ἀρεστῶν εἰς τοὺς βασιλεῖς τοῦ δυτικοῦ κράτους¹. Εἶναι λοιπὸν φανερόν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς ξείδος μεταξὺ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ κράτους δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γραφῇ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφή, ἥτις ἀνακηρύσσουσα τὸν ναὸν τῆς Παναγίας πατριαρχικὸν σταυροπήγιον καὶ ἀναγράφουσα αὐτὸν ὡς ἁγιασθέντα παρ' αὐτοῦ τούτου τοῦ πατριάρχου, οὐ μόνον μαρτυρεῖ ἀγαθὰς σχέσεις τῆς ἐκκλησίας τοῦ δεσποτάτου πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανὸν ἀλλὰ καί, πιθανώτατα, ὅτι ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β' ἐπεδήμησεν αὐτοπροσώπως εἰς Ἄρταν², ἔχει δ' ἐπίσης καὶ τὴν ἐννοίαν τῆς

α

ΦΑΡΩΠΙΓΙΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΚΟΝ.

β

ΤΟ ΖΑΓΙΣΘΕΙ ΠΑΡΑ ΓΕΡΜΑΝΟΝ ΚΑΙ ΟΙΚΕ

Εἰκ. 6. Ἡ πλινθίνη ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ.

ἐμπεδώσεως τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τοῦ δυτικοῦ βασιλείου. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ πλινθίνη ἐπιγραφή ἐτέθη μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν συμφιλίωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἥτοι περὶ τὸ 1232 ἐπὶ Μανουὴλ Δούκα, ὅστις ἐζήτησε τὴν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δεσποτάτου ἐπάνοδον τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριάρχου³. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ ἐκδοχὴ καθ' ἣν ὁ ναὸς ἡγιασθῇ παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ δι' ἁγιασμοῦ σταλέντος ἐκ Νικαίας διὰ τοῦ εἰς Ἡπειρον πεμφθέντος πατριαρχικοῦ ἐξάρχου μητροπολίτου Ἀγκύρας Χριστοφόρου· διότι ἐν ἐτέρᾳ ἐπιστολῇ τοῦ δεσπότη Μανουὴλ πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανὸν τὸν Β'⁴ ἀναγινώσκουμεν «αὐτὸς δὲ πάλιν (ὁ μητροπολίτης Ἀγκύρας) μετέδωκεν ἡμῖν τῆς σῆς εὐλογίας καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ, ὃν δι' αὐτοῦ ἡ σὴ ἀγιότης ἐξέπεμψε».

Ἐπειδὴ δὲ ὁ εἰρημένος ἐξάρχος ἦλθεν εἰς Ἡπειρον περὶ τὰ τέλη τοῦ 1232⁵ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1233⁶, ἔπεται ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συνετέλεσθη ἡ μετασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

¹ Ἡ ἐπιστολὴ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Α. Moustoxidi, Delle cose Corciresi, Appendice σ. L-LVI.

² Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β' πρὸς τὸν δεσπότην Μανουὴλ (Miklosich-Müller, Acta et dipl. I', 64) γράφει ὁ πατριάρχης, ὅτι ἐλπίζει εἰς εἰς προσεχὲς μέλλω, νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν Μανουὴλ.

³ Α. Μηλιαράκης, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐν Ἀθήναις 1898 σ. 291.

⁴ Σπ. Ν. Λαγοπάτης, Γερμανὸς ὁ Β' πατριάρχης Κων/πόλεως καὶ Νικαίας ἐν Τριπόλει 1913 σ. 59.

⁶ E. Kurtz, ἔ. ἀ.

Εἰκ. 1. Τὸ ἱερόν τοῦ ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη.

Ο ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΤΣΟΥΡΗ

Συνεχίζοντας τὴν μελέτην τῶν πρὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἀνεγεροθέντων ναῶν τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτης θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα σπουδαῖον τινὰ βυζαντινὸν ναὸν τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ ἁγ. Δημητρίου¹, εὐρισκόμενον δὲ μίαν περίπου ὥραν πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς πόλεως Ἄρτης εἰς τὸ τμήμα τοῦ Κάμπου, ὀλίγον μετὰ τὴν ἔξοδον τοῦ χωρίου Κωστακιῶν εἰς θέσιν Πλισοί².

¹ Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Δημητρίου διέλαβον συντόμως πρὸ 13 ἐτῶν ἐν τῷ 8^ῳ τόμῳ τοῦ δελτίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας (σ. 312-323). Ἐκτοτε ἐπισκεφθεὶς δις τὸ μνημεῖον προέβην εἰς νέας παρατηρήσεις, ἀπεκάλυψα δὲ καὶ τὰς σπουδαιότατας ἀρχαιοτέρας αὐτοῦ τοιχογραφίας, ὧν ἕνεκα ἐθεώρησα ἐπιβαλλομένην τὴν ἀνάδημοσίευσιν αὐτοῦ ἐν τῇ σειρᾷ τῶν μνημείων τῆς Ἄρτης.

² Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τῇ σήμερον σχεδὸν μόνον ὑπὸ ποιμένων συγκαζομένη, λέγε-
ῖται ὑπῆρχεν ἄλλοτε χωρίον πλούσιον, ἐρημωθὲν ὑστερώτερον λόγῳ «τῆς ἀνευλαβείας καὶ
τῆς μυσαρᾶς κερδοσκοπίας τῶν κατοίκων του», οἵτινες ἐπραγματεύοντο νὰ πωλήσωσιν

Ὁ ναός (εἰκ. 1), περιβαλλόμενος σήμερον ὑπὸ δρυῶν, ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν σταυροπηγιακῆς μονῆς, διαλυθείσης πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 18^{ου} ἤδη αἰῶνος· διότι σήμερον ἐξαίρεσει τοῦ ναοῦ οὐδὲν ἄλλο λείψανον τῆς παλαιᾶς μονῆς φαίνεται, πιθανῶς λόγῳ τῆς γενομένης πέριξ τοῦ ναοῦ μεγάλης ἐπιχώσεως.

Τὴν ὑπαρξιν τῆς παλαιᾶς μονῆς μαρτυροῦμεν ἐκ συνοδικοῦ ὁρισμοῦ τοῦ ἔτους 1229, δι' οὗ, αἰτήσας τοῦ Ἀρτῆς Ἰωάννου τοῦ Α', αὐτὴ τε καὶ ἡ ὥραν πρὸς Δυσμᾶς ἀπέχονσα σταυροπηγιακὴ ὁμοίως μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς Ροδιᾶς ἀπελύθησαν τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β' (1222-1240) καὶ παρεδόθησαν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ πανιερωτάτου Ἀρτῆς· ὁ ὁρισμὸς οὗτος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τε Ράλλη καὶ Ποτλῆ¹ καὶ ὑπὸ τοῦ Σεραφεῖμ² ἔχει δὲ οὕτω:

«Γερμανός, ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως κλπ. Πανιερώτατε Ἀρτῆς ἐν κυρίῳ συναδελφέ. Πολλάκις ἐγένετό μοι δι' ὄχλον ἡ ἀγιοσύνη σου περὶ τῆς ἐν Ἀρτῇ μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κατσούρη ὡς συστάσης ἐπὶ σταυροπηγίῳ ἐμῷ καὶ τῆς ἐτέρας μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, τῆς δομηθείσης παρὰ τοῦ πανιερωτάτου Κομνηνοῦ κυρίου Κωνσταντίνου ἐν τῇ ἀρχοντείᾳ τοῦ Σμοκόβου, χωρίου Βαλτίτης καὶ τοῖς λοιποῖς· καὶ ἐδόκουν μηδὲν προσπιταίνειν τοῖς κανόσιν ἐκ τούτου· συνεῖς δὲ κατὰ τὸν ἐνδεχόμενον λόγον, ὅτι σοι ἀνήκουσιν, ὡς ἐπισκόπων ἐγγχωρίῳ, αἱ τοιαῦται μοναί, ἀπολύω ταύτας τῆς ἐμῆς χειρὸς ἀπ' ἐντεῦθεν καὶ ἔξεστίν σοι ἐπιλαβεσθαι αὐτῶν ἀπ' ἄρτι καὶ τὰ ἐπισκοπικὰ δίκαια ἐν ταύταις διενεργεῖν καὶ διεξάγειν ταύτας καὶ διοικεῖν κατὰ τὴν κανονικὴν διατύπωσιν. Ὅθεν καὶ ἡ μὲν ἐμὴ ἀναφορὰ σχολάσαι ἀπεντεῦθεν ὀφείλει ἀπὸ τῶν τοιούτων μονῶν διαγνωσθῆναι δὲ ταύτας ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τῆς σῆς ἱερότητος.

Μηνὶ ἀπριλίῳ ἐπινεμήσει Β', σψλζ' (=6737=1229 μ. Χ.).

† ὁ Βονίσης Ἰωάννης	† ὁ Ἀετοῦ Νικόδημος
† ὁ Βελλᾶς Μανουὴλ	† ὁ Ἀρσινουπόλεως Θωμᾶς.
† ὁ Βουθρωτοῦ Δημήτριος	

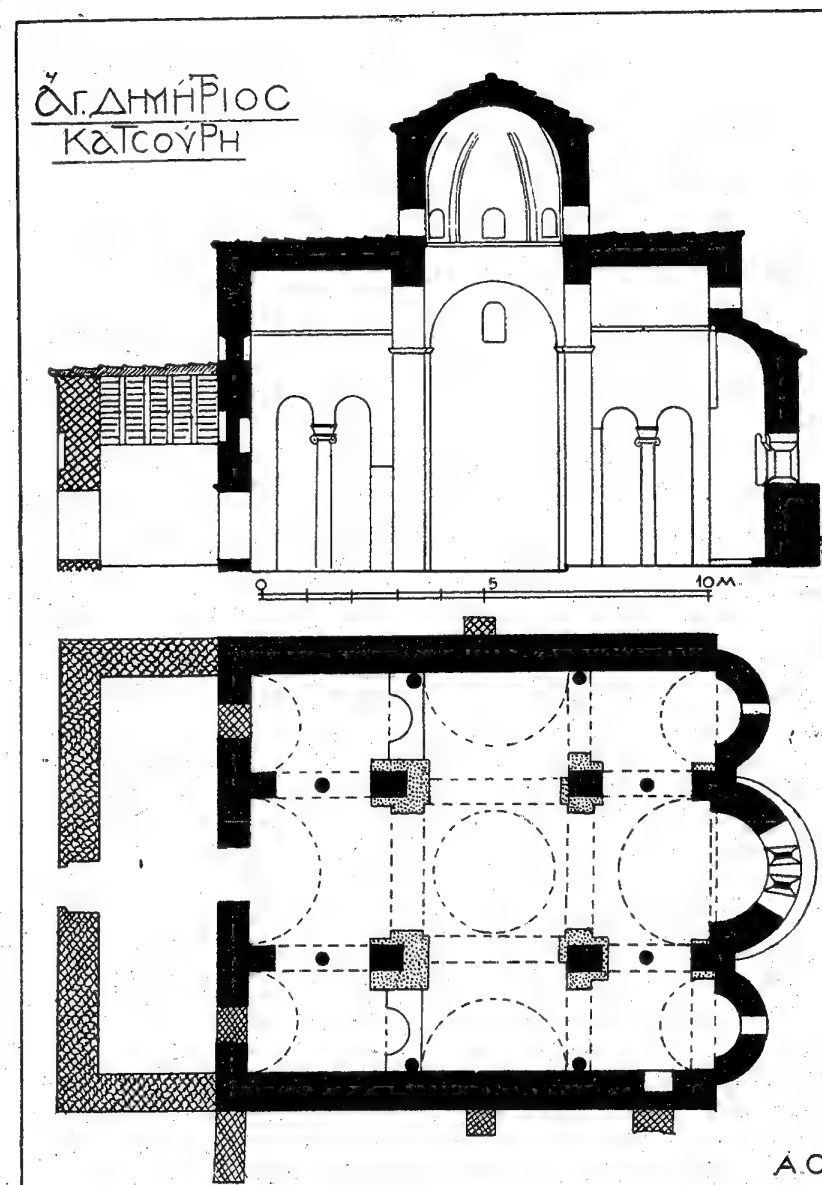
Κατὰ ταῦτα ὁ ναός τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη εἶναι πάντως ἀρχαιότερος τοῦ ἔτους 1229.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸ ἀρχιτεκτονικὸν αὐτοῦ σχέδιον. Τοῦτο παρουσιάζει ἐν κατόψει σχῆμα τετράγωνον πλευρᾶς 11.00 μ., κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν

εἰς ἑτεροθρήσκους τὰ λείψανα τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος καὶ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, λείψανα, ὅτινα εἶχε κομίσαι μεθ' ἑαυτοῦ ὁ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κ/πόλεως μετὰναστεύσας εἰς Πλίσους ἱερεὺς Γεώργιος Χαιρέτης ἢ Καλοχαιρέτης. Λεπτομερείας περὶ τῆς περαιτέρω τύχης τοῦ λειψάνου τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος ὅρα παρὰ Σεραφεῖμ, Δοκίμιον σ. 40 καὶ 326 καὶ ἰδίᾳ παρὰ Ν. Βουλγάρει-Μάνεση, Ἀληθῆς ἔκθεσις κλπ. ἐκδ 1^η Κέρκυρα 1857. Ἐκδ. 2^α Βενετία 1880.

¹ Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθήνησιν 1855 τόμ. Ε' σελ. 106.

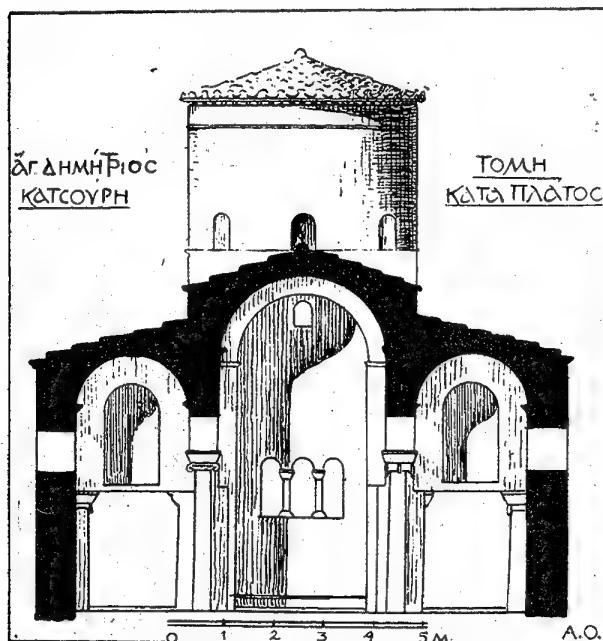
² Δοκίμιον περὶ Ἀρτῆς σ. 369.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη.

τοῦ ὁποίου προβάλλουν τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἀψίδες, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν εἶναι προσηρτημένος μεταγενέστερος ὀρθογώνιος νάρθηξ πλάτους 2.57. Τὸ τετράγωνον τοῦ κυρίως ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρεῖς δρόμους, ὧν ἕκαστος ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν τοῦ ἱεροῦ ἀψίδα.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου παρουσιάζει τὴν μορφὴν ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ κυλινδρικοῦ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ

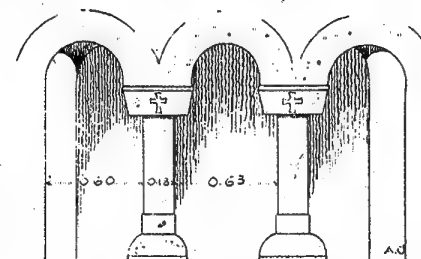

Εἰκ. 3. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

τέσσαρων διασταυρουμένων καμαρῶν καὶ στηριζομένου ὑπὸ τεσσάρων ὀγκωδῶν πεσσῶν (εἰκ. 2). Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ μορφή δὲν ἦτο ἡ σημερινή, τοῦ τρούλλου προστεθέντος καὶ ἐνταῦθα μεταγενεστέρως ἐπὶ τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς. Πράγματι, ὥς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 2) τὰ κλίτη τοῦ ναοῦ χωρίζονται πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς διὰ κίωνων, ὧν ὅμοιοι θὰ ὑπῆρχον ἀρχικῶς καὶ κατὰ τὸ κεντρικὸν τμήμα, ἐκβληθέντες τῆς

θέσεως ταύτης ὅταν κατεσκευάσθησαν αἱ δύο ἐγκάρσιαι καμάραι τοῦ τρούλλου. Σώζονται μάλιστα τῶν κίωνων τούτων καὶ οἱ κορμοὶ μετὰ τῶν κιονοκράνων των, τοποθετημένοι σήμερον παρὰ τοὺς δύο μακροὺς τοίχους (εἰκ. 2) κάτωθεν ἐπιστυλίων βασταζόντων τέσσαρας ἐγκαρσίους τοίχους ζευγνύοντας τοὺς πεσσούς τοῦ τρούλλου πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (εἰκ. 2). Οἱ ἐγκάρσιοι δὲ οὗτοι τοῖχοι κατεσκευάσθησαν προφανῶς ὡς ἐσωτερικαὶ ἀντηρίδες κατὰ τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου· ἵνα δὲ μὴ ἐμποδίζωσι τὴν κυκλοφορίαν δὲν πατοῦσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀλλ' ἴστανται μετέωροι εἰς ὕψος 1.70, οἱ δύο δὲ μάλιστα δυτικοὶ ἐξ αὐτῶν φέρουσι καὶ ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 3). Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν, τῆς ἐρείσεως τοῦ τρούλλου, ἐπενεδύθησαν διὰ τοιχοποιίας καὶ οἱ παρὰ τοὺς κίονας πεσσαὶ τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς προστεθεισῶν κατὰ τὸ σχηματισθὲν τετράγωνον καὶ παραστάδων μετ' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, αἵτινες οὐδέποτε παρουσιάζονται εἰς ναοὺς κτισθέντας ἀρχικῶς ὡς σταυροει-

δεῖς μετὰ τρούλλου. Κατὰ ταῦτα εἶναι πλέον ἢ βέβαιον, ὅτι ὁ τρούλλος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη προσετέθη μεταγενέστερον, τοῦ ναοῦ ὄντος ἀρχικῶς τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς τοῦθ' ὅπερ ἄλλως τε καὶ πλεῖστοι ἄλλαι ἐνδείξεις, ὡς ἐφεξῆς θὰ ἐξετάσωμεν, μαρτυροῦσιν. Καὶ δὴ ἐν πρώτοις ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ παρουσιάζει τὴν ἀκανόνιστον ἐκείνην ἐκ κοινῶν λίθων καὶ κονιάματος σύστασιν, ἣτις συνηθίζεται εἰς κτήρια τῆς πρώτης χιλιετηρίδος. Ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας ταύτης διακρίνονται πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς πλίνθινα ἡμικυκλικὰ τόξα (εἰκ. 1), δηλοῦντα ὅτι οἱ κυλινδρικοὶ θόλοι, οἵτινες ἐκάλυπτον τὰ τρία κλίτη τῆς βασιλικῆς ἦσαν κατεσκευασμένοι διὰ πλίνθων τοῦθ' ὅπερ εἶναι ἐπίσης γνώρισμα παλαιότητος. Ὀδοντωτῶν ταινιῶν οὐδαμοῦ τοῦ κτηρίου ἐγένετο χρῆσις, εἰμὴ μόνον εἰς τὸν μεταγενέστερον τρούλλον. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μορφή τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἣτις παρουσιάζει εὐρύτητα καὶ διαπερᾶται ὑπὸ τριλόβου παραθύρου ἔχοντος τοὺς λοβοὺς ἰσοῦς, ὅπως εἰς τὰ παλαιοχριστιανικά, βαίνοντας δ' ἐπὶ μαρμαρίνων κιονίσκων μετ' ἐπιτημάτων κοσμομένων διὰ σταυρῶν (εἰκ. 4).

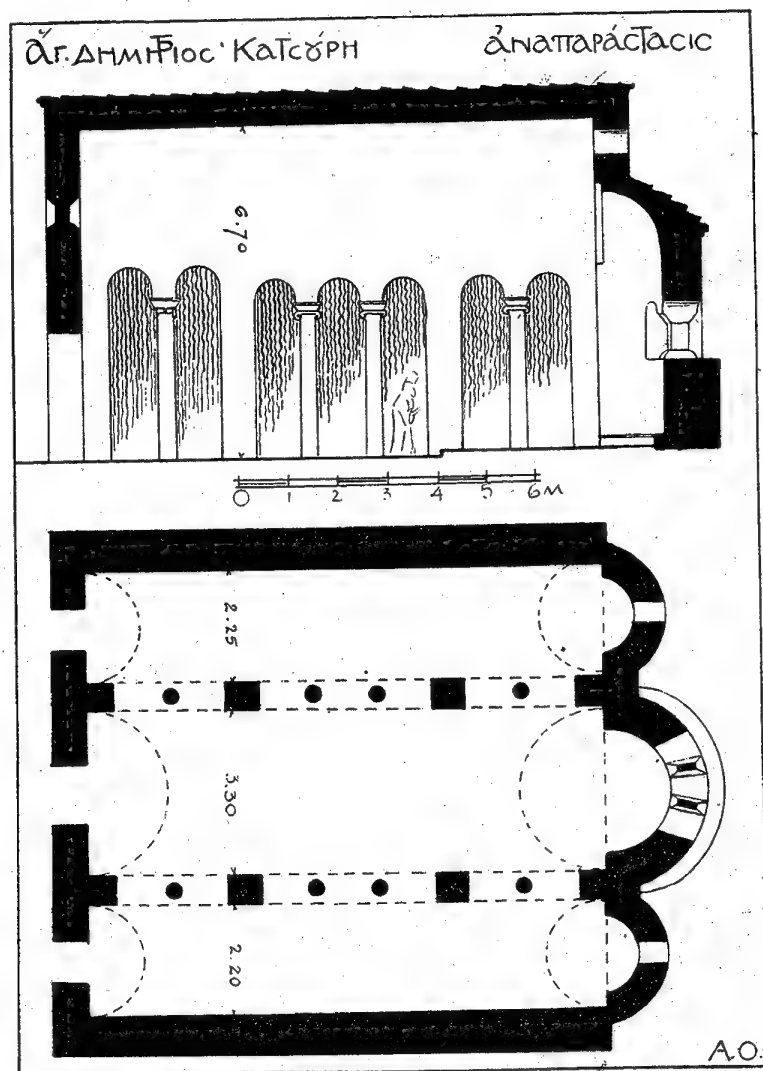
Εἰκ. 4. Τὸ τριλόβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες τοῦ ναοῦ—ὧν εἰς ραβδωτὸς—παρουσιάζουσι παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα ὡς π.χ. τὰ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ἅτινα βαίνουσιν ἐπὶ ἀρχαίων ἰωνικῶν ἢ περγαμνηοειδῶν κιονοκράνων (εἰκ. 2).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν δέχομαι πιθανωτέραν τὴν λύσιν τῆς διαδοχῆς κίωνων καὶ πεσσῶν (τμημάτων τοίχου) καθ' ὃν τρόπον δεικνύει ἡ εἰκ. 5 ἥτοι μὲ ἓνα κίονα πρὸς δυσμὰς, ὃν ἀκολουθεῖ ὀρθογώνιος πεσσός, μεθ' ὃν ἔπονται δύο κίονες ἐν τῷ κέντρῳ, οὓς πάλιν ἀκολουθεῖ συμμετρικῶς δεύτερος πεσσός καὶ κίων. Θεωρῶ δὲ τὴν λύσιν ταύτην πιθανωτέραν τῆς μετὰ συνεχῶν κίωνων, οὐ μόνον διότι σώζονται οἱ τέσσαρες κορμοὶ τῶν ἐλλειπόντων κίωνων, ἀλλὰ κυρίως διότι ἡ μεταξὺ τῶν ἀκρῶν σωζομένων κίωνων ἀπόστασις δὲν εἶναι ἀκριβὲς πολλαπλάσιον τοῦ μεταξὺ τῶν κίωνων καὶ τῶν παραστάδων, ὡς ἀντικρύζουν, κενοῦ. Ἡ μετ' ἐναλλασσομένων ἄλλως τε κίωνων καὶ πεσσῶν διάταξις δὲν εἶναι τι ἀσύνηδες εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς βορείου Ἑλλάδος διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν εἰς τε τὸν Ἀγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης¹ καὶ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τῆς Καλαμπάκας².

¹ Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 πίν. XIII.

² Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes: 1902 σ. 31 εἰκ. 44 Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τ. 5' σελ. 295 εἰκ. 4.

Εικ. 5. Αναπαράσταση της κατόψεως και τομής του αρχικού ναού.

μάλιστα δὲ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Βεροίας¹ καὶ τῆς Aboba Pliska², πρὸς ἣν τελευταίαν παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ μεγάλην ὁμοιότητα³.

¹ Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. XXX σ. 569.

² Παράρτημα τοῦ 10^{ου} τόμου τῶν Izvestia τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κὼν/πόλεως πίν. XXXIV, Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 σ. 8 εἰκ. 5.

³ Ἡ μητρόπολις τῶν Σεργῶν δὲν παρουσιάζει ἐναλλαγὴν κινῶν καὶ πεσσῶν, ὡς ἀναφέρεται ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Γ' σ. 297.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς κατόψεως καὶ τῆς κατὰ πλάτος τομῆς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη προκύπτει ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς παρουσίαζε τὴν μορφὴν τρικλίτου βασιλικῆς σχεδὸν καθαρῶς ἀνατολικοῦ τύπου: 1^{ον} διότι εἶχε πᾶσας τὰς ὀροφὰς αὐτοῦ θολωτὰς—τὸ μέγα πάχος τῶν τοίχων τοῦ ὑποδηλοῖ ὅτι ἀρχῇθεν διὰ θόλου ἐστεγάζετο—2^{ον} διότι εἶχε τὸ μέσον αὐτοῦ κλίτος τυφλόν, ἅτε ἐλάχιστα ὑπὲρ τὰ πλάγια ἀνυψούμενον (πβλ. τομὴν εἰκ. 3) 3^{ον} διότι ἐστέρειτο ὑπερώων καὶ τριβήλου καὶ 4^{ον} διότι κάμνει χρῆσιν πεσσῶν ὀρθογωνίων εἰς τὰς χωρίζουσας τὰ κλίτη κιονοστοιχίας. Παρουσιάζει κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ἀπόκλινιν ἀπὸ τὰς λοιπὰς μεσαιωνικὰς βασιλικὰς τῆς βορείου Ἑλλάδος καὶ Μακεδονίας, αἵτινες ἔχουσι τὰ ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα κατ' ἴσιν πρὸς τ' ἀνατολικά ἀναλογίαν¹.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα στοιχεῖα μὲ ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου κατεσκευάσθη πολὺ πρὸ τῆς ιδρύσεως τοῦ δεσποτάτου—κατὰ τὸν 10^{ον} πιθανῶς αἰῶνα—ὡς τρικλίτος θολωτὴ βασιλική, μετετράπη δ' ἀργότερον, ἴσως περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, εἰς σταυροειδῆ μετὰ τρούλλου. Εἰς τὴν περίοδον δὲ ταύτην ἀνήκουν καὶ τὰ σωζόμενα ἐν αὐτῷ στοιχεῖα γλυπτοῦ καὶ γραπτοῦ διακόσμου, περὶ ὧν ἀμέσως θὰ ὁμιλήσωμεν.

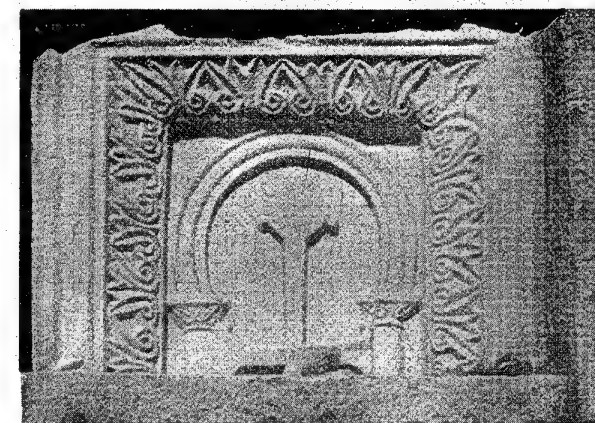
Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ—ἐξαιρέσει τῶν ἰωνικῶν καὶ περγαμηνῶν κιονοκράνων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, εἶναι πιθανώτατα ἐκ τινος ῥωμαϊκοῦ κτηρίου τῆς Ἀμπρακίας εἰλημμένα²—ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν, ἐξ ὧν ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Πλᾶξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, προερχομένη πιθανώτατα ἐκ θωρακίου, ἣτις θρασυθεῖσα εἰς δύο τεμάχια ἐνετειχίσθη οὐχὶ πρὸ πολλοῦ εἰς τὸ ὑπὲρ

¹ Γ. Α. Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν Γ', 298.

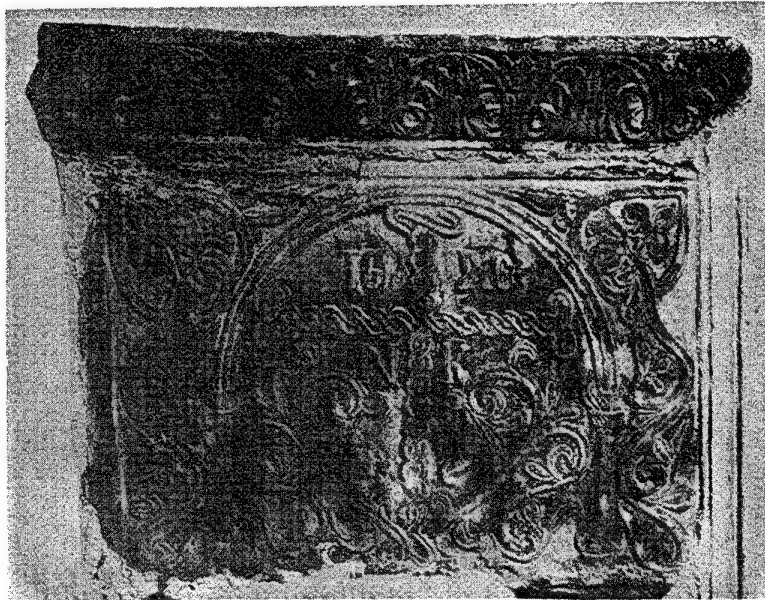
² Ὁμοιον ἰωνικὸν κιονόκρανον πρὸς τὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἀπόκειται καὶ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ἐν Ἀρτῇ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας.

Εικ. 6. Θωράκιον ἐντειχισμένον.

τὸν ἐξωνάρθηκα ἀνεγερθὲν κωδωνοστάσιον (εἰκ. 6). Ἐπὶ τῆς πλακὸς φερούσης πλούσιον, ἀνάγλυπτον, ἐξ ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης πλαίσιον, εἰκονίζετο πεταλόμορφον τόξον¹ βαῖνον ἐπὶ ἀπλῶν κιονίσκων.

2 καὶ 3) Δύο μαρμαρίναι πλάκες (διαστ. 0.90×0.92) ἐντοιχισμέναι εἰς τὸ κτιστὸν μεταγενέστερον εἰκονοστάσιον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὸ ἐπὶ τῆς αὐτῆς

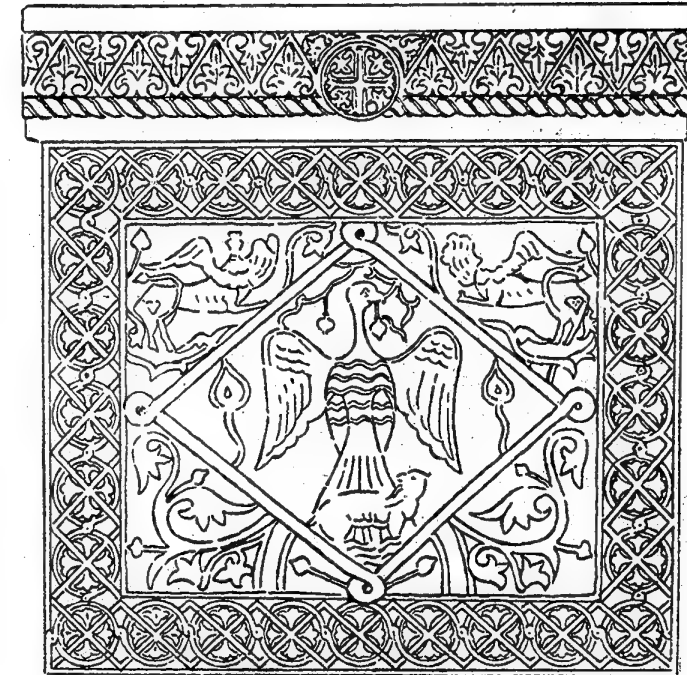
Εἰκ. 7. Θωράκιον τοῦ παλαιοῦ τέμπλου.

θέσεως ἀνεγειρόμενον μαρμαρίνιον παλαιὸν τέμπλον τοῦ ναοῦ. Αἱ πλάκες αὗται ἀπετέλουν ἀναμφιβόλως θωράκια τοῦ παλαιοῦ τέμπλου φέρουσι δὲ τὰς ἐξῆς παραστάσεις: ἡ ἀριστερᾷ τῆς ὥραιας Πύλης (εἰκ. 7) τόξον βαῖνον ἐπὶ ἀπλῶν κιονίσκων καὶ περιβάλλον ἄλυσωτὸν «λατινικὸν» σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἀναφύονται ἐλικοειδεῖς βλαστοὶ μετ' ἀνθεμίων· εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ εὐρεταὶ κατανεμημένη ἡ γνωστὴ συντετμημένη ἐπιγραφή $\overline{\text{IC}} \mid \overline{\text{XC}} \mid \overline{\text{N}} \mid \overline{\text{K}}$ (= Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ). Ἐλικοειδεῖς βλαστοὶ ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς πληροῦσι καὶ τὰς ἔξω τοῦ τόξου ἐπιφανείας τοῦ θωρακίου καταλήγοντες εἰς τὰς ἄνω γωνίας εἰς τρίφυλλα. Τὸ ὅλον θέμα τοῦ θωρακίου εἶναι ἐκτελεσμένον κατ' ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον τεχνικὴν τοῦ 13^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

¹ Τὸ παράδειγμα τοῦτο πρέπει νὰ προστεθῇ εἰς ὅσα παραδείγματα πεταλομόρφων τόξων παρέθεσα ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. ΙΑ' σελ. 414.

ὑπεράνω τοῦ θωρακίου ὑπάρχει γεῖσον λοξότμητον, ἐφ' οὗ ἀνάγλυπτον κόσμημα ἐκφυλισμένης ἀκάνθης¹

Ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾷ τῆς ὥραιας Πύλης πλακὸς (εἰκ. 8) εἰκονίζεται, ἐντὸς πλουσίως πεποικιλμένου πλαισίου, μονοκέφαλος αἰετὸς μετ' ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, κρατῶν ἀνηρτημένον ἀπὸ τῶν ποδῶν τοῦ λαγῶν πτήσσοντα καὶ μετὰ δέους

Εἰκ. 8. Θωράκιον τοῦ παλαιοῦ τέμπλου.

στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ἄρπαγά του — θέμα συνηθέστατον εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην —. Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ στρεφομένη κεφαλὴ τοῦ αἰετοῦ δάκνει βλαστὸν ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται καρπὸς ροιᾶς, ὁμοίος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται καὶ ἐν τῷ ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς πεδίῳ. Ἡ παράστασις τοῦ αἰετοῦ περικλείεται ἐντὸς ῥόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τοῦ πλαισίου, οὕτως ὥστε νὰ γεννῶνται μετὰ τὰς τέσσαρες τριγωνικαὶ ἐπιφάνειαι ἐν αἷς εἰκονίζονται κάτω μὲν ἐλικοφόλλα ἄνω δὲ σφίγγες ἔχουσαι τὸ μὲν σῶμα λέοντος² πτε-

¹ Ὅμοιον γεῖσον εἶναι ἐντοιχισμένον ὑπὲρ τὴν εἰς παράθυρον μεταβληθεῖσαν θύραν, ἣτις ἦγεν ἀπὸ τοῦ βορείου κλίτους εἰς τὸν νάρθηκα.

² Οἱ ὀπίσθιοι πόδες ὁμοιάζουσι πρὸς πόδας ἵππου ἀλλ' ἡ χαρακτηριστικὴ θέσις τῆς οὐρᾶς ἐξερχομένης πρὸς τὰ ἄνω διὰ μέσου τῶν ποδῶν ἀποδεικνύει ὅτι λέοντος ὀπίσθια ἠθέλησεν ὁ τεχνίτης ν' ἀπεικονίσῃ, καθ' ὃν τρόπον βλέπομεν εἰς πολυπληθεῖς παραστάσεις τοῦ ζῴου τούτου ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ.

ρωτοῦ, τὴν δὲ κεφαλὴν γυναικὸς φερούσης πόλον. Αἱ σφίγγες εἶναι λίαν ἀγαπητὸν θέμα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 9^{ου} μέχρι τοῦ 12^{ου} αἰῶ-
νος, ὅτε οἱ τεχνῖται ἀρέσκονται εἰς τὴν ἀπεικόνισιν φανταστικῶν ζώων
κατ' ἀνατολικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ἀλλὰ μὲ ἀνάγλυφον

Εἰκ. 9.
Τεμάχιον θαλακίου
τῆς Συλλογῆς Λαρίσης.

τεχνικὴν ἐκτελεσμένον συνταντῶμεν τὴν σφίγγα καὶ
εἰς θαλάκιον τῆς συλλογῆς Λαρίσης (εἰκ. 9).

Ἡ παράστασις τοῦ δευτέρου θαλακίου εἶναι
ἐκτελεσμένη κατ' ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν (champlevé)
μὲ βάθος ἀνώμαλον χάριν τῆς προσφύσεως τῆς ἐρυ-
θρᾶς κηρομασίχης, δι' ἧς ἐπληροῦτο καὶ τῆς ὁποίας
ἱκανὰ λείψανα διατηροῦνται μέχρι σήμερον.

Ὑπεράνω τοῦ θαλακίου διατηρήθη καὶ γείσον
λοξόμητον (εἰκ. 8) κοσμούμενον δι' ἀνθεμίων ὀρθῶν
καὶ ἀντεστραμμένων, φέρον δὲ κάτωθεν «σχοινίον» ἐν
δὲ τῷ μέσῳ ἔσχον ἡμισφαιρικὸν κόμβιον (cabochon).

Αἱ τοιχογραφίαι. Ὁ ναὸς ἔχει τὰς ἐσωτερι-
κὰς αὐτοῦ ἐπιφανείας κεκαλυμμένας διὰ τοιχογρα-
φιῶν μετρίας τέχνης τοῦ 17^{ου} ἢ 18^{ου} μ. Χ. αἰῶνος¹.
Τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν τούτων καταπεσόντα ἀπε-
κάλυψαν κάτωθεν ἕτερον στρώμα τοιχογραφίας, ὅπερ
ἀνάγεται εἰς πολὺ παλαιότερους χρόνους. Εὐρίσκονται
δ' αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι ἐν τῷ ἱερῷ², θὰ
ὑπάρχουσιν ὅμως ἀναμιβόλως καὶ κάτωθεν τῶν
ἄλλων νεωτέρων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ καὶ θὰ ἦτο
εὐχρῆς ἔργον ν' ἀπεκαλύπτοντο πᾶσαι, ἰδίᾳ δ' αἱ συν-
θέσεις· διότι αἱ ὀλίγαι μέχρι τοῦ τοῦδε ἀποκαλυφθεῖ-

σαι τοιχογραφίαι περιορίζονται εἰς μεμονωμένας εἰκόνας ἁγίων. Οὕτω π. χ.
ἐν μὲν τῷ νοτίῳ τμήματι τοῦ ἡμικυκλίου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀπεκα-
λύφθησαν τρεῖς ὁλόσωμοι, φυσικοῦ μεγέθους, ἱεράρχαι καταλαμβάνοντες τὴν
κατωτάτην ζώνην τῆς ἀψίδος: ὁ Ἁγ. Βλάσιος (εἰκ. 10 ἀριστερᾷ), ὁ Ἁγ.
Μόδεστος (εἰκ. 10 ἐν τῷ μέσῳ) καὶ ὁ Ἁγ. Πολύκαρπος (εἰκ. 10 δεξιᾷ)· ἐν δὲ
τῇ ἀνατολικῇ παρεῖᾳ τοῦ πρώτου ἔξ ἀνατολῶν πεσσού ἄνω μὲν ἡ παράστασις
τοῦ Ἁγ. Λουκιανοῦ (εἰκ. 12) κάτω δὲ ἡ τοῦ Ἁγ. Νικήτα τοῦ Μιδικίου³.

¹ Κάτωθεν τῆς ἐν τῇ προθέσει παραστάσεως τοῦ ἐπιταφίου θρήνου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς
γραπτὴ ἐπιγραφή «Μνηστὶ Κυρίε Ραφαὴλ ἱερομοναχου».

² Τὴν ἀφαίρεσιν τῶν νεωτέρων κονιαμάτων καὶ ἀποκάλυψιν τῶν εἰκόνων τῆς
κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἐνηργήσαμεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἐιδικῶς εἰς τὴν φωτογράφησιν τῶν
βυζαντινῶν μνημείων ἀσχολουμένου φωτογράφου κ. Γ. Τσίμα, ὃν εὐχαριστῶ διὰ τὴν
πρόθυμον βοήθειαν.

³ Ἡ μὲν τοῦ Μιδικίου εὐρίσκειτο παρὰ τὰ σημερινὰ Μουντανιά, ἡ δὲ μνήμη τοῦ
ἡγουμένου αὐτῆς Ὁσίου καὶ Ὁμολογητοῦ Νικήτα ἐορτάζεται τὴν 3^{ην} Ἀπριλίου.

Εἰκ. 10. Ἱεράρχαι ἐκ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Οἱ ἱεράρχαι (εἰκ. 11) εἰκονιζόμενοι ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος (fondo)
ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει δὲν προσβλέπουν τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφονται
τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τ' ἀριστερά. Εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι τὴν λευκὴν
στολὴν μετὰ τοῦ χιαστί ἐπὶ τῶν ὤμων τεθειμένου ἐνσταύρου ὁμοφορίου, κρα-
τοῦσι δὲ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς, καλυπτομένης ὑπὸ τοῦ ἱματίου, τὸ εὐαγγέλιον
ἐκ τῶν κάτω, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς μόλις ἄπτονται αὐτοῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος.

Ἡ τεχνικὴ τῶν εἰκόνων τῶν ἱεραρχῶν (εἰκ. 12) παρουσιάζει ἀδρότητα
καὶ ἀπλότητα ἐκτελέσεως, ἡ δὲ τεχνοτροπία τῶν ἰσχυρὰν σηματοποιήσιν.
Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου—οἶς, ὄτα, κόμη—ἔχουσι καταντήσει
ἀγνῶς διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὑποτεταγμένα εἰς μίαν ἀφρημένην λογικὴν·
τὸν ρυθμὸν τῆς γραμμῆς καὶ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ χρώματος. Αἱ κατὰ τὸ
μᾶλλον ἢ ἥττον συμβατικαὶ μορφαὶ τῶν ἱεραρχῶν παρουσιάζονται γαλήνιαι
καὶ ἐπιβλητικαί, ἐστερημέναι πάθους καὶ δραματικότητος. Τὰ ἐνδύματά των
ὁμοίως μὲ τὰς παραλλήλους, ἀλιγύστους πτυχώσεις, καταντῶσι σχεδὸν μονότονα
καίτοι διαφέρουσιν ἀπὸ εἰκόνας εἰς εἰκόνα. Ἀλλ' ἡ μονοτονία των αὐτὴ εἶναι
συνειδητὴ· εἶναι ὁμοιομορφία ἐπιβαλλομένη ὑπὸ τοῦ συστήματος, πρὸς ὃ εἰ-
νεν ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12^{ου} ἰδία αἰῶνος: τοῦ συστήματος τῆς σχημα-
τοποιήσεως τῶν φυσικῶν μορφῶν προωθημένης μέχρι κοσμηματικοῦ μοτίβου,

Εικ. 11. Ο Άγ. Μόδεστος. Λεπτομέρεια

κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐντούτοις κρύπτεται ὁ βαθὺς συμβολισμὸς τῶν μεγαλυτέρων μυστικῶν τῆς πίστεως.

Τὴν αὐτὴν πλατεῖαν καὶ ἀδρὰν ἐκτέλεσιν καὶ σχηματοποίησιν παρουσιάζει καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἀγ. Λουκιανοῦ¹ (εἰκ. 12) εἰς τὴν ὁποίαν οὔτε ἐμπρεσιο-

¹ Ἐπὶ τῆς εἰκόνος 12 σαφῶς ἀναγινώσκειται ὁ Ἅγιος Λουλιανός. Τοιοῦτος ὅμως ἅγιος δὲν ἀναγράφεται εἰς τοὺς συναξαριστάς (Δουκάκη, Νικοδήμου κλπ.) ἀντ' αὐτοῦ εὐρίσκονται οἱ Ἅγιοι Λουλιανὸς καὶ Λουκιανός. Ὑποθέτω λοιπὸν ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς ἡμετέρας εἰκόνος μετέτρεψε κατὰ λάθος ἢ τὸ πρῶτον λάμβδα τοῦ Λουλιανὸς εἰς ὑψιλὸν ἢ, ὅπερ πιθανώτερον, τὸ κάππα τοῦ Λουκιανὸς εἰς λάμβδα. Ἐκ τῶν πολλῶν δὲ Λουκιανῶν, ὁσίων καὶ μαρτύρων, πιθανώτερον εἶναι ὅτι εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐκεῖνος οὗ ἡ μνήμη ἐορτάζεται τὴν 25 Ὀκτ. διότι τοῦτον μόνον ἡ ἐρμηνεία τῶν ζωγράφων περι-

Εικ. 12. Ἀγ. Λουλιανός Λουκιανός (:)

νισμὸς οὔτε δραματικότης παρατηρεῖται· εἰς τὴν ἔλλειψιν δ' ἀκριβῶς τῶν στοιχείων τούτων ἀποβλέπων καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἀλλ' οὐχὶ καὶ ξηρὰν σχηματοποίησιν, ἣν παρουσιάζουν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ παλαιότερου στρώματος δέχομαι ὅτι ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ 2^{ον} ἡμισυ τοῦ 12^{ου} ἢ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἥτοι ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει τοῦ δεσποτάτου ἐν Ἡπείρῳ.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη εἶναι αἱ ἀρχαιότεραι μέχρι τοῦδε γνωσταὶ τοιχογραφίαι τῆς περιοχῆς τῆς Ἀρτης καὶ διδάσκουσιν ἡμᾶς ὅτι ἐν τῇ αὐτῇ τῶν δεσποτῶν πλὴν τῶν γλυπτῶν εἰργάζοντο καὶ ζωγράφοι ἐλθόντες πιθανῶς ἐκ Βυζαντίου. Εἶναι δ' ἐπίσης καὶ κατὰ τοῦτο, σπουδαῖαι αἱ τοιχογραφίαι αὗται, διότι πληροφοροῦσιν ἡμᾶς, ὅτι κατὰ τὸν θεωρούμενον σκοτεινὸν 13^{ον} αἰῶνα ἡ τέχνη ἤκμαζεν ἐν Ἡπείρῳ.

γράφει ὡς «νέον ἀγένειον» (Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἐκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Περτρούπολις 1909 σ. 158).

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τῆς μονῆς Κάτω Παναγίας ἀπ' ὑψηλοῦ.

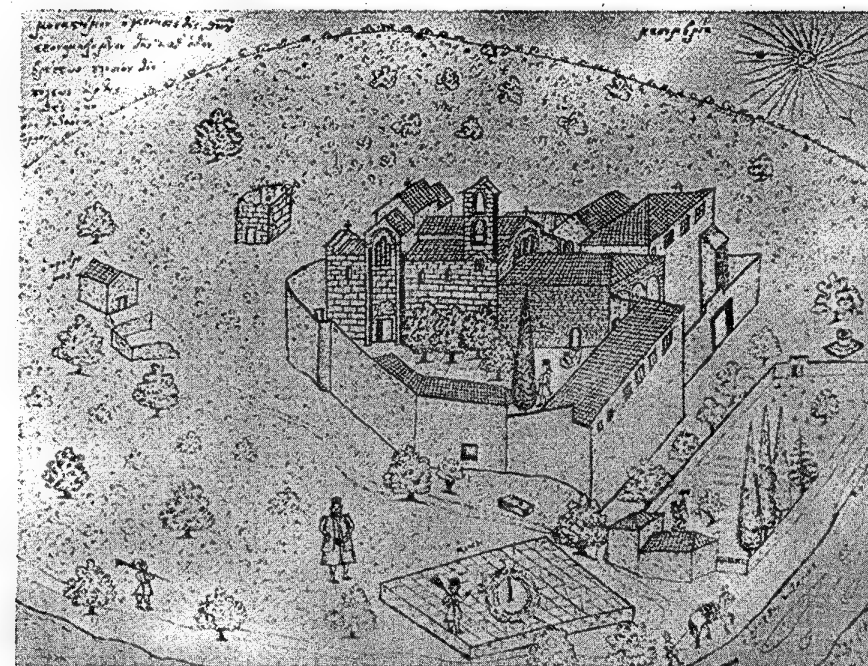
Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Πρὶν ἢ εἰσελθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐν τῇ πόλει τῆς Ἀρτης βυζαντινῶν μνημείων θὰ ἐξετάσωμεν τὴν 20 λεπτά τῆς ὥρας πρὸς νότον τῆς Ἀρτης, παρὰ τὴν ἐσχατιὰν τῆς Περαάνθης καὶ τὴν ἀριστερὰν ὁχθὴν τοῦ Ἀράχθου κειμένην μονὴν τῆς Κάτω Παναγίας (εἰκ. 1), ἣτις εὐρίσκεται ἐν ἐνεργείᾳ μέχρι σήμερον.

Συχνάς εἰς παλαιότερα ἔγγραφα ἀποκαλεῖται ἡ μονὴ αὕτη «τῆς ὁδοῦ Βρύσεως» ἢ «κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσεως». Τὴν ἀρχαιοτέραν μνείαν τῆς τοιαύτης ἐπικλήσεως εὐρίσκω εἰς τὸ σιγιλλιῶδες ἐκεῖνο γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' (1591), δυνάμει τοῦ ὁποῦ ἡ μονὴ τῆς Παρηγορητίσης, ἐλαττωθεῖσα, προσηρτήθη ὡς μετόχιον εἰς τὴν ἀκμάζουσαν τότε «βασιλικὴν καὶ πατριαρχικὴν» μονὴν τῆς Κάτω Παναγίας¹. Ὡσαύτως εἰς πατριαρχικὸν σιγίλλιον τοῦ 1603 ἀναφέρεται ἀφιέρωσις τοῦ μετοχίου τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων εἰς τὴν «βασιλικὴν μονὴν τῆς Παναγίας τῆς ἐν τῇ ὁδῷ τῆς Βρύσεως ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης»². Ἀργότερον συναντῶμεν τὴν εἰρημένην ὀνομασίαν ὡς τίτλον τῆς εἰκόνης τῆς Κάτω Παναγίας, (εἰκ. 2) ἣν ἐφιλοτέχνησεν ὁ ἑλληνομαθὴς ρώσος περιηγητὴς μοναχὸς Barskij, ὅστις ἐπε-

¹ Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Σάθα, (Βιογραφικὸν σχέδιον Πατριάρχου τοῦ Β' 1879 σ. 187), ἀνεδημοσιεύθη δ' ἀργότερον ὑπ' ἐμοῦ ἐν τῇ περὶ τῆς Παρηγορητίσης μελέτῃ μου (Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 σ. 5).

² Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Γ' 551.

Εἰκ. 2. Ἡ μονὴ τῆς Κάτω Παναγίας κατὰ σχέδιον τοῦ Barskij, Δ', 133.

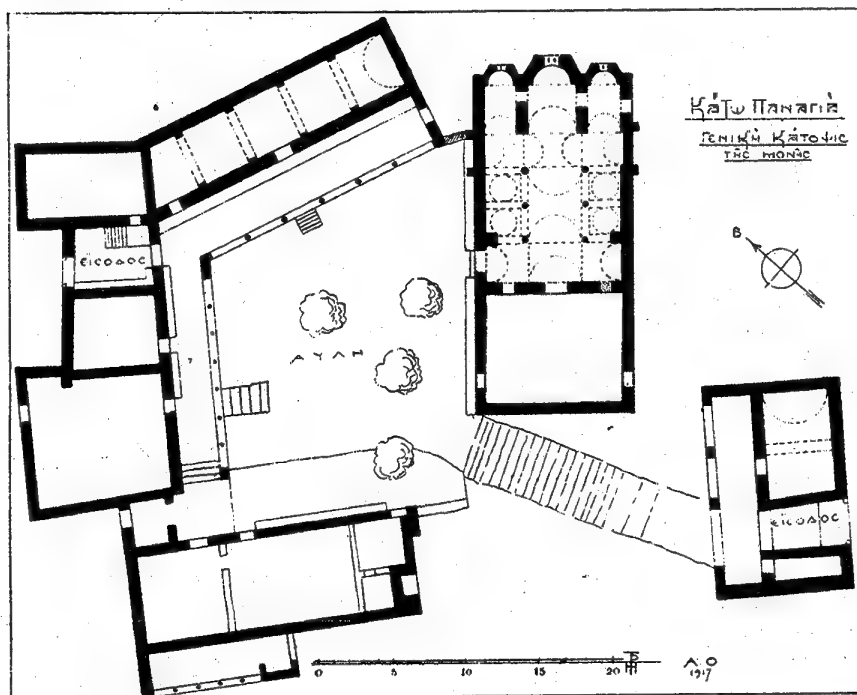
σκέφθη τὴν Ἀρταν, τὸ 1745. Ὁ τίτλος οὗτος λέγει: «Μοναστήριον ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ἐξονομαζόμενον τῆς καθ' ὁδὸν Βρύσεως πλησίον τῆς πόλεως Ἀρτης».

Τὴν ὀνομασίαν «τῆς Βρύσεως» (ὁδοῦ ἢ τμήματος Βρύσεως) ἔλαβεν ἡ μονὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ πλησίον ὑπαρχούσης βρύσεως, φαίνεται δ' ὅτι διετήρησεν αὐτὴν μέχρι καὶ πέρα τῶν μέσων τοῦ 19^{ου} αἰῶνος· διότι τὴν συναντῶμεν καὶ πάλιν εἰς τὴν κατὰ τὸ 1814 τυπωθεῖσαν εἰς δημῶδη ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰωβ κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα συνταχθέντος βίου τῆς δσίας Θεοδώρας, ἐνθα εἰς ὁ μέρος γίνεται μνεία τῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Β' Λούκα ιδρυθεῖσων μονῶν τῆς Παντανάσης καὶ τῆς Παναγίας ὁ μεταφράστης ἔχει προσθέσει μετὰ τὸ Παναγίας τὴν ἐπεξήγησιν «τῶν ὁδῶν Βρύσεως». Ἀπὸ ἱκανῶν ἐν τούτοις ἐτῶν ἐπεκράτησεν ἡ καὶ σήμερον ἐν χρήσει ἐπικλησις Κάτω Παναγιά, προφανῶς χάριν διαστολῆς πρὸς τὴν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον εὐρισκομένην Παναγίαν Παρηγορητίσαν.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν τὴν μονὴν ἀναφέρει, μετὰ τὸν Barskij, ὁ Ρώσος ἀρχιμανδριτὴς Ἀντωνίνος¹, ὅστις παραθέτει καὶ κάτοψιν αὐτῆς ὡς καὶ

¹ Iz Rumelii, Πετροῦπολις 1886 (ρωσ.) σ. 489 καὶ πίν. VI καὶ XVIII.

τὴν ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ ἐπιγραφὴν. Ἀργότερον τὴν Κάτω Παναγιάν ἐπεσκέφθη ὁ Γ. Λαμπάκης¹, δημοσιεύσας κατόψιν τοῦ ναοῦ καὶ φωτογραφίαν τοῦ ἱεροῦ καὶ τέλος ὁ G. Millet, ὅστις παρέσχεν ἀκριβεστέραν κατόψιν τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐπανελημμένως ἐμνημόνευσε λεπτομερείας τῆς διατάξεως καὶ τοῦ διακόσμου τῆς². Τέλος τομὴν τοῦ καθολικοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ γράφων ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης³. Ἐμενον ἐντούτοις ἄγνωστοι πλείσται

Εἰκ. 3. Γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς τῆς Κάτω Παναγίας.

καὶ οὐχὶ ἀσήμαντοι λεπτομέρειαι τοῦ μνημείου—ἰδίᾳ δ' ὁ ἀρχαῖος γλυπτὸς καὶ γραπτὸς αὐτοῦ διακόσμος—χάριν τῶν ὁποίων ἐπεβάλλετο ἡ ὁλοκληρωτικὴ δημοσίευσίς αὐτοῦ.

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

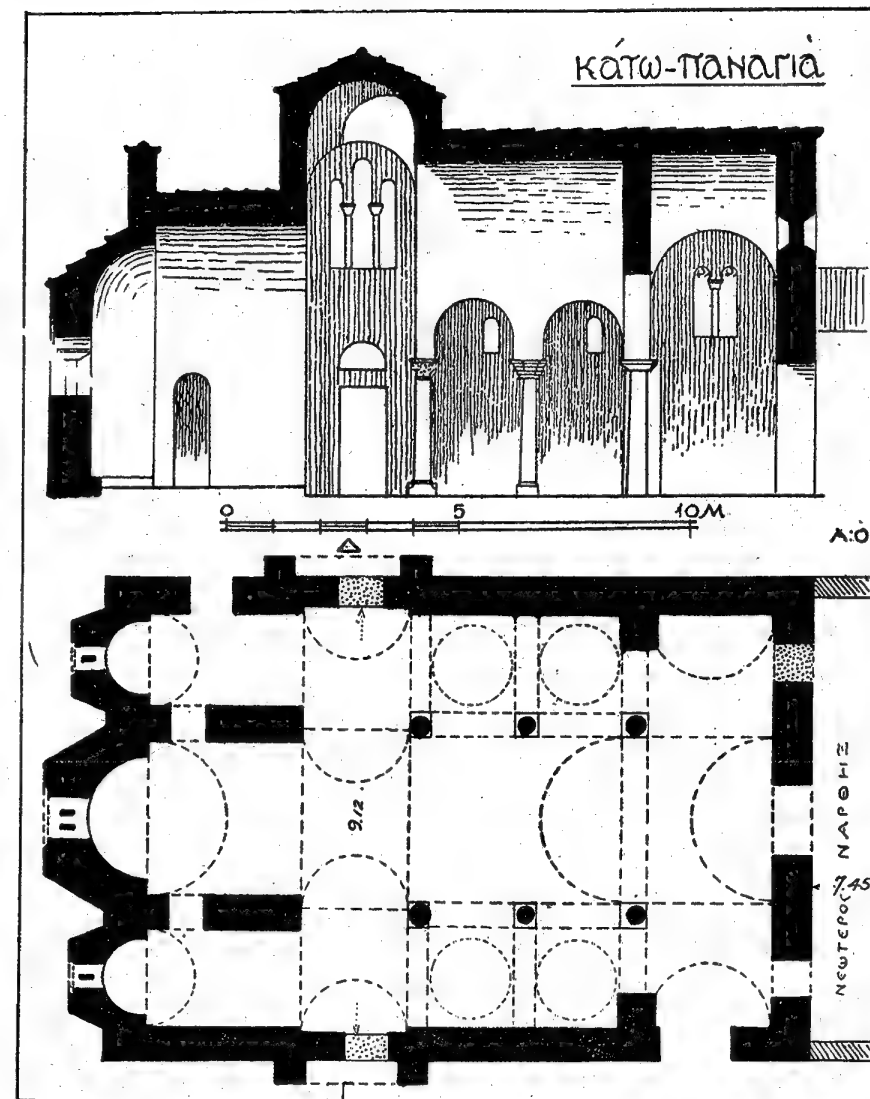
Τὸ γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς (εἰκ. 3) δὲν παρουσιάζει αὐστηρῶς τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον σχῆμα ἀλλ' ἀκανόνιστον πολύγωνον, ὀφειλόμενον προφανῶς εἰς τὸ ἐπικλινὲς τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ εἶναι ἰδρυμένη ἡ μονή. Καὶ

¹ Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 89-92.

² L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 ἰδίᾳ σελ. 50.

³ Byz. Zeitschrift XXX σ. 578 εἰκ. 2

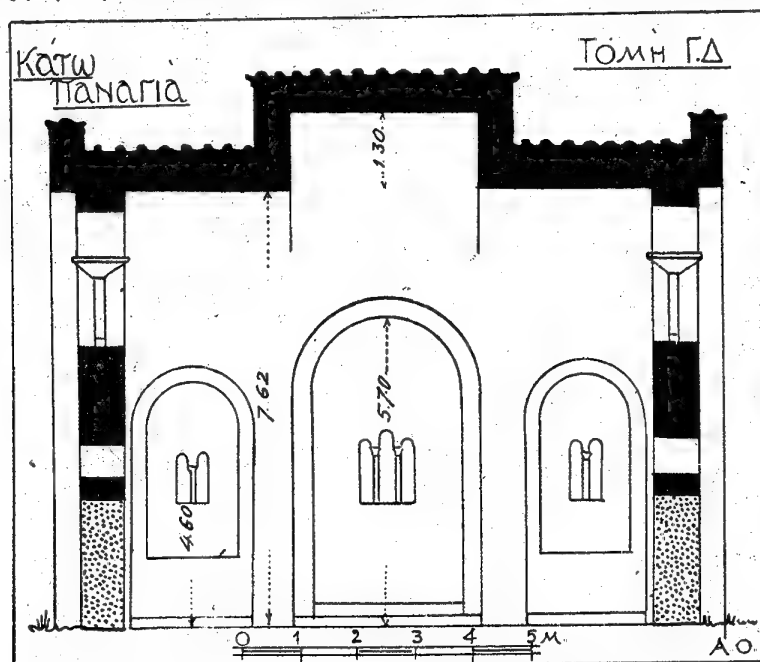
τὰ μὲν βοηθητικὰ τῆς μονῆς κτήρια—κελλία, τράπεζα, ξενῶνες, στάβλοι, ἀποθήκαι—εἶναι κατεσκευασμένα ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὰς πλευρὰς τοῦ εἰρημένου

Εἰκ. 4. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγίας.

πολυγώνου, βλέποντα, ὡς συνήθως, πρὸς ἐσωτερικὴν αὐλὴν, ὁ δὲ ναὸς—τὸ καθολικὸν—ὀρθοῦται ἐλευθέρως ἐν τῷ μέσῳ ἢ μᾶλλον πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς αὐλῆς ἔχων τὸν ἄξονα οὐχὶ ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένον

ἀλλὰ μὲ 20 μοιρῶν πρὸς βορρᾶν ἀπόκλινιν. Ὅπισθεν τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ ἐρυθρὸς βράχος τῶν κλιτύων τῆς Περγάνης, δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ αὐτοῦ ἀνὰ μία αὐλὴ, ὧν ἡ πρὸς νότον, χρησιμοποιεῖται σήμερον ὡς λαχανόκηπος. Ἡ μονὴ εἶχε δύο εἰσόδους μίαν πρὸς νότον καὶ μίαν πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 3). Κυρία εἴσοδος ἦτο ἡ πρὸς νότον, ἣτις εὐρίσκεται εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον εἶναι δὲ διαμορφωμένη ὡς δίπατος πυλῶν, οὗτινος ὁ μὲν ἄνω ὄροφος χρησιμεύει ὡς

Εἰκ. 5. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγίας εἰς τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν.

σιταποθήκη, τὸ δὲ ἰσόγειον φέρει τὴν διὰ σιδηρεπενδύτου θύρας φρασσομένην θολωτὴν εἴσοδον. Ἀφ' οὗ διέλθῃ τις τὸ διαβατικόν¹ (θολωτὴν εἴσοδον) ὅπερ καταλήγει ἐσωτερικῶς εἰς περιστύλιον, ὁδηγεῖται διὰ κλιμακωτῆς ἀναβάσεως πρὸς τὴν ὑψηλότερον κειμένην βόρειον αὐλὴν, εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ἡ δευτέρα μικρὰ εἴσοδος (εἰκ. 3). Ἡ αὐλὴ αὕτη περιβάλλεται κατὰ δύο αὐτῆς πλευρὰς ὑπὸ στοῶν κιονοστοιχίτων, ὅπισθεν τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι παλαιότερά τινα κελλία. Κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς ὑπάρχουσι νεώτερα τινὰ κτίσματα, ξενῶνες καὶ ἡγουμενεῖον. Ἐν γένει τόσον ὁ πυλῶν ὅσον καὶ τὰ πέριξ τῆς αὐλῆς κτήρια τῆς μονῆς ἔχουσιν ἐπανειλημμέ-

¹ Περὶ τῶν πυλῶνων καὶ λουτρῶν μερῶν τῶν βυζαντινῶν μονῶν δρᾷ Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικὴν, Ἀθῆναι 1927.

Εἰκ. 6. Ἀποψὶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγίας ἀπὸ ΝΑ.

ως καταστροφῇ καὶ ἀνάκτισθῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Νεώτατα πάντων εἶναι τὰ δύο μεγάλα διαμερίσματα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, ὡς διδάσκει ἡ ἐπὶ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν τοῖχου τῶν ἐντοιχισμένων ἐπιγραφῇ, ἣτις λέγει: $\frac{\text{IC XC}}{\text{NI KA}}$ Ἐγιναν οἱ δύο οὐτάδες καὶ ἡ περιοχὴ (= μάνδρα) τῶν δύο μπαξέδων τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου παρὰ τοῦ ἡγουμένου Βενεδίκτου 1842.

Ἡ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Τὸ καθολικὸν ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (11.45 × 15.10) μὲ τρεῖς πρὸς ἀνατολὰς ἡμιεξαγώνους ἀψίδας, ὧν ἡ μέση μεγαλυτέρα τῶν πλαγίων (εἰκ. 4). Εἰς τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη πολὺ μεταγενεστέρως εὐρύχωρος νάρθηξ. Ἐσωτερικῶς ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, πρὸς ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ ἀνὰ μία ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ. Αἱ κιονοστοιχίαι ἀποβαίνουν εἰς τὸ ἱερὸν παχεῖς τοῖχοι, διατρυπώμενοι, ὡς συνήθως, ὑπὸ χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν (εἰκ. 4). Ἐκ τῶν τριῶν κίωνων ἐκάστης κιονοστοιχίας οἱ δύο δυτικοὶ ἀντικρύζουσι ἐξεχούσας ἀπὸ τῶν μακρῶν τοίχων παραστάδας, συνδέονται δὲ πρὸς ἀλλήλους καὶ δι' ἐγκαρσίου τόξου, οὕτως ὥστε τὸ παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ διαμέρισμα λαμβάνει σαφῆ τὸν χαρακτήρα νάρθηκος, ὅπως συμβαίνει καὶ ὡς τὴν Πόρτα - Παναγιᾶν τῆς Θεσσαλίας¹.

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ., Α' σελ. 12 εἰκ. 3.

Ἀρχικῶς ὁ ναὸς ἔφερε τὰς ἐξῆς θύρας: Τρεῖς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ ἅνὰ μίαν ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς, ἀνοιγομένης μεταξὺ τῶν δύο προβαλλόντων ποδαρικῶν¹ (εἰκ. 4). Ἡ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ἔσωνάρθηκος ὑπάρχουσα σήμερον εἴσοδος κατεσκευάσθη, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ὑπερδεν ἐπιγραφή, τὸ 1876 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Σεραφεῖμ².

Ἐνδιαφέρον διὰ τὴν πρωτοτυπίαν του εἶναι ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐστεγάσθη ὁ τόσον ἀπλοῦς ἐν κατόψει φαινόμενος ναός: Τὸ μέσον κλίτος, ὑψούμενον ὑπὲρ τὰ πλάγια, καλύπτεται δι' ἐπιμήκους κυλινδρικής καμάρας (βαγενοκαμάρας) διακοπτομένης εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ ὑψηλότερας³ ἐγκαρσίας καμάρας, ὡς εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὁποίων ἀνήκει ὁ ἐξεταζόμενος ναός⁴. Κατὰ περιέργον ὁμοῦς τρόπον ἢ κατὰ μῆκος καμάρα ἔχει κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς τμήμα πολὺ μικρότερον ὕψος (5.70) ἢ κατὰ τὸ δυτικὸν (7.23), τῆς διαφορᾶς ἐξαγοραζομένης ἐξωτερικῶς διὰ ψευδαετώματος ἀνυψουμένου ὑπὲρ τὸν τοῖχον τοῦ ἱεροῦ⁵ (εἰκ. 4, τομή). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγκαρσία καμάρα (ὑψ. 7.62) δὲν μένει ἄθλαστος· διότι διακόπτεται καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῆς πρὸς τὴν κατὰ μῆκος, ἀνυψουμένη κατὰ 1.30. Σχηματίζεται οὕτω ὑπὲρ τὴν εἰρημένην διασταύρωσιν εἶδος τι ὀρθογωνίου τυφλοῦ τροῦλου, περὶ τοῦ ὁποίου μακρότερον λόγον ἔκαμα ἀλλαχοῦ⁶.

Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ αὐτὴ ἐγκαρσία καμάρα προεκτεινομένη καὶ ἔξω τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν βαίνουσα ἐπὶ τῶν δύο μνημονευθέντων ποδαρικῶν καὶ φέρουσα ὑπεράνω αἰετωματοειδῆ ὑπερύψωσιν (εἰκ. 5), ὅπως δηλ. καὶ εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιᾶν τῆς Θεσσαλίας.

¹ Αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα δὲν ἐσημειώθησαν ἐπὶ τῆς βελτιωμένης κατόψεως τοῦ Millet (École grecque σ. 51 εἰκ. 24) ἥτις δὲν εἶναι ἄμοιρος μικρῶν τινῶν λαθῶν.

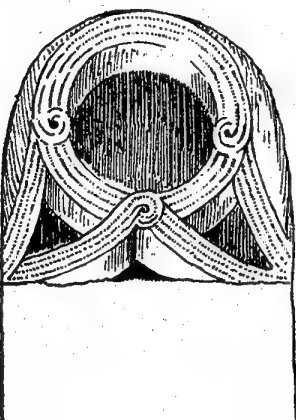
² Ὅρα τὴν ἐπιγραφὴν παρὰ Λαμπάκη, Δελτ. Χριστ. Ἔτ. Γ' (1903) σ. 90.

³ Ὁ Millet, (École grecque 50) γράφει ὅτι ἡ ἐγκαρσία καμάρα εἶναι ἰσοῦψῆς πρὸς τὴν κατὰ μῆκος, ἐν ᾧ εἶναι ὑψηλότερα, μετὰ διαφορὰν ὕψους 0.40 (ὄρα κατὰ μῆκος τομήν).

⁴ Ὅρα τὸ περὶ τῶν σταυρεπιστέγων σχετικὸν ἄρθρον μου ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α' σελ. 41-50.

⁵ Ὅμοια εἰς χαμηλότερον ὕψος τοποθέτησις τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὰς Βλαχένας τῆς Ἡλείας Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Ἑφημ. 1923 σ. 8 εἰκ. 3, εἰς τὸν Ἀγ. Στέφανον καὶ τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους τῆς Καστοριάς καὶ εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρά Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν.

⁶ Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform, Byz. Zeitschr. XXX σ. 577-582.

Εἰκ. 7. Διάτρητον φράγμα παραθύρου.

Τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ στεγάζονται εἰς μὲν τὸ ἱερὸν διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, πρὸς δυσμὰς δὲ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας δι' ἀσπίδων (calottes), ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ εἰς ἓν μετακίονιον. Τέλος ὁ ἔσωνάρθηξ καλύπτεται κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμήμα διὰ ὑψηλῆς κατὰ μῆκος κυλινδρικής καμάρας, κατὰ δὲ τὰ ἄκρα διὰ χαμηλοτέρων ἐγκαρσιῶν καμαρῶν ἐμφανιζομένων ἐξωτερικῶς ὡς αἰετωμάτων (εἰκ. 6). Διὰ τῶν ποικίλων τούτων τρόπων στεγάσεως εἰς ποικίλα ὕψη γενομένων ἐπετεύχθη εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ναοῦ μία ἐξαιρετικὴ πλαστικότης καὶ κίνησις.

Φῶς ὁ ναὸς ἐλάμβανε κυρίως μὲν ἐκ τῶν δύο μεγάλων τριλόβων παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἐκ τοῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἠνοίγετο εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἔσωνάρθηκος καὶ τέλος διὰ τῶν μικρῶν μονολόβων κουφώματων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ νοτίου κλίτους¹. Τὸ δὲ ἱερὸν ἐφωτίζετο διὰ παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὰς κόγχας, ἐξ ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον, μετὰ πωρίνων διπλῶν πλαισίων (εἰκ. 9), τὰ δὲ τῶν πλαγίων διλόβα.

Τὰ κενὰ τῶν παραθύρων ἐφράσσοντο διὰ διατρήτων πωρίνων φραγμάτων, πάχους 0.10, ὧν τμήματα διετηρήθησαν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν λοβῶν τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἔσωνάρθηκος. Σχέδιον τοῦ σωζομένου τμήματος φράγματος παρέχει ἡ εἰκὼν 7.

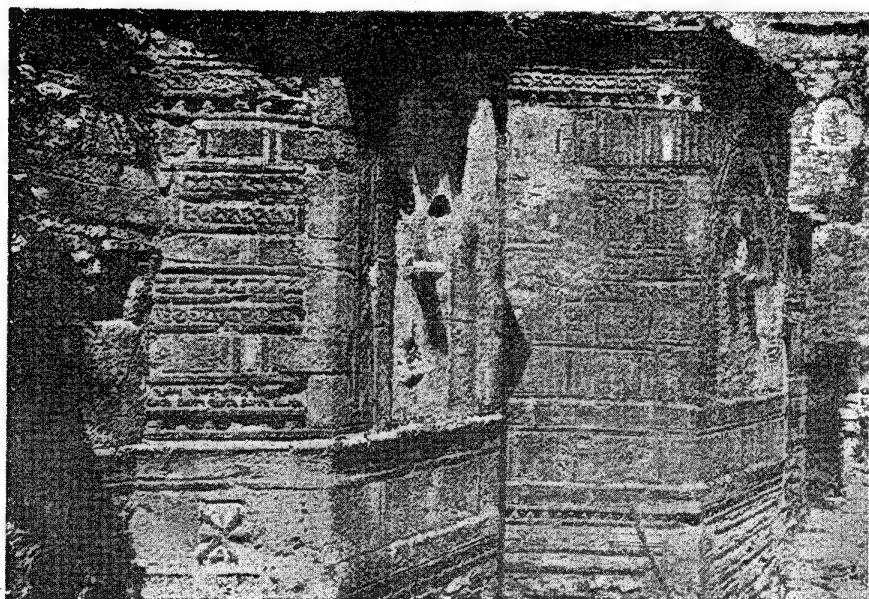
ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ

Τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω Παναγίας ἔχει τοὺς τοίχους του κατεσκευασμένους ἐσωτερικῶς μὲν διὰ κοινῶν ἀκανονίστων λίθων, ἐξωτερικῶς δ' ἐκ κανονικῶν ἀσβεστολίθων, χρώματος ὑπομέλανος, εἰλημμένων πιθανώτατα ἐξ ἀρχαίου τινὸς κτηρίου τῆς Ἀμπρακίας². Εἰκάζω δὲ τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῆς ὕλης ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους των, ὅπερ φθάνει ἐνίοτε τὸ 1.80 μ. Πλὴν ὁμοῦ τῶν σκληρῶν τούτων λίθων ἐγένετο χρῆσις ἐν τῷ ναῷ καὶ μαλακῶν πωρολίθων, ἰδίᾳ εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὀρθούμενα ποδαρικὰ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας (εἰκ. 6).

Οἱ λίθοι εἶναι διατεταγμένοι καθ' ὀριζοντίας στρώσεις χωριζόμενας διὰ μιᾶς σειρᾶς ὀπτοπλίνθων τῇ παρεμβολῇ παχέος ἀεμοῦ ἐκ κονιάματος. Κατὰ

¹ Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν δὲν ἠνοίχθησαν παράθυρα εἰς τὰ κλίτη, πιθανώτατα πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ θεμιτοῦ ψύχους κατὰ τὸν χειμῶνα.

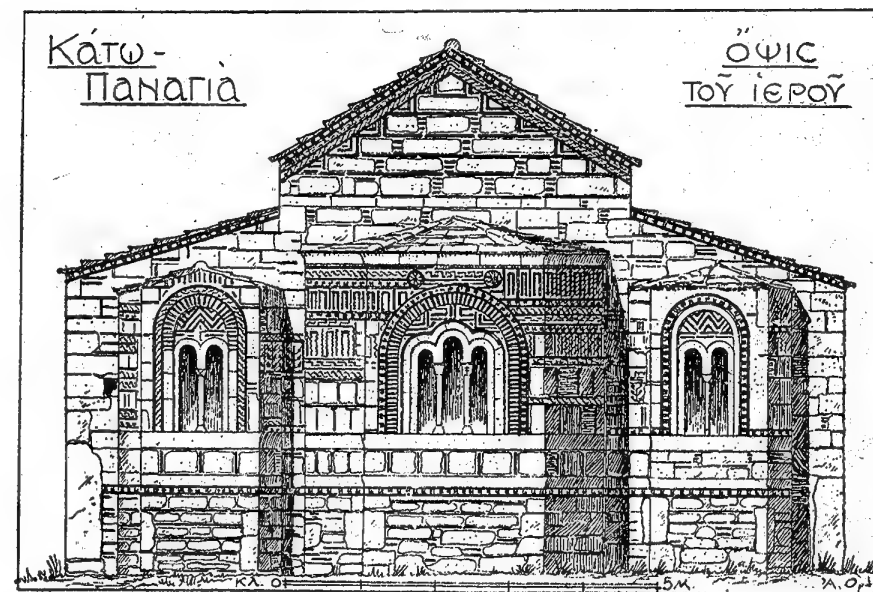
² Ἐπὶ ἐνὸς τῶν λίθων εὗρηται ἡ ἐξῆς ἀρχαία ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή: ΜΙΚΙΝΑΣ ΜΙΚΙΩΝΟΣ (Διαστάσεις 0,58×0,29×0,05 ὕψος γραμμάτων 0,02). Ἐπίσης ὀλίγον ὑπεράνω τῆς μονῆς σώζονται εἰσέτι τὰ λείψανα ἀρχαίου τείχους. Εἰς μικρὰν δὲ σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Μονῆς ἀπεκαλύφθησαν πρὸ τινῶν ἐτῶν, ὑποδείξει τοῦ ἐνθουσιώδους φιλαρχαίου κ. Κ. Κατσάνου σπουδαῖοι ἐλληνιστικῶν χρόνων τάφοι. Μηλιᾶδης, Ἀρχ. Δελτ. 1926 σ. 63 ε.

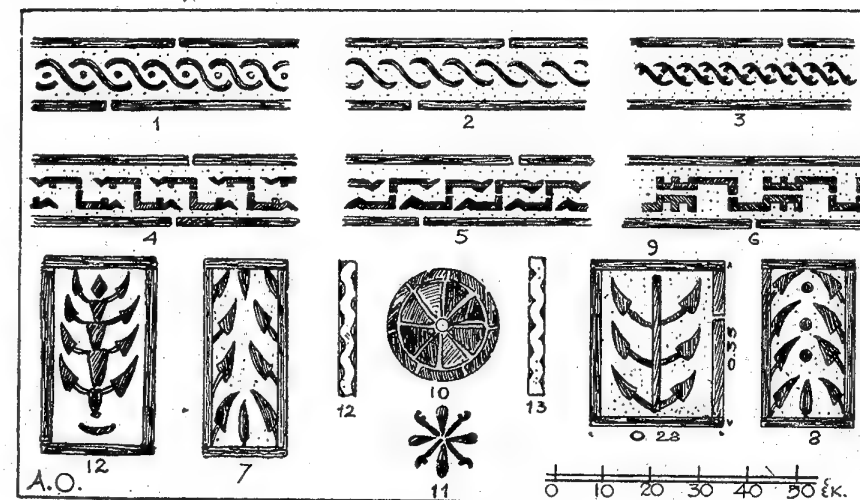
Εἰκ. 8. Ἀποψὶς κογχῶν τοῦ ἱεροῦ. (Φωτογρ. Λαμπάκη)

δὲ τοὺς κατακορύφους ἄρμους χωρίζονται οἱ λίθοι ἄλλοτε μὲν διὰ μιᾶς μόνης πλίνθου, ἄλλοτε δὲ δι' ἐστιβαγμένων πλινθίων (εἰκ. 6).

Κεραμοπλαστική διακόσμησης. Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ἡ διὰ πλινθίων κοσμημάτων διακόσμησης τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων. Πλὴν τῶν συνήθων ὀδοντωτῶν ἢ προιονωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 8) ἐγένετο μεγάλη χρῆσις κεραμίνων κοσμημάτων, ἀπλῶν ἢ συνθέτων, μάλιστα ἐν τῇ μέσῃ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 9). Ἐνταῦθα κάτωθεν τοῦ ἐλαφροῦς κοίλου πωρίνου γείσου, ὅπερ στέφει τὴν κόγχην, ἐτέθησαν ἄλλεπάλληλοι ζῶναι ἐκ μαιάνδρων, ἐλικοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 10, 1, 2), δισέψιλον (εἰκ. 10, 3), κλειδοσχημῶν (εἰκ. 10, 4, 5, 6), κυματοειδῶν (εἰκ. 10, 12, 13), αἰτίνες πληροῦσι πᾶσαν τὴν μέχρι τῶν γεννήσεων τοῦ περιβάλλοντος τὸ παράθυρον τόξου ἐπιφάνειαν τῆς τριπλεύρου κόγχης. Πλὴν δὲ τῶν ζωνῶν συναντῶμεν ἐπὶ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ ἄλλα μεμονωμένα πῆλινα κοσμήματα, οἷον δίσκους ἀπαρτιζομένους ἐκ τριγωνικῶν τεμαχίων (εἰκ. 10, 10), «ἡλίους» (εἰκ. 10, 11) καὶ τέλος, ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαίσιων, μικρὰς συνθέσεις εἰκονίζουσας φυλλοφόρους κλάδους (εἰκ. 10, 9, 12) ἢ καὶ μεμονωμένα φύλλα (εἰκ. 10, 7, 8). Αἱ τελευταῖαι δ' αὗται συνθέσεις εὐρίσκονται εἰς τὰς μικρὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τῶν ὁποίων δὲν λείπουν καὶ αἱ ἐν τῇ μεσαίᾳ κόγχῃ μνημονευθεῖσαι ταινίαι πηλίνων κοσμημάτων, ὥς συναντῶμεν ἐπίσης καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ποδαρικῶν τύμπανα κάτωθεν τῶν τριλόβων παραθύρων (εἰκ. 11). Εἰς τὸ

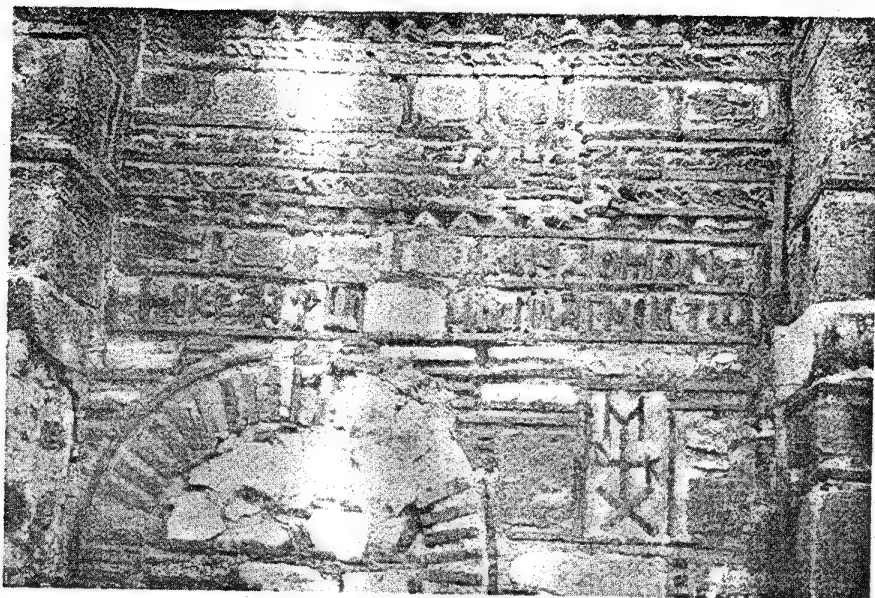
Εἰκ. 9. Τὸ ἱερὸν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγίας.

Εἰκ. 10. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα τῆς Κάτω Παναγίας.

νότιον δὲ μάλιστα τύμπανον ὑπάρχουσι πλὴν τῶν κοσμημάτων καὶ τὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα πῆλινα στοιχεῖα:

α) Πλίνθινον συμπίλημα ἀναγινωσκόμενον σταυροειδῶς Μ(ιχαήλ) Δ(ού)-κ(α)ς (εἰκ. 11) ἐξ οὗ ἀριδῆλως ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ καθολικὸν τῆς κάτω

Εἰκ. 11. Τμήμα τοῦ νοτίου τυμπάνου τῆς Κάτω Παναγίας.

Παναγίας εἶναι κτίσμα τοῦ δεσπότη Μιχαὴλ Β' Δούκα, καθ' ᾧ καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς δσίας Θεοδώρας διδασκόμεθα¹.

β) Ἐπιγραφή πλινθίνη, καταστᾶσα δυστυχῶς, λόγῳ ἐπισκευῆς, δυσανάγνωστος. Ἀρχικῶς ἀπετελεῖτο ἐκ δύο στίχων, ἐξ ὧν σχεδὸν ἀκέραιος διτηρήθη μόνον ὁ δεῦτερος, τοῦ πρώτου ἐκπεσόντος κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ, ὅπερ ἀντικατεστάθη ἀργότερον διὰ πωρολίθων (εἰκ. 11). Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ στίχῳ ἀναγινώσκω τὴν λέξιν *δόμον*², ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὰς λέξεις *κρατ(ό)ρων*.... *ἡμῶν* καὶ *ἀγν(ώ)στω*.

Τῆς λέξεως *κράτωρ* γίνεται παρὰ Βυζαντινοῖς συχνὴ χρῆσις ἀντὶ τοῦ *αὐτοκράτορος*. Ἀναφέρω προχείρως δύο παραδείγματα: α) ἐπιστολὴν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύνου, ἐν ᾗ ἀναγνώσκουμεν «τοῦ τῶν ἡμετέρων κράτορος καὶ νικητοῦ Κομνηνοῦ³» καὶ β) ἔμμετρον χρονικὸν τοῦ μεγάλου λογοθέτου Ἰερακος (μέσα 16^{ου} αἰῶνος), ἐνθα λέγεται: «ὁ Κωνσταντῖνος, κράτωρ δὲ ὁ Δράγασης τοῦ πύκλιν⁴ κλπ.

¹ Μοναχοῦ Ἰωβ, Βίος δσίας Θεοδώρας παρὰ Ἀνδρέα Μουστοξύδη Ἑλληνομνήμων 1845 σ. 41 ἔ.

² Τὴν λέξιν *δόμον* συναντῶμεν καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ βορείου τυμπάνου τῆς Πόρτα-Παναγίας τῶν Τρικάλων περὶ βλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α' σελ. 39.

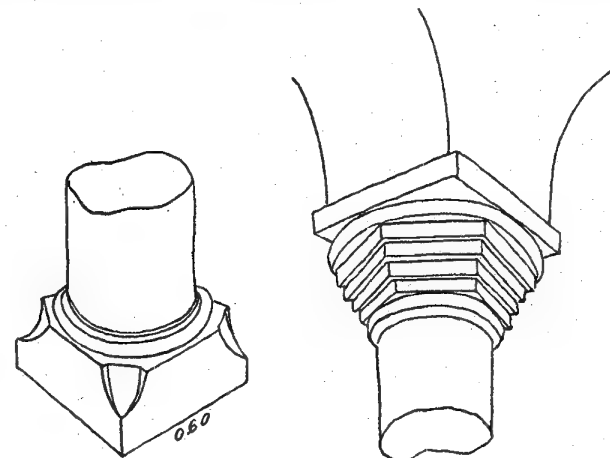
³ Vassilievski, Viz. Vrem. III (1896) σ. 271.

⁴ Κ. Σάθ α, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Βενετίᾳ 1872 τόμ. Α' σ. 266 ἔ. Dethier, Monumenta Hungariae historica τόμ. ΚΑ' σ. 669-677.

Ἀναφέρεται λοιπὸν ἡ πλινθίνη ἐπιγραφή προφανῶς εἰς τοὺς δεσπότης τῆς Ἠπείρου, λόγῳ ὅμως τῆς κακῆς τῆς διατηρήσεως δὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῆς περισσότερα πορίσματα.

Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΡΑΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κεραμοπλαστικὸν ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῆς μονῆς εἶναι λίαν πτωχός. Αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες φέρουσι βάσεις (εἰκ. 17)

Εἰκ. 12. Κιονόκρανον καὶ βάσις τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων τοῦ καθολικοῦ,

ἢ κιονόκρανα (εἰκ. 12) εἰλημμένα ἐξ ὕστερορωμαϊκῶν κτηρίων τῆς Ἀμπρακίας· συχνάκις δὲ μάλιστα εἶναι τὰ ἀρχαία μέλη τοποθετημένα ἀντιστρόφως (εἰκ. 12).

Ἐνδιαφέρον εἶναι μαρμαρίνον γλυπτὸν τεμάχιον, ὅπερ εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νοτίου πυλῶνος. Εἰκονίζονται ἐπ' αὐτοῦ

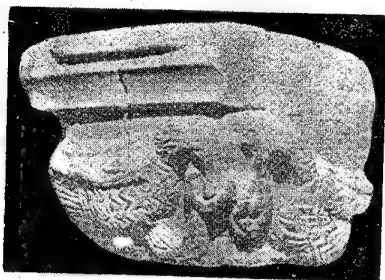

Εἰκ. 13. Ἀνάγλυφον ἐπιστύλιον.

(εἰκ. 13) ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ τρία πτηνὰ κατὰ σειρὰν (πέρδικες), ὧν ἡ τρίτη ραμφίζει τὴν δευτέραν. Ἐπὶ τῆς ἐκατέρωθεν ἐπιφανείας τοῦ ἀναγλύφου παρίστανται σταυροί. Τὸ ἀνάγλυφον δυνατόν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιοῦ

μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ σήμερον ἔχει ἀντικατασταθῇ δι' ἀκαλαισθήτου ξυλίνου ἐπιχρυσωμένου.

Ἐτερον γλυπτόν, ὅπερ ἐξετείχισα ἐκ τινος κελλίου τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ μετεκόμισα εἰς τὸ μουσεῖον εἶναι κιονόκρανον κυβόσχημον, ὅπερ εἰκονίζει ἐπὶ δύο συνεχομένων αὐτοῦ πλευρῶν ἀνὰ ἓν πτηνὸν (παγώνιον) πῖνον ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ γωνίᾳ εἰκονιζομένου περιφραντηρίου (εἰκ. 14). Ἡ στέψις του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐν ζωηρῶς κοῖλον κυμάτιον. Καὶ αἱ μὲν διαστάσεις τοῦ γλυπτοῦ δικαιολογοῦσι τὴν ὑπόθεσιν καθ' ἣν καὶ τὸ κιονόκρανον τοῦτο δυνατόν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, συμφωνεῖ δὲ πρὸς τὸν χρόνον (13^{ος} αἰ.) τὸ ζωηρῶς ἑξεργον τῶν εἰκονιζομένων πτηνῶν.

Εἰκ. 14. Κιονόκρανον.

• • Τὸ καθολικὸν διατηρεῖ ἐσωτερικῶς ἀκέραιον τὸν γραπτὸν αὐτοῦ διάκοσμον, ἔργον τοῦ ἔτους 1715¹, μὲ ἐνότητα καὶ ὁμοιογένειαν διατηροῦν καὶ τὸ καλὸν παλαιὸν σχέδιον καὶ ἱκανὴν ὁπωσδήποτε δύναμιν ἐκφράσεως εἰς τὰς μορφάς. Ἀξία

προσοχῆς εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς τρουλλοκαμάρας παράστασις οὐχὶ τοῦ Παντοκράτορος, ὡς θ' ἀνέμενέ τις, ἀλλὰ τῆς Ἀναλήψεως. Ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς φωτοστεφάνου (mandorla) πλαισιουμένου ὑπὸ τῆς Ἰριδος καὶ φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς σοβαρὸς μελάνθριξ, ἀνευ τῆς τυπικῆς χωρίστρας. Εἰς τὸ πρόσωπόν του ζωηροὶ πρασινωποὶ χρωματισμοὶ ἐπὶ κοκκίνου προπλάσμου σχηματίζουν τὰς σκιάς. Πράσινος ἐπίσης εἶναι ὁ χιτὼν καὶ ῥόδινον τὸ ἱμάτιον τοῦ Κυρίου. Κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος δεομένη, εἰς ἄγγελος δεικνύων τὸν Χριστὸν καὶ οἱ Ἀπόστολοι, φέροντες ἕκαστος προσγεγραμμένον τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ ὀνόματός των.

Ἐκατέρωθεν τῆς τρουλλοκαμάρας, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, εἰκονίζεται βορείως μὲν ὁ Χριστὸς ὡς Ἐμμανουὴλ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ περρωτῶν κεφαλῶν ἀγγέλων, νοτίως δὲ καὶ πάλιν ὁ Ἰησοῦς ὡς μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος. Κάτωθεν, ἥτοι κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν καμαρῶν, εἰκονίζεται κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τὸ χαῖρε τῶν Μυροφόρων, ἡ Μεσοπεντηκοστὴ καὶ ἡ Γέννησις μὲ τὸν αὐλοῦντα ποιμένα

¹ Τοῦτο διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης διὰ μικρῶν γραμμάτων ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ ἐσωνάρθηκος, ἥτις λέγει: «Ἰστορήθη τὸ β' ὁ ἱερός τῆς Θεοτόκου ναὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1715 ἡγουμενεύοντος ἐν τῇ ἱερᾷ ταύτῃ μονῇ τοῦ ἐν Ἱερομονάχοις κ. Ἰωάσαφ, τὸ δὲ 1875 ἐμεγαλύνθη ἡ θύρα αὕτη ἡγουμενεύοντος κ. Κωνσταντίου».

(flûtiste), κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν βορείως μὲν ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ νοτίως δὲ ἡ Βάπτισις. Παραλείποντες τὴν περιγραφὴν τῶν λοιπῶν παραστάσεων, αἵτινες δὲν παρέχουσι ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, σημειοῦμεν ὡς ἀξίας ἰδιαίτερας μνείας τὰς μορφάς τῶν ἀσκητῶν ὁσίων, οἵτινες εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν ὁλόσωμοι μετ' ἐξέργων φωτοστεφάνων, σχηματίζοντες τὴν πρώτην ἐκ τῶν κάτω ζώνην τῆς διακοσμήσεως. Μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τούτων προέχουσιν ὄχι τόσοσιν διὰ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως ὅσον διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς ἀποδόσεως, αἱ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου καὶ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου μετ' τὸ χαλκοπράσινον πρόσωπον πλαισιούμενον ἀπὸ τὴν χαρακτηριστικὴν συριακὴν καλύπτραν (εἰκ. 15). Πολλὰ τμήματα ἐντούτοις ἔχουσιν ὑποστῇ νεωτέρας ἐπισκευᾶς ἡ ἀνακατασκευᾶς, περὶ ὧν πληροφροῦσιν ἡμᾶς ἐπιγραφαὶ προσγεγραμμέναι¹. Μία ἐν τούτοις τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ἀναφέρει παραδόξως, ὅτι ἡ ἐν τῷ ἱερῷ εἰκονιζομένη «μετάδοσις τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» ἱστορήθη τὸ 1857. Ἀλλ' ὡς

Εἰκ. 15. Ὁ Ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σύρος.

¹ Οὕτω π. χ. κάτωθεν τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ Πλατυτέρας εὑρίθαι ἡ ἐπιγραφὴ: «Ἰστορήθη ἡ Πλατυτέρα καὶ ἡ ἱερὰ μετάδοσις τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ ἅγιοι ἱεράρχαι ἡγουμένων τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου Κωνσταντίνου 1857 Μαρτίου Δ'». Ὑπεράνω δὲ τῆς θύρας τῆς προθέσεως τοῦ τέμπλου εὑρίθαι ἡ ἐπιγραφὴ: «Ἰστορήθη τὸ παρὸν τέμπλον καὶ ἐδιωρθώθησαν οἱ ἅγιοι ἡγουμενεύοντος τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου κυρὸ Βενεδίκτου 1831. Φεβρουαρίου 27 διὰ χειρὸς Θεοδοσίου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ ἐκ τοῦ τῶν Ἱωαννιτῶν. Τέλος κάτωθεν τῆς ἐν τῷ τέμπλῳ εἰκόνης τοῦ Χριστοῦ εὑρίθαι ἡ ἐπιγραφὴ: «Δι' ἐξόδων τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου Κατωπαναγίτου κυρίου Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἀρτῆς Ἀβγ. 5. Ὁ ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτογράφτης τῆς Μητροπόλεως Ἱωαννίνων».

Εἰκ. 16. Ἡ ἐν τῷ ἱερῷ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων.

βλέπει τις ἐκ τῆς ὀπισθεν εἰκόνας τῆς Μεταλήψεως, τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι πολὺ ἀρχαιότερον τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Ὁ πρὸς τ' ἀριστερᾷ μετὰ πολυσταυρίου φελονίου εἰκονιζόμενος Χριστὸς μετὰ τὴν αὐστηρὰν καὶ γλυκεῖαν συριακὴν μορφήν, οἱ πρὸς μετάληψιν μετὰ δέους καὶ κατανύξεως προσερχόμενοι Ἀπόστολοι μετὰ τὰς ἐκφραστικὰς μορφάς, τὰς ζωηρὰς κινήσεις καὶ τὴν ἐπιτυχὴ πτύχωσιν τῶν φορεμάτων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐποικήθῃσαν τὸν 19^{ον} αἰῶνα ἀλλὰ πολὺ προγενέστερον, πιθανώτατα δὲ τὸ 1715 ὁπότε μαρτυρεῖται ὅτι «ἰστορήθη τὸ β' ὁ ἱερός τῆς Θεοτόκου ναός». Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὸ 1857 θὰ ἔγινε μόνον ἐπισκευὴ τῆς ἡ καθαρισμὸς τῆς εἰκόνας, τοῦθ' ὅπερ ἐχαρκτηρίσθη ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὡς ἰστόρησις, ὅπως πολλὰκις ἀπλὴ ἐπισκευὴ ἢ μετασκευὴ κτηρίου χαρακτηρίζεται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῆς τουρκοκρατίας ὡς «ἐκ βάρων ἀνέγερσις».

Κάτωθεν τοῦ νεωτέρου στρώματος ἀπεκαλύψαμεν τμήματα τῶν παλαιότερων τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ δὴ ἐν τῷ διακονικῷ ἀνεύρομεν τὰς ὁλοσώμους εἰκόνας δύο ἐπισκόπων τοῦ Ἀγ. Οἰκουμένιου¹ (εἰκ. 17), καὶ τοῦ Ἀγ. Ἀνθίμου² (εἰκ. 18) καὶ ἐνὸς μάρτυρος, τοῦ Ἀγ. Ἀκψιμᾶ. Οἱ δύο σεβάσμιοι ἐπίσκοποι παρεστάθησαν κατὰ μέτωπον προσβλέποντες τὸν θεατὴν. Περιβεβλημένοι λευκὰ φελόνια καὶ ὠμοφόρια μετὰ μεγάλους σταυρούς, προ-

βάλλουσιν ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ ἀέρος κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντες.

Καὶ τὰ μὲν ἅμφια τῶν εἰκόνων τούτων εἶναι ἄδρᾳ δουλευμένα, μεσχέδιον ἄρτιον καὶ αὐστηρὸν τοῦναντίον αἱ κεφαλαὶ παρουσιάζουσιν μίαν

Εἰκ. 17. Ὁ Ἀγ. Οἰκουμένιος.

μικρολόγον σχηματοποίησιν εἰς τὴν παράστασιν τῶν τοιχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξετελέσθησαν μετὰ λεπτάς, λευκὰς πινελλίας, παραλλήλους μὲν καὶ εὐθείας εἰς τὸν Ἀγ. Οἰκουμένιον (εἰκ. 17), κυκλικὰς δὲ εἰς τὸν Ἀγ. Ἀνθίμον (εἰκ. 18). Οἱ χρωματισμοὶ εἶναι λιτώτατοι.

Περίεργον εἶναι τὸ μικρὸν, λευκὸν, κυκλικὸν κάλυμμα (calotte), ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δεδεμένον διὰ ταινιῶν κάτωθεν τῆς σιαγόνας ὁ Ἀγ.

¹ Ὁ ἅγιος Οἰκουμένιος, ἐπίσκοπος Τρίκκης, παρ' ὅλον τὸν φωτοστέφανον τοῦ ἁγίου, ὃν φέρει, δὲν περιλαμβάνεται ἐν τούτοις εἰς τοὺς πίνακας τῶν ἁγίων διὸ καὶ δὲν ἀναγράφεται ὑπὸ τῶν Συναξαριστῶν.

² Τὴν ἐπιγραφὴν ἀναγινώσκω Ἀνθίμου. Ἐπίσκοπον Ἀνθίμον ἔχομεν μόνον τὸν Νικημηδείας, ὅστις ὅμως εἰς ἄλλας σωζομένας παραστάσεις τοῦ οὐδέποτε εἰκονίζεται ὡς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι· τούτου ἕνεκα προσέθεσα τὸ ἐρωτηματικόν.

Ἄνθιμος (;) Τοιοῦτο κάλυμμα οὐδεὶς ἄλλος ἐπίσκοπος ἅγιος φέρει, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω.

Αἱ παλαιότεραι αὗται τοιχογραφίαι τῆς Κάτω-Παναγιάς, αἵτινες εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ν' ἀπεκαλύπτοντο ἐξ ὁλοκλήρου, εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα

Εἰκ. 18. Ὁ Ἅγ. Ἄνθιμος (;)

σύγχρονοι πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ ἦτοι πρὸς τὰ μέσα τοῦ 13^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Πλὴν τῆς διὰ πλίνθων ἐπιγραφῆς τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς ὁμιλήσαμεν ἤδη (σελ. 80), ὑπάρχει ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ μνημείου

καὶ ἄλλη ἐπιγραφή βυζαντινῶν χρόνων. Εἶναι δ' αὕτη ἑμμετρος καὶ εὗρίσκεται οἱχὶ λίαν βαθέως χαραγμένη ἐπὶ τινος πορολίθου τοῦ δυτικοῦ ποδαρικοῦ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, εἰς ὕψος 3 περίπου μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος¹. Τὸ κείμενον αὐτῆς, οὕτινος παρέχω καὶ πανομοιότυπον (εἰκ. 19), ἔχει ὡς ἑξῆς:

† ΠΥΛΑΣ ΗΜΙΝ ΑΝΟΙΞΟΝ Θ(Ε)ΟΥ Μ(Η)ΤΕΡ,
ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΦΩΤΟΣ ΟΨΑ ΠΥΛΗ
C A Π Υ Λ Η

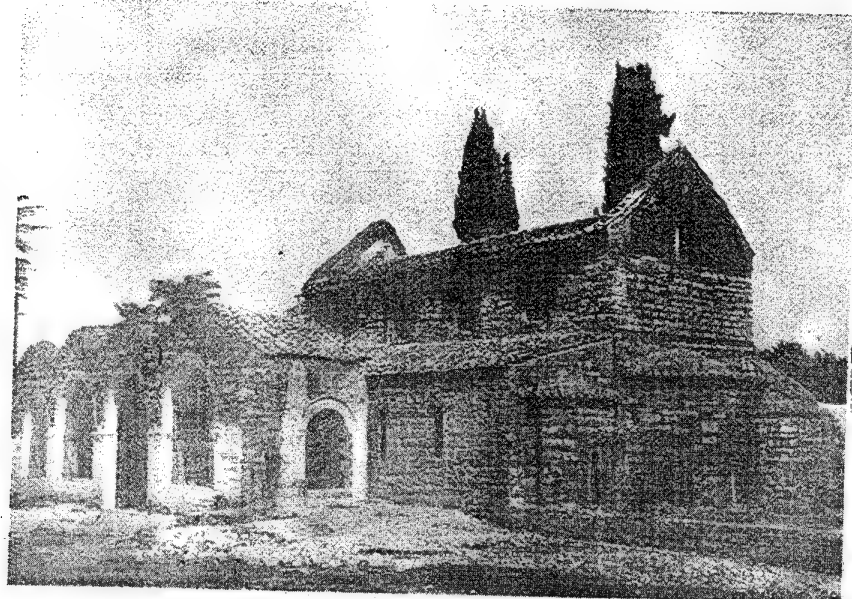
Εἰκ. 19.

† Πύλας ἡμῖν ἀνοιξον, ὦ θ(ε)οῦ μ(ῆ)τερ,
τῆς μετανοίας, τοῦ φωτὸς οὖσα πύλη.

Ὀλίγον περαιτέρω τῆς τελευταίας λέξεως τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι χαραγμένον τὸ ἑξῆς σταυροειδὲς συμπλήρωμα $\pi \frac{\Delta}{\text{M}} \rho$, ὅπερ ἀναγινώσκεται πιθανῶς: Δ(εσπότη) Μ(ιχαὴλ) π(αράσχου) ρ(ύσιν) ἁμαρτημάτων.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή, ὡς καὶ ἡ πλινθίνη, εἶναι ἀναμφιβόλως σύγχρονος πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ.

¹ Ὁμοίως εἰς μέγα ὕψος χαραγμένην καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου τῆς ἐγκαρσίας καμάρας του φέρει ἐπιγραφὴν καὶ ὁ ναὸς τῆς Πόρτα-Παναγιάς, ὅστις, ὡς καὶ ἄλλοι, τοῦ ἐγράψαμεν, μιμεῖται σχεδὸν καθ' ὅλα τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω-Παναγιάς. Πβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Α' σ. 39.

Εικ. 1. Άποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μετὰ τὰς προσφάτους ἐπισκευάς.

Η ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

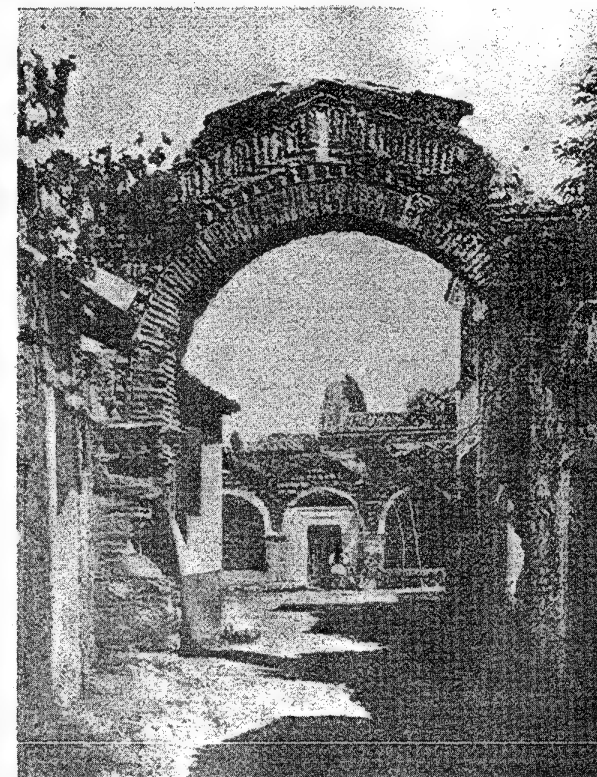
Ἐκ τῶν ἐντὸς τῆς πόλεως Ἀρτης βυζαντινῶν ναῶν σπουδαιότερος, μετὰ τὴν Παρηγορήτισσαν, τυγχάνει ὁ κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς πόλεως οὗ μακρὰν τῆς ἀριστερᾶς ὁχθῆς τοῦ Ἀράχθου ὁρθούμενος ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας. Ὁ ναὸς οὗτος εἶναι σήμερον ἐνοριακός, ἀπετέλει δμως καὶ αὐτὸς ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς, τιμωμένης εἰς μνήμην τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγ. Γεωργίου. Μανθάνομεν δὲ τοῦτο παρὰ τινος κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα ζήσαντος μοναχοῦ Ἰωβ, ὅστις συνέγραψε τὸν βίον τῆς ὁσίας Θεοδώρας¹. Διηγεῖται λοιπὸν ὁ Ἰωβ διὴ ἡ ἐνάρετος καὶ εὐσεβὴς Θεοδώρα, θυγάτηρ τοῦ Σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Πετραλίφα καὶ σύζυγος τοῦ δεσπότη τοῦ Ἡπείρου Μιχαὴλ Β' τοῦ Δούκα, ἀφ' οὗ ἐγκατελείφθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ συζύγου

¹ Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰωβ συνταχθεὶς βίος τῆς Ὁσ. Θεοδώρας ἐδημοσιεύθη μέχρι τοῦδε ἐπανειλημμένως, κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ Μουστοξύδη (Ἑλληνομνήμων 1843 σ. 42-47) καὶ τοῦ Buchon, Nouvelles recherches B', 401 καὶ εἰτα ὑπὸ τοῦ Migne, Patrolog. Graeca t. CXXVII σ. 98 B'. Εὐρίσκεται ἐπίσης μετὰ παραλλαγῶν καὶ ἐν τῇ τὸ 1841 ἐκδοθείσῃ ὑπὸ Κ(ωνσταντίνου) Σ(κελλαροπούλου) ἐν Ἀθήναις ἀκολουθία τῆς Ὁσίας Θεοδώρας, ἥς προγενέστεραι ἐκδόσεις, εἰς δημῶδη ἑλληνικὴν γεγραμμέναι, ἐγένοντο δύο ἐν Βενετίᾳ, μία δαπάνη τοῦ ἐξ Ἀρτης Σκεληστίνου καὶ ἐτέρα (1812) δαπάνη τοῦ ἐξ Ἀρτης Γ. Μόστρα.

τῆς χάριν παλλακῆς τινὸς ὀνόματι Γαγγρηνῆς, ἐγένετο καὶ πάλιν δεκτὴ ὑπ' αὐτοῦ πικρῶς μετανοήσαντος. Εἰς ἐνδειξιν δὲ τῆς μετανοίας του, προσθέτει ὁ βιογράφος, συνέστησεν ὁ Μιχαὴλ δύο «περικαλλεῖς καὶ εὐαγεῖς μονάς, τὴν τῆς Παντανάσσης καὶ τὴν τῆς Παναγίας¹». Τὸν σύζυγον δ' αὐτῆς μιμηθεῖσα καὶ ἡ Θεοδώρα ἀνήγειρε καὶ αὐτὴ ἐν τῇ πόλει τῆς Ἀρτης «θεῖον σεμνεῖον τῷ μεγαλομάρτυρι Ἁγ. Γεωργίῳ καὶ εἰς γυναικεῖον τοῦτο κατεστήσατο». Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ μονῇ καὶ ἐμόνασεν ἡ Θεοδώρα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της περιβληθεῖσα τὸ μοναχικὸν σχῆμα, «καὶ τὸν ναὸν παντοίως κατεκόσμη καὶ ἀναθήμασι καὶ σκεύεσι καὶ πέπλοις κατεκάλλυνε». Θανούσης δὲ καὶ τῆς Θεοδώρας καὶ ταφείσης ἐν τῇ ὑπ' αὐτῆς ἰδρυθείσῃ μονῇ, ἐτιμήθη ἐφεξῆς τὸ σεμνεῖον εἰς ὄνομα τῆς ὁσίας Θεοδώρας.

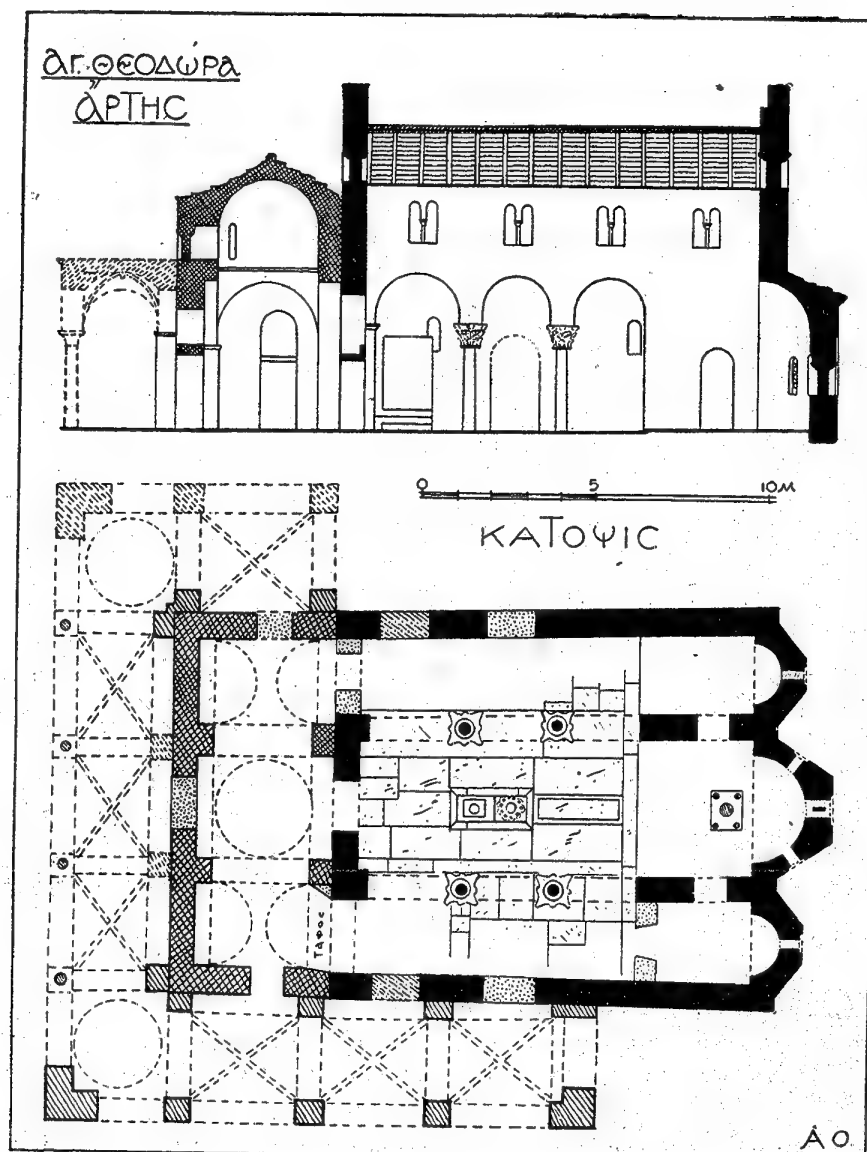
Ἐκ τῆς παλαιᾶς ταύτης μονῆς διατηρεῖται σήμερον μόνον τὸ καθολικὸν καὶ ὁ πυλὼν, τῶν λοιπῶν κτισμάτων ὀλοσχερῶς ἐξαφανισθέντων διὰ τῆς ἀνεγέρσεως τῶν πέριξ οἰκῶν.

Ὁ πυλὼν (εἰκ. 2) εἶναι μέγα τοξωτὸν ἀνοιγμα πλάτους 3,15 καὶ

Εικ. 2. Ὁ πυλὼν τῆς Μ. Ἁγ. Θεοδώρας.

¹ Ἡ μονὴ τῆς Παντανάσσης, σήμερον ἐγκαταλειμμένη καὶ ἡρειπωμένη, εὐρίσκεται δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΒΔ τῆς Ἀρτης παρὰ τὴν Φιλιπιάδα (ὄρα κάτωφιν αὐτῆς ἐν Byz. Zeitschr. XXX σ. 571) ἢ δὲ τῆς Παναγίας εἶναι ἡ ἐνταῦθα ἐξετασθεῖσα μονὴ τῆς Κάτω-Παναγίας, ὡς ἀποδεικνύεται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τοῦ μονογραφήματος τοῦ Μιχαὴλ (ὄρα σελ. 80) ἀφ' ἐτέρου δ' ἐκ τῆς ἐπεξηγήσεως «τῶν ὁδῶν Βρύσεως», ἣν προσθέτει ὁ εἰς γλῶσσαν δημῶδη ἐκδεδόμενος μετὰ τῆς ἀκολουθίας τῆς ὁσίας βίος. Κατὰ τ' ἀνωτέρω οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Millet (École σ. 9 σημ. 1) εἰκάζει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης εἶναι ὁ τῶν Βλαχερνῶν.

Εικ. 3. Κατόψις και κατά μήκος τομή του ναού της Αγ. Θεοδώρας.

ύψους 4.10 μέχρι της κλειδός του τόξου, κατασκευασμένον κατά μὲν τὰ ποδαρικά διὰ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων καὶ πλίνθων κατὰ δὲ τὸ τοξωτὸν μέρος ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων. Ἡ ἄνω ἀπόληξις εἶναι τριγωνική, ἀετωματοειδής, ἔχουσα τὸ μὲν τύμπανον κεκοσμημένον διὰ μαιάνδρου, τὸ δὲ γείσον

ἐσχηματισμένον διὰ διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὅπισθεν τῆς πύλης ταύτης, ἥτοι πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς, ὑπῆρχε θολωτὸν τι τμήμα (διαβατικόν)¹, οὗτινος σώζονται μὲν οἱ τοῖχοι μέχρι μήκους 3.50, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἡ καμάρα.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρῶτος περὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς διέλαβε δι' ὀλίγων ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνίνος, ὅστις παρέσχε καὶ κάτοψιν αὐτοῦ ὡς καὶ ἀτεχνόν τι σκαρίφημα τῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ². Μετὰ τοῦτον ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν καὶ ἐδημοσίευσε κάτοψιν αὐτοῦ καὶ φωτογραφικὰς ἀπόψεις ὁ Γ. Λαμπάκης³. Τῶν φωτογραφιῶν τούτων εὐρεῖαν χρῆσιν ἔκαμεν ἀργότερον ὁ G. Millet, ὅστις ἐμνημόνευσε τῆς Ἀγ. Θεοδώρας ἐν τῷ περὶ βασιλικῶν κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου του⁴. Ὑπελείποντο ἐν τούτοις ἄγνωστα πλεῖστα ὅσα σημεῖα τοῦ μνημείου. Ἐλλείπον κυρίως ἡ ἀκριβὴς κάτοψις καὶ αἱ τομαὶ τοῦ ναοῦ, ἔμμενεν ἀνεξέταστον τὸ ζήτημα τῶν χρονικῶν περιόδων κατασκευῆς τῶν ἀπαρτιζόντων τῶν ναῶν μερῶν, διετελεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγνωστος ὁ γλυπτὸς διάκοσμος καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ὧν ἡ διευκρίνησις ἐπέβαλλε τὴν ἐκ νέου ἐρευνᾶν καὶ δημοσίευσιν τοῦ μνημείου, ἣν θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα.

Ἡ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Τὸ καθολικὸν ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν διακεκριμένων μερῶν, ἅτινα κατασκευάσθησαν κατὰ διαδοχικὰς περιόδους. Τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα τοῦ ναοῦ ἀπετέλεσε ἡ πρὸς ἀνατολὰς τρικλίτος βασιλική (εἰκ. 3). Εἰς ταύτην προσετέθη ἀργότερον, δυτικῶς κατὰ προέκτασιν, θολωτὸς νάρθηξ, πέριξ τοῦ ὁποῦ ἐτι ἀργότερον κατασκευάσθη ἀνοικτὸς κιονοστήρικτος ἐξανάρθης μετὰ πλαγίων πεσσοστηρίκτων παραναρθήκων (εἰκ. 3). Τὰ κτίσματα ἐκάστης τῶν τριῶν τούτων περιόδων ἐδηλώθησαν ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 3) διαφοροτρόπως, ἥτοι διὰ μέλανος μὲν χρώματος τὰ τῆς πρώτης, σταυρωτῆς διαγραμμίσεως τὰ τῆς δευτέρας καὶ ἀπλῆς διαγραμμίσεως τὰ τῆς τρίτης.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἀποκλίνον ἐλαφρῶς πρὸς τὸ τραπέζιον· διότι ἐν ᾧ ἡ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρὰ ἔχει πλάτος 11.10 ἢ ἀνατολικῇ διαπλατύνεται εἰς 11.60. Τὸ εἰρημένον τραπέζιον διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ δύο κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη ἢ δρόμους, ὧν

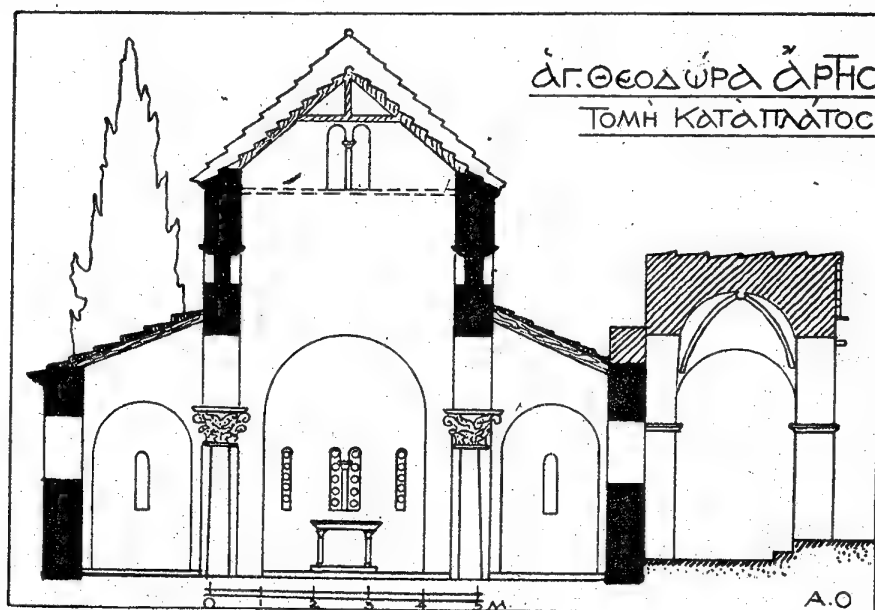
¹ Ὅρα τὰ σχετικὰ περὶ τῶν πυλώνων τῶν μονῶν ἐν Ὁρλάνδου, Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ, Ἀθῆναι 1927 σ. 10-16.

² Iz. Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) πίν. XIII.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 82-83 ὅψεις, σ. 85 κάτοψις. Lamprakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 48 καὶ 50 εἰκ. 90, 93.

⁴ L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 9, 20⁴, 29, 35⁴, 146, 204², 210³, 260¹, 282.

ὁ μὲν μέσος ἔχει πλάτος 3.98¹, οἱ δὲ πλάγιοι 2.15. Ἐκάστη κιονοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ δύο κιόνων, οἵτινες ἀντικρύζουσι πρὸς δυσμὰς μὲν παραστάδας, ἐξεχούσας τοῦ δυτικοῦ τοίχου κατὰ 0.23, πρὸς ἀνατολὰς δὲ τοίχους ἐπιμήκεις πάχους 0.73, χωρίζοντας τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ διατρυπωμένους δὲ μόνον ὑπὸ τοξωτῶν θυρῶν ἀνοίγματος 0.93

Εἰκ. 4. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας.

(εἰκ. 1, τομὴ). Τὰ μεταξὺ τῶν παραστάδων, κιόνων καὶ τοίχων κενὰ γεφυροῦνται δι' ἡμικυκλικῶν, τόξων ἐφ' ὧν ἐπικάθηνται, τοῖχοι πάχους 0.70, διήκοντες ἄνω μέχρι τῆς ξυλίνης στέγης. Οἱ τοῖχοι οὗτοι διατρυπῶνται εἰς τὸ ἄνω αὐτῶν μέρος ὑπὸ τεσσάρων ἑκαστος διλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων ὑπεράνω τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα ἐστεγάζοντο χαμηλότερον διὰ μονορρύτων στεγῶν, (δὲ κατὰ πλάτος τομὴν εἰκ. 4).

Εἰς ἑκαστον κλίτος τοῦ ναοῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἀνατολὰς ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς κόγχη ἱεροῦ, καλυπτομένη ὑπὸ τεταρτοσφαιρίου. Ἐκ τῶν κογχῶν δὲ τούτων ἡ μὲν μέση, οὕσα μεγαλυτέρα τῶν λοιπῶν, φέρει καὶ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρὰς ἀνὰ ἓν παράθυρον, ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης πλευρᾶς εἶναι δίλοβον, τὰ δὲ τῶν ἄλλων μονόλοβα. Αἱ δὲ πλάγιοι μικρότεροι κόγχαι φέρουσι μόνον ἓν μονόλοβον παράθυρον ἐν τῇ μέσῃ αὐτῶν πλευρᾷ.

¹ Ἡ μέτρησις μεταξὺ τῶν ὑπεράνω τοίχων.

Εἰκ. 5 Ἀποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας μετὰ τοῦ νάρθηκος ἀπὸ ΝΔ.

Ὑπὲρ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου ὑψοῦνται παχεῖς τοῖχοι καταλήγοντες ἄνω εἰς δευκόρυφα ἀετώματα, ὧν ἑκαστον διατρυπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου εὐρισκομένου εἰς ὕψος μεγαλύτερον τῶν πλαγίων διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἐξ οὗ γίνεται φανερόν ὅτι ἀρχικῶς δὲν ὑπῆρχε ξυλίνη ὁριζοντία ὀροφή—ὡς ὑφίσταται σήμερον—ἀλλ' ἡ ξυλίνη στέγη ἦτο ἐσωτερικῶς ὀρατὴ, ὡς συνέβαινε καὶ εἰς τὰς παλαιохριστιανικὰς βασιλικὰς.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ συνεπληροῦτο διὰ μικρῶν μονόλοβων παραθύρων ἀνοιγομένων κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ παράθυρα ταῦτα, πεφραγμένα μέχρι πρό τιος καὶ κεκαλυμμένα διὰ κονιάματος, ἀπεκάλυψα κατὰ τὰς ἐσχάτως γενομένας ἐργασίας ἐπισκευῆς καὶ συντηρήσεως τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὰς αὐτὰς δ' ἐργασίας εὐρέθη ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἔφερε πλὴν τῶν τριῶν κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν θυρῶν καὶ ἀνὰ μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς (εἰκ. 3), αἵτινες ἀργότερον ἐτειχίσθησαν, ἀνοιχθεῖσάν ἀντ' αὐτῶν δύο ἄλλων θυρῶν παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον (εἰκ. 3).

Κατὰ τ' ἀνωτέρω ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς μονῆς—ὁ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου—

είχε τὸν τύπον τρικλίτου, ξυλοστέγου¹ βασιλικῆς (εἰκ. 5) μετὰ υπερυψωμένου φωταγωγοῦ καὶ στέγης ἐκτεινομένης μέχρι τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ ἄνευ παρεμβολῆς κτιστῆς καμάρας. Παρουσιάζει ἐπομένως ὁ ναὸς πολλὰ καθαρῶς ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα.

Ἡ μορφή αὕτη τοῦ καθολικοῦ ἐμφανίζει μὲν τινὰς ὁμοιότητας πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Καστοριᾶς, ὡς ὑπέδειξεν ἤδη ὁ Millet, ἀλλὰ καὶ ἱκανὰς διαφοράς. Διότι 1) ἐκεῖνοι μὲν ἔχουσι τὴν στέγην θολωτὴν, ἐν ᾧ οὗτος εἶναι ξυλόστεγος². 2) Ἐκεῖνοι ἔχουσι τὰ παράθυρα ἀραιὰ τοποθετημένα ἐν ᾧ οὗτος σχετικῶς πυκνά. 3) Ἐκ τῶν ναῶν τῆς Καστοριᾶς μόνον τῶν Ταξιαρχῶν ἡ θολωτὴ στέγη διήκει μέχρι τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, ὡς λέγει ὁ Millet³, διότι εἰς τούτους παρεμβάλλεται, ὡς καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Στέφανον, μικρὰ καμάρα πρὸ τοῦ ἱεροῦ.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ

Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίου ναοῦ ἀποτελεῖται ἐξ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν σκληρῶν λίθων, μικρῶν μᾶλλον διαστάσεων, διατεταγμένων καθ' ὀριζοντίας στρώσεις, αἵτινες ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε συνεχεῖς. Μεταξὺ τῶν λίθων παρεμβάλλονται ὀριζοντίως καὶ πλίνθοι μὴ ἀποτελοῦσαι συνεχεῖς σειράς, πολλάκις δὲ μάλιστα τεθειμέναι ἐπ' ἀλλήλων, ὅπου ὑπῆρχεν ἀνάγκη γεμίματος.

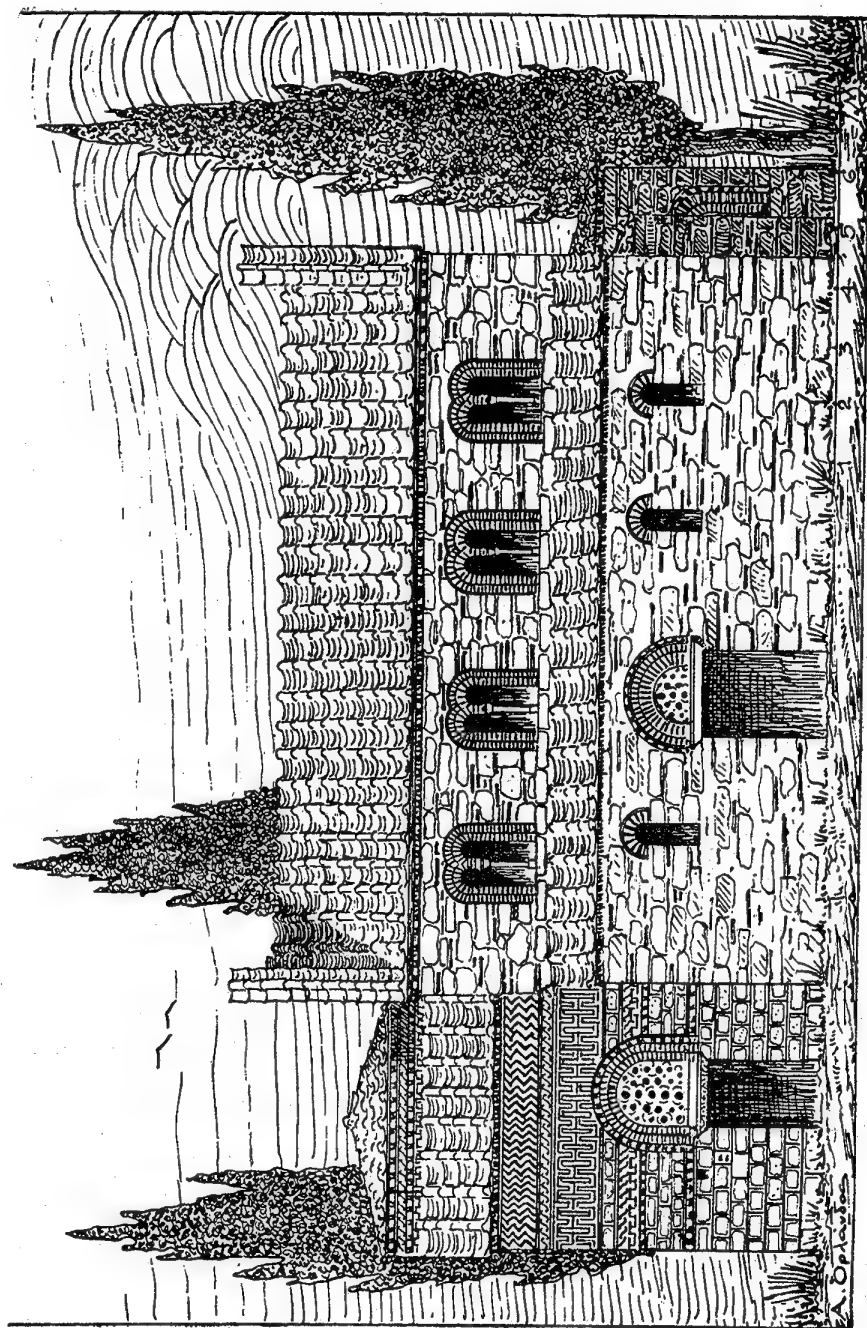
Ἐκ τῶν παραθύρων τὰ μὲν μονόλοβα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔφερον πλίνθινον πλαίσιον μόνον κατὰ τὰ τοξωτὰ αὐτῶν ὑπέρθυρα (εἰκ. 1 καὶ 5). Τοῦναντίον τὰ δίλοβα τοῦ φωταγωγοῦ φέρουσι διπλᾶ πλίνθινα πλαίσια παρακολουθοῦντα τὴν καμπύλην τῶν λοβῶν (εἰκ. 1 καὶ 5) καὶ κατερχόμενα μέχρι τῆς ποδιᾶς. Ἐντελῶς διάφορον διαμόρφωσιν ἔχουσι τὰ παράθυρα τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν δύο ἀετωμάτων, εἰς ἃ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς τὸ κτήριον τοῦ ναοῦ. Τούτων οἱ λοβοὶ εἶναι ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς διπλοῦ τοξωτοῦ πλινθίνου πλαισίου, περιθεομένου καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἣτις, σημειωτέον, ἑλλεῖπει παντελῶς ἀπὸ τῶν λοιπῶν παραθύρων καὶ τῆς τοιχοποιίας ἐν γένει τοῦ ναοῦ.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξ ὀλοκλήρου διὰ ζωηρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων διαμόρφωσις τῶν ἀετωμάτων. Ταῦτα ἔχοντα λίαν ἀπότομον κλίσιν³ (45°) φέρουσι δίκην γείσου ἐξέχουσαν ὀδοντωτὴν ταινίαν κατὰ τὰς κεκλιμένας καὶ τὴν ὀριζοντίαν πλευράν. Τῆς τελευταίας δὲ ταύτης ἡ ταινία συνεχίζεται ὀριζοντίως καὶ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ κτηρίου, σχηματίζουσα τὸ γείσον τοῦ φωταγωγοῦ (εἰκ. 6).

¹ Ὁ Millet ὑποθέτει, διὰ τῶν ἐν σελ. 35 λεγομένων του, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀγ. Θεοδώρας ἦτο θολοσκεπής.

² École grecque σ. 28.

³ Ἀποτόμους κλίσεις ἀετωμάτων παρουσιάζουσι καὶ οἱ ναοὶ τῆς Καστοριᾶς.

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τοῦ κυρίου ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας μετὰ τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ.

Ἐντὸς τοῦ αἰτώματος εἶναι ἐγγεγραμμένον δίλοβον παραθύρον μετὰ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου, (εἰκ. 5) περιβαλλόμενον ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου καὶ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας, μὴ εὐρισκομένης δηλαδὴ ὡς συνήθως εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πλαισίου ἀλλ' ἐχούσης τὴν ἐξωτερικὴν πλίνθιν ἐξεχούσαν. Τοιοῦτου εἶδους ὀδοντωτὰς ταινίας ἐπανευρίσκωμεν εἰς τὸν Ἁγ. Στέφανον τῆς Καστοριᾶς.

Ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου κατεσκευάσθησαν δύο τυφλὰ περυγία, σχήματος τετάρτου κύκλου, φέροντα καὶ αὐτὰ διπλοῦν πλινθινὸν πλαίσιον καὶ ἐξεχούσαν ὀδοντωτὴν ταινίαν. Τὰ μεταξὺ τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ αἰτώματος καὶ τῶν περυγιῶν κενὰ ἐπληρώθησαν διὰ πλινθίων διατρητῶν κατὰ παραλλήλους ὁρθὰς γωνίας. Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ δίλοβου παραθύρου, ὅπερ ἐπληρώθη δι' ὁμοκέντρων καμπύλων πλινθίων ὡς καὶ εἰς τὸ τύμπανον τῶν περυγιῶν ἐτέθη ἀνὰ ἓν «ρόδιον» πινάκιον (διαμ. 0.18). Τῶν πινακίων τούτων διατηροῦνται σήμερον μόνον αἱ κοιλότητες, (εἰκ. 5) ἐν αἷς ποὺ καὶ ποὺ σώζεται καὶ τμήμα τι πινακίου παρουσιάζοντος κίτρινον σιλικόνον γάνωμα καὶ ἐγγαράκτους μελαίνας γραμμάς.

Τὰ αἰτώματα ἐξεῖχον, χάριν ἐμφάσεως, τῆς ὀπισθεν στέγης, ἥτις ὅμως δὲν ἦτο τόσοσιν χαμηλὴ ὅσων εἶναι σήμερον, ἀλλ' ἔφθανε μέχρι 0.60 κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ αἰτώματος, ὡς ἀποδεικνύει μικρὰ βαθμὶς πλάτους 0.30 σωζομένη ὀπισθεν τοῦ τοίχου τοῦ αἰτώματος (ὄρα τομὴν κατὰ μῆκος εἰκ. 3).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ παντελὴς ἀπουσία κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, ἥτις συνδυαζομένη καὶ πρὸς τὴν λιτότητα τῆς τοικοποιίας, ἐμβάλλει τὴν ὑπόνοιαν μήπως ὁ κυρίως ναὸς δὲν εἶναι κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας—τοῦδ' ὅπερ ἄλλως τε μόνον ἐκ πηγῆς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος μανθάνομεν—ἀλλὰ κατεσκευάσθη εἰς χρόνους πολὺ ἀρχαιότερους τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

Ο ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ

Οἱ τέσσαρες κίονες, οὓς φέρει ἐσωτερικῶς ὁ κυρίως ναὸς ἔχουσι κορμούς γρανιτικούς, ἀρραβδωτοὺς καὶ ἐπ' αὐτῶν θαυμάσια κορινθιάζοντα κιονόκρανα (εἰκ. 7 καὶ 8). Εἶναι ὅμως τὰ κιονόκρανα ταῦτα δυσαναλόγως μεγάλα πρὸς τοὺς κορμούς, ἐφ' ὧν ἐπικάθηνται, ἐντεῦθεν δὲ καθίσταται φανερόν ὅτι ἔχουσι ληφθῆ ἐξ ἀρχαιότερου τινὸς ὑστερορρωμαϊκοῦ ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου, ὅπερ, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ μεγέθους των (ὑψ. 0.68 πλευρὰ ἄβακος 0.965) πρέπει νὰ ἦτο μέγα. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτο μέγα κτίσμα δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ποτε ἐν Ἀμπερακίᾳ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, ὅτε ἡ πόλις ἦτο ἀσήμενος, εἶναι πιθανόν ὅτι τόσοσιν οἱ γρανιτικοὶ κορμοὶ ὅσων καὶ τὰ κιονόκρανα προέρχονται ἐκ τῆς ὀλίγας ὥρας ἀπὸ τῆς Ἀρτης πρὸς τὰ Ν.Α. κειμένης Νικοπόλεως, ἣν ἐρημωθεῖσαν ἀπὸ τοῦ 10^{ου} ἤδη αἰῶνος, πολλαχῶς ἐλεηλάτησαν αἱ γείτονες πόλεις.

Ἐξετάζοντες ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ κιονόκρανα παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα κοσμοῦνται διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν φύλλων ἀκάνθης, ἐξ ὧν τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς εἶναι προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ καλάθου (εἰκ. 7), ἐν ᾧ τὰ τῆς ἀνω ἄλλα μὲν ὑποστηρίζουσι τὰς ὑπὸ τὰς τέσσαρας ἐξεχούσας γωνίας τοῦ ἄβακος ἐκφυομένας ἑλικας, ἄλλα δὲ πάλιν, τεθειμένα κατὰ ζεύγη ἐν τῷ μέσῳ τῶν πλευρῶν, εἰκονίζονται διωγκώμενα ὅμα καὶ ἐστραμμένα ἀντιθέτως ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ὥσει καμπτόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Γὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα φύλλα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ, αἵτινα εἶναι εἰργασμένα κατὰ τὸν συνήθη ρωμαϊκὸν τρόπον, παρουσιάζουσι τὰ ἄκρα τὸν προιοντά, καθ' ὃν πον δηλαδὴ τὰ συναντῶμεν εἰς κοπτικὰ ἰδίως καὶ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά.

Ὡς πρὸς τὸν τύπον τὰ κιονόκρανα τῆς Ἀγ.

Θεοδώρας δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μείγμα τῶν συνήθων ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ τῶν μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονοκράνων, αἵτινα, ὡς γνωστόν, ἦσαν ἐν χρῆσει ἤδη ἀπὸ τοῦ 5^{ου} μ. Χ. αἰῶνος¹, ἰδιαίτερος ὅμως ἐφηρομένησαν κατὰ τὸν 6^{ον} εἰς κτίσματα κυρίως Ἰουστινιάνεια².

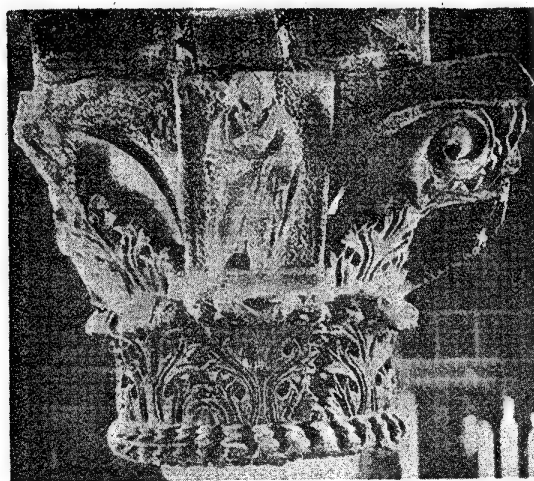
¹ Παναγία ἀχειροποίητος καὶ Ἁγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 πίν. XXV.

² Ὁρα κιονόκρανα Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, W. von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München-Leipzig πίν. II εἰκ. 3, Παρένας Wulff, Altchristliche und byzant. Kunst I σ. 276 εἰκ. 261. Ἁγ. Μάρκου Βενετίας Ricci-Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 60, Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον καθολικοῦ Ἁγ. Θεοδώρας.

— Ὁ στέφανος τὸ κιονόκρανον καμπυλόγραμμος ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἀναγλύπτου πλὴν χαλαροῦ κανόνος φῶν, φέρει δ' ἐν τῷ μέσῳ ἐκάστης πλευρᾶς τὸ ἀντικαταστήσαν τὸ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τιθέμενον κατὰ τοὺς ἐλληνικοὺς χρόνους ἀνθέμιον ἐξόγκωμα. Κεκοσμημένη ὡσαύτως εἶναι διὰ φύλλων δάφνης καὶ ἡ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ κιονοκράνου ἐξέχουσα μικρὰ σπείρα (εἰκ. 7 καὶ 8).

Εἰκ. 8

Κιονόκρανον ΒΔ. κίονος μετ' ἀναγλύφου μορφῆς.

εἶναι ἐξυρμένη, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰκονίζει τὸν Χριστὸν κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον. ἀφοῦ καὶ δὲν φέρει, ὡς καὶ ἡ ἄλλη, φωτοστέφανον.

Μορφᾶς ἀναγλύπτους παρεννευομένας ἐντὸς κιονοκράνων συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐλληνιστικῆς¹ καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς², τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην ἐκκληρονόμησεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη καὶ ἀπ' αὐτῆς πάλιν ἡ βυζαντινὴ. Παραδείγματα δὲ ταύτης ἔστωσαν παλαιοχριστιανικὰ μὲν τὸ τῆς Ραβέννας³, Βερολίνου⁴ καὶ Κωνσταντινουπόλεως⁵, βυζαντινὰ δὲ τῆς ἐν Κων/πόλει μονῆς τῆς Χώρας⁶ (Καχριέ-Τζαμί). κλπ.

Strzygowski, Athen. Mitt. 1889 σ. 286 εἰκ. 5, 'Αγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος Strzygowski, Δελτ. 'Ιστ. 'Εθν. 'Εταιρ. Β' 720 καὶ Athen. Mitt. 1889 (XIV) σ. 290.

¹ Διδυμαῖον Μιλήτου, Haussoulier-Pontremoli, Didymes, Paris 1904 πίν. XVI.

² Θέσμαι τοῦ Καζακάλλα Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923, πίν. 1 εἰκ. 1, Θήρα Hiller von Gärtringen, Thera I (1899) 266.

³ Bréhier, N. Archives des Missions scientifiques, N. Série fasc. 3 Paris 1911 πίν. III εἰκ. 3. ⁴ Wulff, Altchr. und byz. kunst. II σ. 411 εἰκ. 357.

⁵ Wulff, ἔ. ἀ. II σ. 504 εἰκ. 431.

⁶ Šmit, Kachrie Djami πίν. LXXXV καὶ LXXXVI.

Εἰς τὰ δύο κιονόκρανα τῆς βορείου κιονοστοιχίας τὰ μεσαῖα ὠγκωμένα φύλλα μιᾶς πλευρᾶς ἀντικατεστήθησαν δι' ἐξέργων μορφῶν ἀποσπώντων ἀπὸ ὀρθογωνίων πινάκων. Καὶ τὸ μὲν ἐν τῶν ἀναγλύφων τούτων (ΒΔ. κίων εἰκ. 8) εἰκονίζει ἄνδρα ὄρθιον ἱματιοφόρον ἐν στάσει ρήτορος. Ἡ ἐργασία του εἶναι ἀμελὴς ἡ δὲ κεφαλὴ ἀποκεκρουμένη. Τὸ δὲ ἄλλο εἰκονίζει ὁμοίως ἀνδρικήν μορφὴν ἱματιοφόρον (εἰκ. 9) ἔχουσαν προβεβλημένον τὸν δεξιὸν πόδα κρατοῦσαν δ' ἐν χερσὶ βιβλίον. Ἡ μορφὴ

εἶναι ἐξυρμένη, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰκονίζει τὸν Χριστὸν κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον. ἀφοῦ καὶ δὲν φέρει, ὡς καὶ ἡ ἄλλη, φωτοστέφανον.

Μορφᾶς ἀναγλύπτους παρεννευομένας ἐντὸς κιονοκράνων συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐλληνιστικῆς¹ καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς², τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην ἐκκληρονόμησεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη καὶ ἀπ' αὐτῆς πάλιν ἡ βυζαντινὴ. Παραδείγματα δὲ ταύτης ἔστωσαν παλαιοχριστιανικὰ μὲν τὸ τῆς Ραβέννας³, Βερολίνου⁴ καὶ Κωνσταντινουπόλεως⁵, βυζαντινὰ δὲ τῆς ἐν Κων/πόλει μονῆς τῆς Χώρας⁶ (Καχριέ-Τζαμί). κλπ.

Strzygowski, Athen. Mitt. 1889 σ. 286 εἰκ. 5, 'Αγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος Strzygowski, Δελτ. 'Ιστ. 'Εθν. 'Εταιρ. Β' 720 καὶ Athen. Mitt. 1889 (XIV) σ. 290.

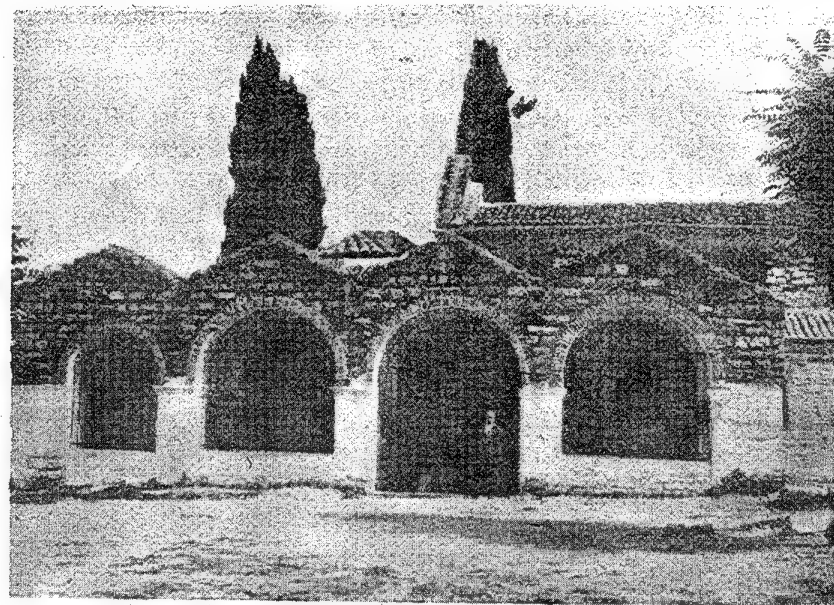
¹ Διδυμαῖον Μιλήτου, Haussoulier-Pontremoli, Didymes, Paris 1904 πίν. XVI.

² Θέσμαι τοῦ Καζακάλλα Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923, πίν. 1 εἰκ. 1, Θήρα Hiller von Gärtringen, Thera I (1899) 266.

³ Bréhier, N. Archives des Missions scientifiques, N. Série fasc. 3 Paris 1911 πίν. III εἰκ. 3. ⁴ Wulff, Altchr. und byz. kunst. II σ. 411 εἰκ. 357.

⁵ Wulff, ἔ. ἀ. II σ. 504 εἰκ. 431.

⁶ Šmit, Kachrie Djami πίν. LXXXV καὶ LXXXVI.

Εἰκ. 14 Ἡ σωζομένη νοτιὰ πλευρὰ τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ.

κοσμημάτων: δισέφυλον, κλειδοσχήμεν, κυματοειδῶν κλπ., ἄνω δ' ἐκ θεμάτων καλυπτόντων ἐνίοτε μεγάλας ἐπιφανείας. Οὕτω π. χ. τὰ τύμπανα τῶν δύο ἄκρων ἀετωμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς φέρουσι συνεχῆς πλίνθινον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ παρατεθειμένων τεθλασμένων γραμμῶν κατακορύφως διατεταγμένων (εἰκ. 13). ἡ βόρειος πλευρὰ καὶ τμήμα τῆς δυτικῆς φέρουσι κόσμημα δίκην δικτυωτοῦ πλέγματος (εἰκ. 13), ἡ νοτιὰ πλευρὰ διπλοῦν μαίανδρον (εἰκ. 6) κλπ. Τέλος εἰς «ἥλιος» ὑπάρχει παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 13). Γενικῶς δὲ εἰς οὐδένα ἄλλον ναὸν τῆς Ἀρτῆς παρατηρεῖται τοιαύτη ἀφθονία κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως ὅσον εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἀγ. Θεοδώρας.

Οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως ἱκανὰ τμήματα. Δυστυχῶς ὅμως εἶναι αὗται λίαν ἐφθαρμένοι καὶ ἡλλοιωμένοι· διακρίνονται ἐντούτοις κατὰ τὸν νότιον τοῖχον αἱ μορφαὶ τῆς Ἀγ. Μαρίνης καὶ τῆς Ἀγ. Κυριακῆς.

Ὁ περιγραφεὶς νάρθηκος εἶναι πιθανώτατα κτίσμα τῆς Ἀγ. Θεοδώρας ἐκ τῆς οἰκοδομῆς δὲ τούτου ἀπεδόθη πιθανώτατα ἢ κτίσις καὶ τοῦ ὅλου ναοῦ εἰς τὴν Ὀσίαν.

Ἐξωτερικῶς τοῦ περιγραφέντος νάρθηκος κατεσκευάσθη στοὰ (εἰκ. 14) δίκην ἀνοικτοῦ νάρθηκος ἐκτεινομένου οὐ μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν ἀλλὰ καὶ

κατὰ τμήματα τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ¹ (εἰκ. 3). Σήμερον σώζεται ὀρθία μόνον ἡ νοτία αὐτῆς πλευρά, εἶναι ὅμως ἀσφαλῆς ἡ ὑπαρξίς καὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείου ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων. Ἡ στοὰ αὕτη εἶναι ἐκτισμένη κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 14), ἀπετελεῖτο δ' ἐκ σειρᾶς τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἅτινα κατὰ μὲν τὴν νοτίαν πλευρὰν στηρίζονται ἐπὶ πεσσῶν (εἰκ. 14) κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἔβαινον ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων, ὧν διετηρήθη μόνον εἷς παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 3). Τὰ γωνιαῖα στηρίγματα εἶχον τὸ σχῆμα γάμμα. Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς πεσσούς καὶ τοὺς κίονας κατεσκευάσθησαν παρὰ τοὺς τοίχους ὀρθογώνιοι παραστάδες (ποδαρικά), ὧν μάλιστα ἐν ἑφραξεν ἐν μέρει ἐν τῶν μικρῶν παραθύρων τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Ἡ στοὰ ἐστεγάσθη διὰ σταυροθολίων στηριχθέντων ἐπὶ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραστάδων, μόνον δὲ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἐστεγάσθησαν δι' ἀσπίδων (calottes) (εἰκ. 3). Ἐῖναι δὲ τὰ σταυροθόλια ταῦτα κατεσκευασμένα ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων κυλινδρικών βεργίων (pernieres) προφανῶς κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν². Ἐξωτερικῶς τὰ σταυροθόλια ἐμφανίζονται εἰς σειρὰν αἰτωμάτων, ἐνθυμίζουσιν τὸν νάρθηκα τῆς Καπνικαρέας. Πάντως ἡ προσθήκη τῆς στοᾶς ταύτης προσέδωκεν εἰς τὸ βαρὺ σχετικῶς δυτικὸν ἥμισυ τοῦ καθολικοῦ ἐλαφρότητα καὶ πλοῦτον καὶ χάριν.

Οἱ τοῖχοι τοῦ βάθους τῆς στοᾶς ἐκαλύφθησαν διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες κατ' ἀνάγκην ἀπέκρυψαν καὶ τμήματα τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 5). Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων διατηροῦνται εἰσέτι ἱκανὰ τεμάχια κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, ὧν ἡ ἄνω ἀπόληξις εἶναι κυκλοτερής, τὸ δὲ σχῆμα τῶν τοῦτο ἐβοήθησε εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς διατάξεως τῆς κατεστραμμένης στοᾶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἣν ἐσχεδιάσαμεν ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3). Ὡς πρὸς δὲ τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ ἀνοικτοῦ ἐξωνάρθηκος φρονῶ ὅτι ἡ παρουσία τῶν βεργίων εἰς τὰ σταυροθόλια δύναται νὰ τοὺς ἐντοπίσῃ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος³.

¹ Ὁμοίως ἀνοικτὸς νάρθηξ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω Παναγίας, διότι διακρίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Barskij (σ. 71 εἰκ. 2).

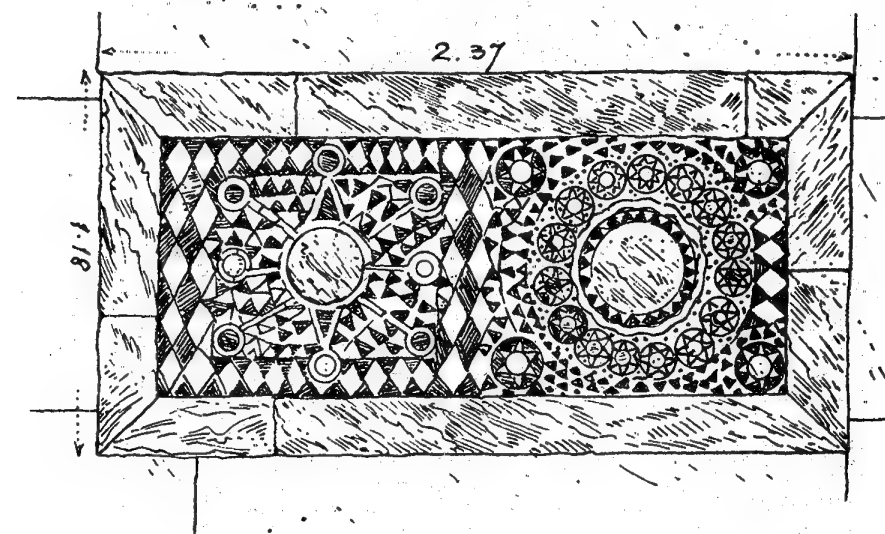
² Παραδείγματα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἐχόντων σταυροθόλια μετὰ βεργίων κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 10 σημ. 1.

³ Ἀναλόγους φραγκικὰς ἐπιδράσεις παρατηροῦμεν περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἀρτης ὡς π. χ. εἰς τὰ γλυπτὰ τῶν μεγάλων τόξων τῆς Παρηγορητίσσης Ὁρλάνδος. Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 57, Bréhier, Mélanges Schlumberger, 430. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, 100.

ΟΙ ΝΑΡΘΗΚΕΣ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν προσετέθησαν ἀργότερον πρὸς δυσμὰς δύο νάρθηκες εἰς κλειστὸς καὶ μετ' αὐτὸν εἰς ἀνοικτὸς (στοὰ).

Ὁ κλειστὸς νάρθηξ ἔχει τοὺς τοίχους του κατὰ προέκτασιν τῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Ἐφερε τρεῖς θύρας, μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς

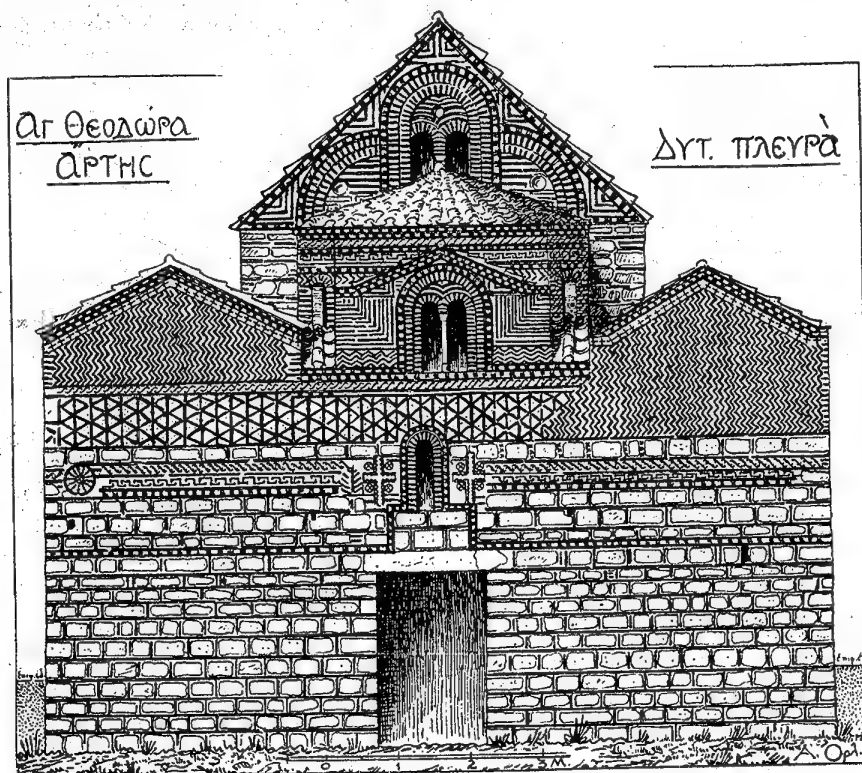

Εἰκ. 12. Τὸ ὁμφάλιον τοῦ ναοῦ.

(σήμερον μεταβεβλημένην εἰς παράθυρον) καὶ δύο ἄλλας μικροτέρας κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς. Πᾶσαι αἱ θύραι αὗται ἔφερον εὐθέα ὑπέρθυρα μετ' ἀνακουφιστικῶν ὑπερθεν τόξων, τὰ κενὰ τῶν ὁποίων ἐχρησίμευον καὶ ὡς φωτιστικαὶ θυρίδες, δεδομένου ὅτι ὁ νάρθηξ δὲν ἔφερεν ἄλλα παράθυρα πλὴν τριῶν μικρῶν ἐν τῷ τρούλλῳ του (εἰκ. 13). Τὸ ὑπέρθυρον τῆς πρὸς νότον θύρας κοσμεῖται δι' ὠραίου γλυπτοῦ κοσμήματος ἐξ ἀρχαϊζόντων ἀνθεμίων.

Ὁ νάρθηξ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ ζωηρῶς ἐξεχουσῶν παραστάδων εἰς τρία μέρη (εἰκ. 3) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα καλύπτονται διὰ κατὰ μῆκος βαινόντων κυλινδρικών θόλων, τὸ δὲ μέσον διὰ χαμηλοῦ τρούλλου. Τόσον δὲ οἱ δύο ἄκροι θόλοι, ὅσον καὶ ὁ τρούλλος ἐμφανίζονται πρὸς δυσμὰς ὡς αἰετώματα (εἰκ. 13) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα εἶναι τυφλά, τὸ δὲ μέσον διατροπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 5 καὶ 13). Ὁμοίαν ἀπόκρυψιν τρούλλου δι' αἰετῶματος συνηντήσαμεν καὶ εἰς τοὺς πλαγίους τρούλλους τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ νάρθηξ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας εἶναι κτίσμα τοῦ ἰδίου πρωτομαϊστοροῦ καὶ ἐπομένως σύγχρονος πρὸς τὴν μετα-

σκευήν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν. Ὅτι δὲ πάντως ὁ νάρθηξ δὲν εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τῆς Ἀγ. Θεοδώρας μαρτυρεῖ οὐ μόνον τὸ ἀσύνδετον τῶν τοίχων τοῦ πρὸς τοῖς τοίχοις τοῦ ναοῦ—ὅπερ ἄλλως τε δὲν θὰ ἦρκει μόνον πρὸς ἀπόδειξιν διαφόρου χρόνου κατασκευῆς, δεδομένου

Εἰκ. 13. Ἀποκατάστασις τῆς δυτικῆς ὀψείας τοῦ νάρθηκος.

ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν διαφόρου καθιζήσεως οἱ βυζαντινοὶ συχνὰ ἔκοπτον τὰ κτήρια αὐτῶν,—ἀλλὰ κυρίως τὸ ἐντελὲς διάφορον σύστημα τοιχοποιίας καὶ διακοσμήσεως, ὅπερ παρουσιάζει ὁ νάρθηξ. Πράγματι οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος χωρίζονται ἀπὸ τῶν τοῦ ναοῦ διὰ μιᾶς σαφοῦς καὶ συνεχοῦς κατακορύφου γραμμῆς (εἰκ. 6), ἣν ἀπεκάλυψε ἐσχάτως δι' ἀπομακρύνσεως τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων, εἶναι δ' ἐκτισμένοι κατὰ τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 6) ἐν ᾧ οἱ τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι μᾶλλον δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ πλινθῶν ἐκτισμένοι. Ἐπειτα ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τοῦ νάρθηκος εἶναι πλουσιωτάτη (εἰκ. 13) ἐν ᾗ ἑλλείπει παντελῶς ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Συνίσταται δ' ἢ διακόσμησις αὕτη κάτω μὲν ἐξ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἢ ζωνῶν ἐκ μικρῶν

Ἐκ τῶν μαρμαρίων κιονίσκων, οἵτινες χωρίζουσι τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ ναοῦ, μόνον ὁ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ φέρει γλυπτὸν διάκοσμον ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου του. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ λεπτοῦ ἄβακος εἰκονίζονται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ἀνθήμια, ἐπὶ δὲ τῆς κεκλιμένης ἐμπροσθίας παρειᾶς τοῦ

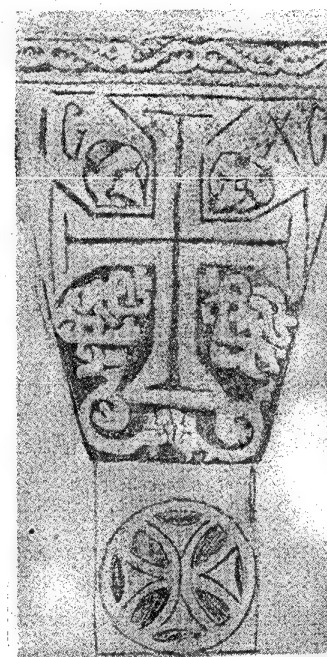

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυπτος μορφή κιονοκράνου τῆς ΒΓ. γωνίας.

ἐπιθήματος σταυρὸς φέρων εἰς τὰς ἐκατέρωθεν αὐτοῦ γωνίας ἄνω μὲν τριφυλλοειδῆ ἀνθήμια καὶ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC-XC, κάτω δὲ πλέγματα (εἰκ. 10). Κεκκομημένον ἐπίσης δι' ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐντὸς κύκλου εἶναι καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ (εἰκ. 10).

Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὰ ἀποτειχισθέντα ἐσχάτως παράθυρα τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ εὐρέθησαν κατὰ χώραν οἱ παλαιοὶ γύψινοι φεγγῖται, δυστυχῶς ἐν οὐκ ἄρτια καταστάσει. Ὡς δ' ἐκ τῶν σωζομένων τεμαχίων συνάγεται οἱ φεγγῖται οὗτοι ἔφερον ἕκαστος πέντε καθ' ὕψος στρογγύλας ὁπᾶς, διαμέτρου 0,175, φρασσομένας διὰ παρεμβλήτων ὑαλίνων δίσκων, ὧν διετηρήθησαν τεμάχια τινὰ ἄλλα μὲν χρώματος ὑποπρασίνου ἄλλα δὲ ἰώδους, πάχους κατὰ τι μικροτέρου τοῦ ἐνὸς χιλιοστοῦ. Οἱ ὑάλινοι δ' οὗτοι δίσκοι φέρουσι καὶ ἐξέχον πλαίσιον πλάτους 0,007.

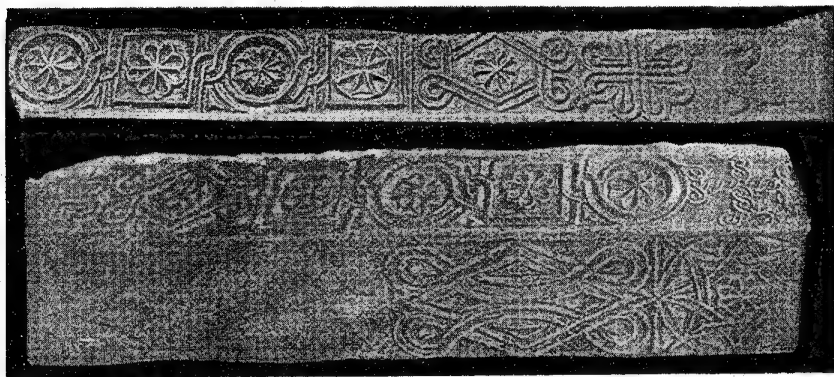
Ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ οὐδὲν τεμάχιον ὑφίσταται πλέον κατὰ χώραν. Δύο μόνον τμήματα ἐντειχισθέντα ὄρθια κατὰ τὴν θύραν τῆς προθέσεως τοῦ μεταγενεστέρου εἰκονοστασίου κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν τὴν καταστροφὴν. Παρίστανται δ' ἐπὶ τῆς κεκλιμένης προσθίας ὀψείας αὐτῶν ἐναλλάξ κύκλοι καὶ τετράγωνα

Εἰκ. 10. Κιονίσκος ἀψίδος ἱεροῦ.

συνδεόμενα διὰ κόμβων καὶ περιβάλλοντα ρόδακας ἢ σταυρούς (εἰκ. 11). Κατὰ τὸ σωζόμενον δὲ δεξιὸν ἄκρον τοῦ ἐνὸς τεμαχίου εἰκονίσθη μετ' ἄλλων κοσμημάτων καὶ πτηνὸν (νῆσσα;). Κεκοσμημένη εἶναι ὡσαύτως καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ὑποστηρίζοντων τὸ ἐπιστύλιον κιονίσκων διάστημα διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων, ἅτινα δεικνύει ἡ εἰκὼν, 11.

Τόσον τὰ θέματα ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου μαρτυροῦσι περὶ χρόνων προγενεστέρων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ἐνισχύε-

Εἰκ. 11. Ἐπιστύλια τοῦ παλαιοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.

ται ἐπομένως δι' αὐτῶν ἡ ὑπόθεσις, καθ' ἣν ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν εἶναι κτίσμα τῆς Ἀγ. Θεοδώρας.

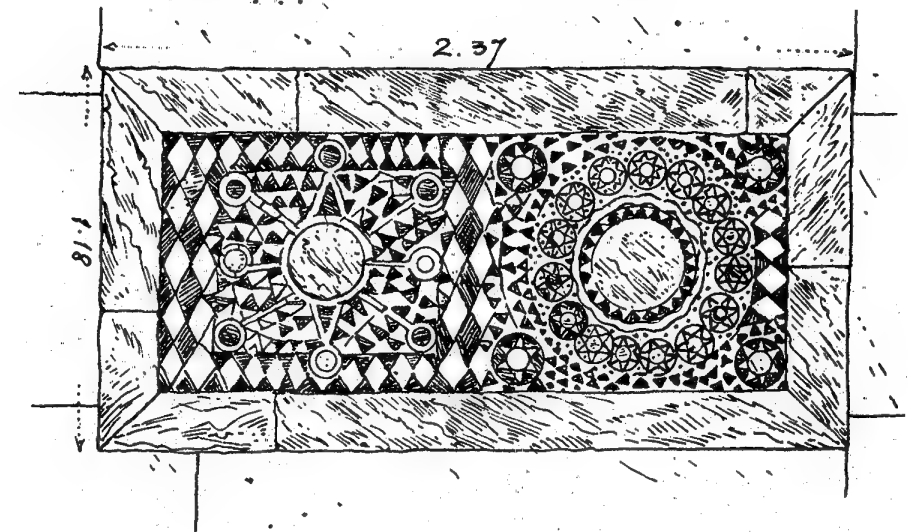
Εἰς τὸν μαρμαρίνον διάκοσμον τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ ὠραῖον μαρμαρίνον δάπεδον αὐτοῦ, ὅπερ σώζεται κυρίως ἐν τῷ μέσῳ κλίτει τῆς βασιλικῆς. Τὸ δάπεδον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λευκῶν καὶ ὑποκυάνων πλακῶν, αἵτινες περιβάλλουσιν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον ὁμφάλιον (εἰκ. 12). Τὸ ὁμφάλιον τοῦτο συνίσταται ἐκ δύο κυκλικῶν κοσμημάτων συντεθειμένων ἐκ ποικιλοχρῶμων τεμαχίων μαρμάρων, καθ' ὃν τρόπον δεικνύει ἡ εἰκὼν 13. Εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς θέμα οἱ περιβάλλοντες τὸν κεντρικὸν μικροὶ κύκλοι ἔχουσι πληρωθῇ διὰ μικρῶν ψηφίδων οὕτως, ὥστε τὸ ὅλον παρουσιάζεται ὡς συνδυασμὸς μαρμαροδετήματος καὶ ψηφιδωτοῦ (εἰκ. 12 δεξιᾷ).

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ἐν τῷ κέντρῳ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διασώζεται ἡ βάσις τῆς παλαιᾶς Ἀγίας Τραπέζης. Συνίσταται δ' αὕτη ἐκ πλακῶς μήκους μὲν 1,15 πλάτους 0,90 καὶ πάχους 0,06, ἥτις φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς γωνίας ἀνὰ μίαν κυκλικὴν κοιλότητα (εἰκ. 3) προοριζομένην ἀναμφιβόλως διὰ τὴν ἐνσφηνώσιν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὴν ἀνω πλάκα τῆς Ἀγ. Τραπέζης. Οὔτε ὁμως τῶν κιονίσκων οὔτε τῆς πλακῶς διεσώθησαν τεμάχια.

ΟΙ ΝΑΡΘΗΚΕΣ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν προσετέθησαν ἀργότερον πρὸς δυσμὰς δύο νάρθηκες εἰς κλειστὸς καὶ μετ' αὐτὸν εἰς ἀνοικτὸς (στοά).

Ὁ κλειστὸς νάρθηξ ἔχει τοὺς τοίχους του κατὰ προέκτασιν τῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Ἐφερε τρεῖς θύρας, μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς

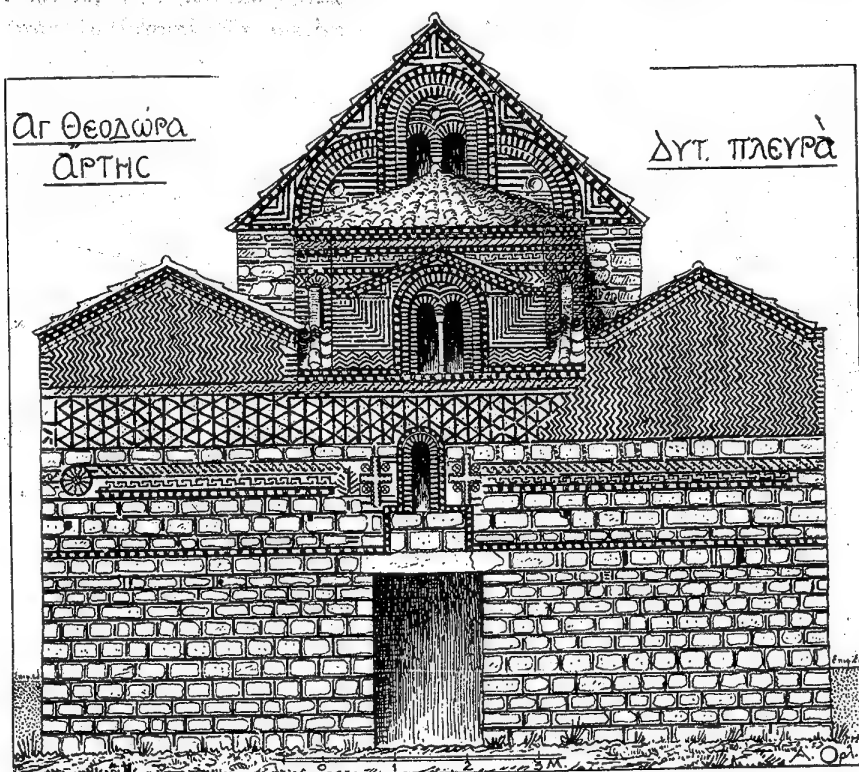

Εἰκ. 12. Τὸ ὁμφάλιον τοῦ δαπέδου.

(σήμερον μεταβεβλημένην εἰς παράθυρον) καὶ δύο ἄλλας μικροτέρας κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς. Πᾶσαι αἱ θύραι αὗται ἔφερον εὐθέα ὑπέρθυρα μετ' ἀνακουφιστικῶν ὑπερθεν τόξων, τὰ κενὰ τῶν ὁποίων ἐχρησίμευον καὶ ὡς φωτιστικαὶ θυρίδες, δεδομένου ὅτι ὁ νάρθηξ δὲν ἔφερεν ἄλλα παράθυρα πλὴν τριῶν μικρῶν ἐν τῷ τρούλλῳ του (εἰκ. 3). Τὸ ὑπέρθυρον τῆς πρὸς νότον θύρας κοσμεῖται δι' ὠραίου γλυπτοῦ κοσμήματος ἐξ ἀρχαῖζόντων ἀνθεμίων.

Ὁ νάρθηξ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ ζωηρῶς ἐξεχουσῶν παραστάδων εἰς τρία μέρη (εἰκ. 3) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα καλύπτονται διὰ κατὰ μῆκος βαϊνόντων κυλινδρικῶν θόλων, τὸ δὲ μέσον διὰ χαμηλοῦ τρούλλου. Τόσον δὲ οἱ δύο ἄκροι θόλοι, ὅσον καὶ ὁ τρούλλος ἐμφανίζονται πρὸς δυσμὰς ὡς ἀετώματα (εἰκ. 13) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα εἶναι τυφλά, τὸ δὲ μέσον διατρύπῃται ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 5 καὶ 13). Ὅμοιαν ἀπόκρυψιν τρούλλου δι' ἀετώματος συνηντήσαμεν καὶ εἰς τοὺς πλαγίους τρούλλους τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ νάρθηξ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας εἶναι κτίσμα τοῦ ἰδίου πρωτομάστορος καὶ ἐπομένως σύγχρονος πρὸς τὴν μετα-

σκευήν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν. Ὅτι δὲ πάντως ὁ νάρθηξ δὲν εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μαρτυρεῖ οὐ μόνον τὸ ἀσύνδετον τῶν τοίχων τοῦ πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ—ὅπερ ἄλλως τε δὲν θὰ ἤρκει μόνον πρὸς ἀπόδειξιν διαφόρου χρόνου κατασκευῆς, δεδομένου

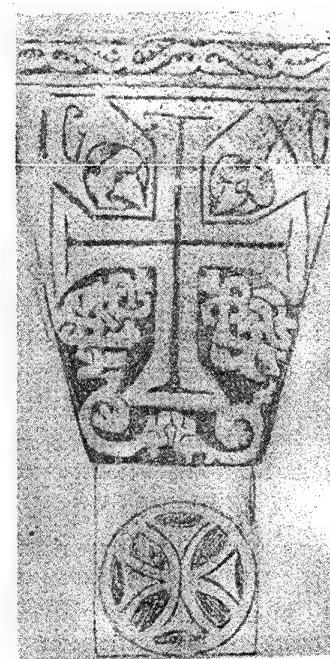
Εἰκ. 13. Ἀποκατάστασις τῆς δυτικῆς ὀψευς τοῦ νάρθηκος.

ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν διαφόρου καθιζήσεως οἱ βυζαντινοὶ συχνὰ ἔκοπτον τὰ κτήρια αὐτῶν,—ἀλλὰ κυρίως τὸ ἐντελὲς διάφορον σύστημα τοιχοποιίας καὶ διακοσμῆσεως, ὅπερ παρουσιάζει ὁ νάρθηξ. Πράγματι οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος χωρίζονται ἀπὸ τῶν τοῦ ναοῦ διὰ μιᾶς σαφούς καὶ συνεχούς κατακορύφου γραμμῆς (εἰκ. 6), ἣν ἀπεκάλυψε ἐσχάτως δι' ἀπομακρύνσεως τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων, εἶναι δ' ἐκτισμένοι κατὰ τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 6) ἐν ᾧ οἱ τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι μᾶλλον δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ πλίνθων ἐκτισμένοι. Ἐπειτα ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τοῦ νάρθηκος εἶναι πλουσιωτάτη (εἰκ. 13) ἐν ᾧ ἑλλείπει παντελῶς ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Συνίσταται δ' ἡ διακόσμησις αὕτη κάτω μὲν ἐξ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἢ ζωνῶν ἐκ μικρῶν

Ἐκ τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων, οἵτινες χωρίζουσι τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ ναοῦ, μόνον ὁ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ φέρει γλυπτὸν διάκοσμον ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ λεπτοῦ ἄβακος εἰκονίζονται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ἀνθέμια, ἐπὶ δὲ τῆς κεκλιμένης ἐμπροσθίας παρειᾶς τοῦ ἐπιθήματος σταυρὸς φέρον εἰς τὰς ἐκατέρωθεν αὐτοῦ γωνίας ἄνω μὲν τριφυλλοειδῆ ἀνθέμια καὶ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν ΙC-XC, κάτω δὲ πλέγματα (εἰκ. 10). Κεκοσμημένον ἐπίσης δι' ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐντὸς κύκλου εἶναι καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορυμνοῦ (εἰκ. 10).

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυπτος μορφή κιονοκράνου τῆς ΒΓ. γωνίας.

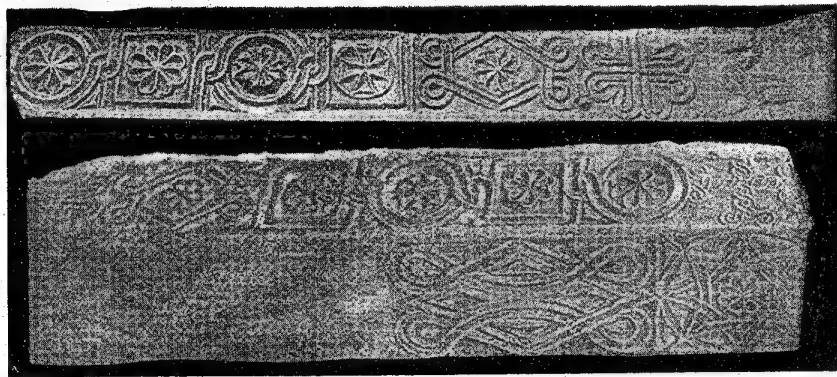
Εἰκ. 10. Κιονίσκος ἀψίδος ἱεροῦ.

Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὰ ἀποτειχισθέντα ἐσχάτως παράθυρα τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ εὐρέθησαν κατὰ χώραν οἱ παλαιοὶ γύψινοι φεγγίται, δυστυχῶς ἐν ὅσῳ ἀρτία καταστάσει. Ὡς δ' ἐκ τῶν σωζομένων τεμαχίων συνάγεται οἱ φεγγίται οὗτοι ἔφερον ἕκαστος πέντε καθ' ὕψος στρογγύλας ὁπίας, διαμέτρου 0,175, φρασσομένας διὰ παρεμβλήτων ὑαλίνων δίσκων, ὧν διετηρήθησαν τεμάχια τινὰ ἄλλα μὲν χρώματος ὑποπρασίνου ἄλλα δὲ ἰώδους, πάχους κατὰ τι μικρότερον τοῦ ἐνὸς χιλιοστοῦ. Οἱ ὑάλινοι δ' οὗτοι δίσκοι φέρουσι καὶ ἐξέχον πλαίσιον πλάτους 0,007.

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ οὐδὲν τεμάχιον ὑφίσταται πλέον κατὰ χώραν. Δύο μόνον τμήματα ἐντειχισθέντα ὄρθια κατὰ τὴν θύραν τῆς προθέσεως τοῦ μεταγενεστέρου εἰκονοστασίου κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν τὴν καταστροφὴν. Παρίστανται δ' ἐπὶ τῆς κεκλιμένης προσθίας ὀψευς αὐτῶν ἐναλλὰξ κύκλοι καὶ τετράγωνα

συνδεόμενα δια κόμβων και περιβάλλοντα ρόδακας ή σταυρούς (εικ. 11). Κατά τὸ σωζόμενον δὲ δεξιὸν ἄκρον τοῦ ἐνὸς τεμαχίου εἰκονίσθη μετ' ἄλλων κοσμημάτων καὶ πτηνὸν (νῆσσα;). Κεκοσμημένη εἶναι ὡσαύτως καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ὑποστηριζόντων τὸ ἐπιστύλιον κιονίσκων διάστημα διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων, ἅτινα δεικνύει ἡ εἰκὼν, 11.

Τόσον τὰ θέματα ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου μαρτυροῦσι περὶ χρόνων προγενεστέρων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ἐνισχύε-

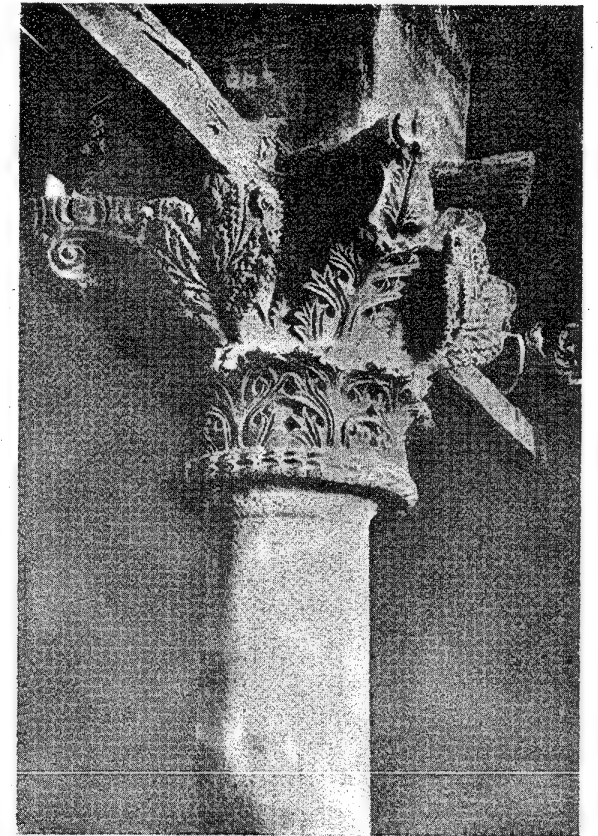
Εἰκ. 11. Ἐπιστύλια τοῦ παλαιοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.

ται ἐπομένως δι' αὐτῶν ἡ ὑπόθεσις, καθ' ἣν ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν εἶναι κτίσμα τῆς Ἀγ. Θεοδώρας.

Εἰς τὸν μαρμαρίνον διάκοσμον τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ ὠραῖον μαρμαρίνον δάπεδον αὐτοῦ, ὅπερ σώζεται κυρίως ἐν τῷ μέσῳ κλίτει τῆς βασιλικῆς. Τὸ δάπεδον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λευκῶν καὶ ὑποκυάνων πλακῶν, αἵτινες περιβάλλουσιν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον ὁμφάλιον (εικ. 12). Τὸ ὁμφάλιον τοῦτο συνίσταται ἐκ δύο κυκλικῶν κοσμημάτων συντεθειμένων ἐκ ποικιλοχρῶμων τεμαχίων μαρμάρων, καθ' ὃν τρόπον δεικνύει ἡ εἰκὼν 13. Εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς θέμα οἱ περιβάλλοντες τὸν κεντρικὸν μικροὶ κύκλοι ἔχουσι πληρωθῇ διὰ μικρῶν ψηφιδῶν οὕτως, ὥστε τὸ ὅλον παρουσιάζεται ὡς συνδυασμὸς μαρμαροτετήματος καὶ ψηφιδωτοῦ (εικ. 12 δεξιᾷ).

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ἐν τῷ κέντρῳ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διασώζεται ἡ βάσις τῆς παλαιᾶς Ἀγίας Τραπεζῆς. Συνίσταται δ' αὕτη ἐκ πλακῶς μήκους μὲν 1,15 πλάτους 0,90 καὶ πάχους 0,06, ἥτις φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς γωνίας ἀνὰ μίαν κυκλικὴν κοιλότητα (εικ. 3) προοριζομένην ἀναμφιβόλως διὰ τὴν ἐνοσφήνωσιν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὴν ἄνω πλάκα τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς. Οὔτε ὁμως τῶν κιονίσκων οὔτε τῆς πλακῶς διεσώθησαν τεμάχια.

Ἐξετάζοντες ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ κιονόκρανα παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα κοσμοῦνται διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν φύλλων ἀκάνθης, ἐξ ὧν τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς εἶναι προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ καλάρου (εικ. 7), ἐν ᾧ τὰ τῆς ἄνω ἄλλα μὲν ὑποστηρίζουσι τὰς ὑπὸ τὰς τέσσαρας ἐξεχούσας γωνίας τοῦ ἄβρακος ἐκφυομένας ἑλικας, ἄλλα δὲ πάλιν, τεθειμένα κατὰ ζεύγη ἐν τῷ μέσῳ τῶν πλευρῶν, εἰκονίζονται διωγκωμένα ἅμα καὶ ἐστραμμένα ἀντιθέτως ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ὥσει καμπτόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα φύλλα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπά, ἅτινα εἶναι εἰργασμένα κατὰ τὸν συνήθη ρωμαϊκὸν τρόπον, παρουσιάζουσι τὰ ἄκρα των προιοντά, καθ' ὃν τρόπον δηλαδὴ τὰ συναντῶμεν εἰς κοπτικὰ ἰδίως καὶ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά.

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον καθολικοῦ Ἀγ. Θεοδώρας.

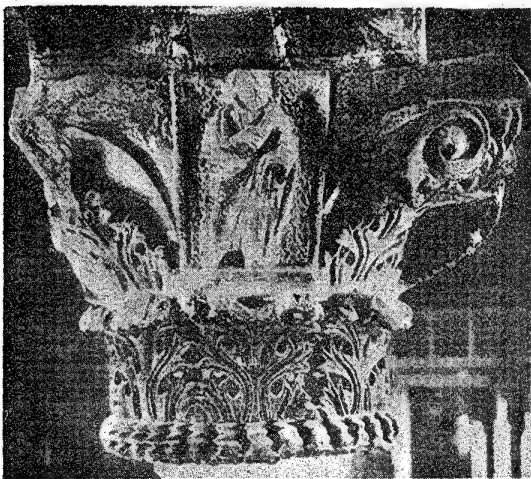
Ὡς πρὸς τὸν τύπον τὰ κιονόκρανα τῆς Ἀγ.

Θεοδώρας δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μεῖγμα τῶν συνήθων ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ τῶν μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονοκράνων, ἅτινα, ὡς γνωστόν, ἦσαν ἐν χρῆσει ἤδη ἀπὸ τοῦ 5^{ου} μ. Χ. αἰῶνος¹, ἰδιαίτερος ὁμως ἐφηρομένησαν κατὰ τὸν 6^{ον} εἰς κτίσματα κυρίως Ἰουστινιάνεια².

¹ Παναγία ἀχειροποίητος καὶ Ἀγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης Diehl, Le Tournéau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 πίν. XXV.

² Ὁρα κιονόκρανα Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, W. von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München-Leipzig πίν. II εἰκ. 3, Ραβέννας Wulff, Altchristliche und byzant Kunst I σ. 276 εἰκ. 261. Ἀγ. Μάρκου Βενετίας Ricci-Colasanti. L'arte bizantina in Italia πίν. 60, Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν

Ὁ στέφανος τὸ κιονόκρανον καμπυλόγραμμος ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἀναγλύπτου πλὴν χαλαροῦ κανόνος ὧν, φέρει δ' ἐν τῷ μέσῳ ἐκάστης πλευρᾶς τὸ ἀντικαταστήσαν τὸ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τιθέμενον κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἀνθέμιον ἐξόγκωμα. Κεκοσμημένη ὡσαύτως εἶναι διὰ φύλλων δάφνης καὶ ἡ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ κιονοκράνου ἐξέχουσα μικρὰ σπείρα (εἰκ. 7 καὶ 8).

Εἰκ. 8.

Κιονόκρανον ΒΔ. κίονος μετ' ἀναγλύφου μορφῆς.

εἶναι ἐξυρημένη, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰκονίζει τὸν Χριστὸν κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον. ἀφοῦ καὶ δὲν φέρει, ὡς καὶ ἡ ἄλλη, φωτοστέφανον.

Μορφᾶς ἀναγλύπτους παρενριζομένας ἐντὸς κιονοκράνων συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς¹ καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς², τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην ἐκληρονόμησεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη καὶ ἀπ' αὐτῆς πάλιν ἡ βυζαντινὴ. Παραδείγματα δὲ ταύτης ἔστωσαν παλαιοχριστιανικὰ μὲν τὸ τῆς Ραβέννας³, Βερολίνου⁴ καὶ Κωνσταντινουπόλεως⁵, βυζαντινὰ δὲ τῇ ἐν Κων/πόλει μονῇ τῆς Χώρας⁶ (Καχριε-Τζαμί). κλπ.

Strzygowski, Athen Mitt 1889 σ. 286 εἰκ. 5, Ἁγ. Παράσκευης Χαλκίδος Strzygowski, Δελτ. Ἰστ. Ἑθν. Ἐταρ. Β 720 καὶ Athen. Mitt. 1889 (XIV) σ. 290.

¹ Διδυμαῖον Μιλήτου, Haussoulier-Pontremoli, Didymes, Paris 1904 πίν. XVI.

² Θέρμαι τοῦ Καρακάλλα Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923, πίν. 1 εἰκ. 1, Θήρα Hiller von Gärtringen, Thera I (1899) 266.

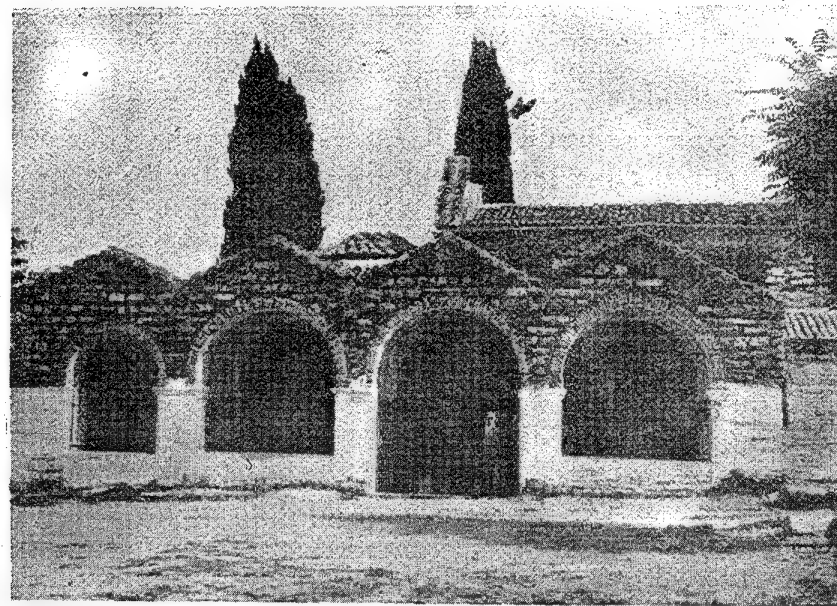
³ Bréhier, N. Archives des Missions scientifiques, N. Série fasc. 3 Paris 1911 πίν. III εἰκ. 3.

⁴ Wulff, Altchr. und byz. kunst. II σ. 411 εἰκ. 357.

⁵ Wulff, ἔ. δ. II σ. 504 εἰκ. 431.

⁶ Šmit, Kachrie Djami πίν. LXXXV καὶ LXXXVI.

Εἰς τὰ δύο κιονόκρανα τῆς βορείου κιονοστοιχίας τὰ μεσαῖα ὠγκωμένα φύλλα μιᾶς πλευρᾶς ἀντικατεστάθησαν δι' ἐξέργων μορφῶν ἀποσπασμένων ἀπὸ ὀρθογωνίων πινάκων. Καὶ τὸ μὲν ἐν τῶν ἀναγλύφων τούτων (ΒΔ. κίων εἰκ. 8) εἰκονίζει ἄνδρα ὀρθιον ἱματιοφόρον ἐν στάσει ρήτορος. Ἡ ἐργασία του εἶναι ἀμελὴς ἡ δὲ κεφαλὴ ἀποκεκρουμένη. Τὸ δὲ ἄλλο εἰκονίζει ὁμοίως ἀνδρικήν μορφήν ἱματιοφόρον (εἰκ. 9) ἔχουσαν προβεβλημένον τὸν δεξιὸν πόδα κρατοῦσαν δ' ἐν χερσὶ βιβλίον. Ἡ μορφή

Εἰκ. 14. Ἡ σωζομένη νοτία πλευρὰ τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ.

κοσμημάτων: δισέφυλον, κλειδοσχίμων, κυματοειδῶν κλπ., ἄνω δ' ἐκ θεμάτων καλυπτόντων ἐνίοτε μεγάλας ἐπιφανείας. Οὕτω π. χ. τὰ τύμπανα τῶν δύο ἄκρων ἀετωμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς φέρουσι συνεχῆς πλίνθινον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ παρατεθειμένων τεθλασμένων γραμμῶν κατακορύφως διατεταγμένων (εἰκ. 13)· ἡ βόρειος πλευρὰ καὶ τμήμα τῆς δυτικῆς φέρουσι κόσμημα δίκην δικτυωτοῦ πλέγματος (εἰκ. 13), ἡ νοτία πλευρὰ διπλοῦν μαϊάνδρον (εἰκ. 6) κλπ. Τέλος εἰς «ἥλιος» ὑπάρχει παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 13). Γενικῶς δὲ εἰς οὐδένα ἄλλον ναὸν τῆς Ἀρτης παρατηρεῖται τοιαύτη ἀφθονία κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως ὅσον εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

Οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως ἱκανὰ τμήματα. Δυστυχῶς ὅμως εἶναι αὗται λίαν ἐφθαρμένοι καὶ ἡλλοιωμένοι· διακρίνονται ἐντούτοις κατὰ τὸν νότιον τοῖχον αἱ μορφαὶ τῆς Ἁγ. Μαρίνης καὶ τῆς Ἁγ. Κυριακῆς.

Ὁ περιγραφεὶς νάρθηκος εἶναι πιθανώτατα κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἐκ τῆς οἰκοδομῆς δὲ τούτου ἀπεδόθη πιθανώτατα ἢ κτίσις καὶ τοῦ ὅλου ναοῦ εἰς τὴν Ὅσιαν.

Ἐξωτερικῶς τοῦ περιγραφέντος νάρθηκος κατεσκευάσθη στοὰ (εἰκ. 14) δίκην ἀνοικτοῦ νάρθηκος ἐκτεινομένου οὐ μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν ἀλλὰ καὶ

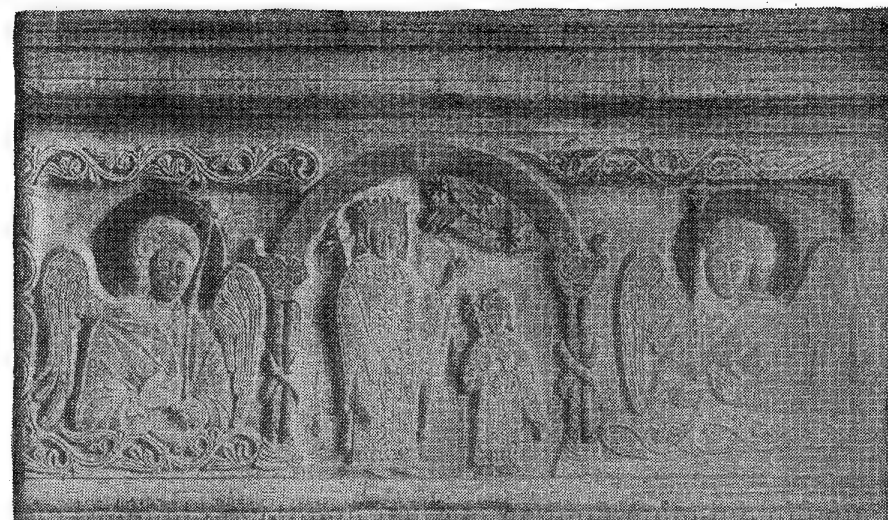
κατὰ τμήματα τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ¹ (εἰκ. 3). Σήμερον σώζεται ὁρθία μόνον ἡ νοτία αὐτῆς πλευρά, εἶναι ὅμως ἀσφαλὴς ἡ ὑπαρξίς καὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείου ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων. Ἡ στοὰ αὕτη εἶναι ἐκτισμένη κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 14), ἀποτελεῖτο δ' ἐκ σειρᾶς τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἅτινα κατὰ μὲν τὴν νοτίαν πλευρὰν στηρίζονται ἐπὶ πεσσῶν (εἰκ. 14) κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἔβαινον ἐπὶ μαρμαρίνων κίωνων, ὧν διετηρήθη μόνον εἰς παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 3). Τὰ γωνιαῖα στηρίγματα εἶχον τὸ σχῆμα γάμμα. Ἀντιστοιχῶς πρὸς τοὺς πεσσούς καὶ τοὺς κίονας κατεσκευάσθησαν παρὰ τοὺς τοίχους ὀρθογώνιοι παραστάδες (ποδαρικά), ὧν μάλιστα ἐν ἑφραξεν ἐν μέρει ἐν τῶν μικρῶν παραθύρων τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Ἡ στοὰ ἐστεγάσθη διὰ σταυροθολίων στηριχθέντων ἐπὶ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραστάδων, μόνον δὲ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἐστεγάσθησαν δι' ἀσπίδων (calottes) (εἰκ. 3). Εἶναι δὲ τὰ σταυροθόλια ταῦτα κατεσκευασμένα ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων κυλινδρικών βεργίων (pervures) προφανῶς κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν². Ἐξωτερικῶς τὰ σταυροθόλια ἐμφανίζονται εἰς σειρὰν ἀετωμάτων, ἐνθυμίζουσαν τὸν νάρθηκα τῆς Καπνικαρέας. Πάντως ἡ προσθήκη τῆς στοᾶς ταύτης προσέδωκεν εἰς τὸ βαρὺ σχετικῶς δυτικὸν ἥμισυ τοῦ καθολικοῦ ἐλαφρότητα καὶ πλοῦτον καὶ χάριν.

Οἱ τοῖχοι τοῦ βάθους τῆς στοᾶς ἐκαλύφθησαν διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες κατ' ἀνάγκην ἀπέκρυψαν καὶ τμήματα τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 5). Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων διατηροῦνται εἰσέτι ἱκανὰ τεμάχια κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, ὧν ἡ ἄνω ἀπόληξις εἶναι κυκλοτερής, τὸ δὲ σχῆμα τῶν τούτο ἐβροήθησε εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς διατάξεως τῆς κατεστραμμένης στοᾶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἣν ἐσχεδιάσαμεν ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3). Ὡς πρὸς δὲ τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ ἀνοικτοῦ ἐξωνάρθηκος φρονῶ ὅτι ἡ παρουσία τῶν βεργίων εἰς τὰ σταυροθόλια δύναται νὰ τοὺς ἐντοπίσῃ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος³.

¹ Ὁμοίως ἀνοικτὸς νάρθηξ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω Παναγίας, διότι διακρίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Barskij (σ. 71 εἰκ. 2).

² Παραδείγματα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἐχόντων σταυροθόλια μετὰ βεργίων κατέλεξε ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 10 σημ. 1.

³ Ἀναλόγους φραγκικὰς ἐπιδράσεις παρατηροῦμεν περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἀρτις ὡς π. χ. εἰς τὰ γλυπτά τῶν μεγάλων τόξων τῆς Παρηγορήτισσης Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 57, Bréhier, Mélanges Schlumberger, 430. Συγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, 100.

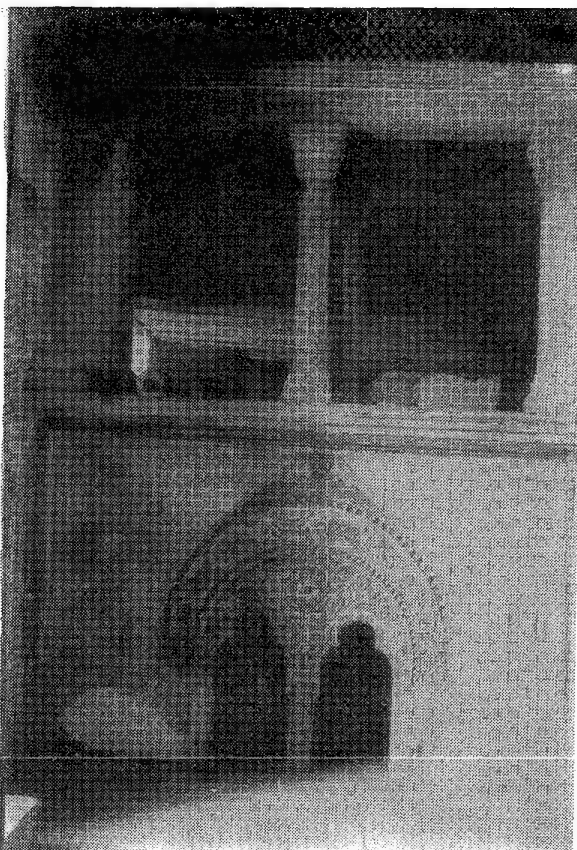
Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΑΣ

Ὁ βιογράφος τῆς Ἀγ. Θεοδώρας Ἰωβ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ὁσία, ἰδρύσασα τὴν μονὴν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ἐμόνασεν ἐν αὐτῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της, θανοῦσα δὲ ὕστερον καὶ αὕτη (μετὰ τὸ 1270) «κατετέθη ἐν τῇ παρ' αὐτῆς ἀνεγερθείσῃ μονῇ»¹. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἀκριβοῦς ἐν τῇ μονῇ θέσεως τοῦ τάφου τῆς Ὁσίας οὐδὲν λέγει ὁ βιογράφος ἂν ὅμως κρίνωμεν ἐκ τῆς ἀναγλύπτου παραστάσεως βασιλίσσης, ἣν φέρει μαρμάρινος τάφος εὐρισκόμενος ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας (εἰκ. 2), πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν Ὁσίαν. Ὁ τάφος λοιπὸν οὗτος φράσσει σήμερον τὸ νότιον ἐκ τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων, δι' ὧν ὁ νάρθηξ ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναόν (ὄρα εἰκ. 3 σελ. 90). Ὡς δ' ἔχει νῦν τὸ μνημεῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν α) ἐξ ἐνὸς ὀγκώδους σώματος, σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, βαίνοντος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ β) ἐξ ἐνὸς ἄνω μέρους ἀπαρτιζομένου ἀπὸ ἑξ κιονίσκους ἀνέχοντας ὀριζόντιον ἐπιστύλιον (εἰκ. 2). Καὶ ἡ μὲν θέσις, ἣν κατέχει σήμερον ὁ τάφος, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀρχαίαν δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν αὐτοῦ. Πράγματι ἐπισταμένη ἐξέτασις τῶν ἀπαρτιζόντων τὸ μνημεῖον μερῶν, πείθει ὅτι ταῦτα εἶναι οὐ μόνον ἐκ διαφόρου ὕλης ἀλλὰ καὶ κατὰ διάφορον τεχντροπρίαν ἐκτελεσμένα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ὅτι τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ ἀνοργάνως ἐντὸς τοῦ μνημείου τεθειμένα. Οὕτω π. χ. τὰ περιβάλλοντα τὴν πρὸς

¹ Μουστούδης, Ἑλληνομνήμων σ. 47.

τὸν νάρθηκα βλέπουνταν μακρὰν πλευρὰν τοῦ μνημείου πλαίσια εἶναι ἐκ σκληροῦ ἐγχωρίου λίθου ἐκτελεσμένα καὶ δεικνύουσιν ἐργασίαν καὶ μορφήν διάφορον τῶν τῆς μαρμαρίνης πλακός, ἣν περιβάλλον (εἰκ. 2 καὶ 5). Ὅμοίως οἱ

Εἰκ. 2. Σημερινὴ μορφή τοῦ τάφου τῆς Ἁγ. Θεοδώρας (Ἀνατολικὴ πλευρά).

τέσσαρες ἐκ τῶν ἑξ κιονίσκων τοῦ ἄνω μέρους ὡς καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν βαίνοντα ἐπιστύλια (εἰκ. 2) εἶναι ὅλως νέα καὶ μὲ γενικὴν μορφήν καὶ κυμάτια κλασσικίζοντα κατεσκευασμένα. Τέλος ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς πρὸς τὸν ναὸν βλέπουσας μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ τάφου ἀνάγλυπτος πλάξ, ἐν ᾗ καταλήγει ἄνω εἰς ἀέτωμα καὶ θὰ ἦτο ἄλλοτε ἐλευθέρα, εἶναι τώρᾳ ἐντειχισμένη ἐντὸς νεωτέρας ἰσοδόμου τοιχοποιίας ἐκ σκληροῦ ἐγχωρίου τιτανολίθου (εἰκ. 2). Ἐκ τούτων πάντων καθίσταται φανερόν, ὅτι ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ τάφου δὲν εἶναι ἡ παλαιὰ ἀλλὰ προέρχεται ἐκ μετασκευῆς. Ἐγένετο δ' ἡ μετασκευὴ αὕτη κατὰ τὸ 1873, ἔτος καθ' ὃ ἐτελέσθη καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῆς Ἁγίας Θεοδώρας¹,

περὶ ἧς διδακτικὰς λεπτομερείας παρέχει τὸ δημοσιευθὲν «πρωτόκολλον» ἀνακομιδῆς. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου, συνταχθέντος τῇ 20 Μαρτίου 1873²: 1) ὅτι κάτωθεν τοῦ σημερινοῦ μνημείου ὑπάρχει πλινθόκτιστος τάφος κεκαλυμμένος διὰ μαρμαρίνης πλακός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου

¹ Σεραφεῖμ, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἁγίας σ. 149.

² Βίος καὶ πολιτεία τῆς Ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοδώρας τῆς βασιλίσσης καὶ τὸ ἱστορικὸν τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων. Ἐκδ. 5^η Ἀθῆναι 1928. Τύποις Α.Ε. Ἐκδόσεων «Νέα Ἑλληνικὴ Ἡώς», σ. 14.

εὑρέθη «λείψανον τηροῦν τὴν φυσικὴν αὐτοῦ κατάστασιν», 2) ὅτι ὅπως ἀνοιχθῇ ὁ εἰρημένος πλινθόκτιστος τάφος ἐδέησε νὰ διαλυθῇ τὸ ὑπεράνω μαρμαρίνον μνημεῖον καὶ 3) ὅτι ἐντὸς τοῦ διαλυθέντος μνημείου εὑρέθησαν, πλὴν ἄλλων ἀναμίκτων ὑλῶν, τεθραυσμένα περιστήλαια (sic) δι' ἀναγλύφων πεποικιλμένα συμπλεγμάτων ἐν μέρει ἐπιχρύσων, τῇδε κακείσε ἐρριμμένα, ἅτινα φαίνεται ἐπεστέγαζον καὶ ἐκόσμουσαν ἄλλοτε τὸν τάφον¹. Ἐπάγεται δὲ τὸ πρωτόκολλον ὅτι «ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη κατάστασις τοῦ μνημείου καὶ ἡ συσσώρευσις πολλῶν ἀναμίκτων ὑλῶν ἐντὸς αὐτοῦ ἀποδεικνύουσιν ὅτι βέβηλοι χεῖρες ἐπέφερον τὴν καταστροφὴν τοῦ μνημείου πειραθεῖσαι ν' ἀρπάσωσι τὸ λείψανον ἀλλ' ἀποτυχοῦσαι ὅθεν καὶ ἐπεκράτησεν ἴσως ἡ παράδοσις ὅτι ἡρπάγη τὸ λείψανον...».

Κατὰ τ' ἀνωτέρω ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ τάφου ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι τοῦλάχιστον ἡ τρίτη, γενομένη περὶ τὸ ἔτος 1873, ὅτε, μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, ὁ τάφος ἀνασυνεκροτήθη παρὰ τινος Ἀρτινοῦ μαῖστορος² κατ' αὐτοσχέδιον συμπλήρωσιν, καθ' ἣν ἐθεωρήθη καλὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρεθέντα γλυπτὰ, ἐπικουρηθέντα καὶ διὰ νέων ἵνα «ἐπιστεγᾶσιν καὶ κοσμήσιν» τὸ μνημεῖον. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμέσως πρὸ τοῦ 1873 μορφή τοῦ τάφου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο ἡ ἀρχικὴ, ἀφ' οὗ τοῦτο, κατὰ τὸ πρωτόκολλον, περιέλειπεν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ποικίλα ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Εἶχε λοιπὸν συμβῇ καὶ μὲ τὸν τάφον τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ὅ,τι συνέβη καὶ μὲ τὸν νότιον τάφον τῶν Βλαχερνῶν κατὰ τὴν ἀνασύνθεσιν τοῦ ὁποίου ἐνεκτίσθησαν καὶ ξένα διακοσμητικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἄν ἀφαιρέσωμεν λοιπὸν τὰ ξένα καὶ τὰ νέα ταῦτα μέλη ἥτοι κιονίσκους, πλαίσια καὶ ἐπιστύλια, ὡς μόνα στοιχεῖα, ἅτινα δυνάμεθα νὰ προσνεύωμεν εἰς τὸν τάφον ἀπομένουςιν αἱ δύο μαρμαρίνοι ἀνάγλυφοι πλάκες, ἑξ ὧν ἡ μὲν πρὸς τὸν νάρθηκα βλέπουσα ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ διαστάσεις 2,20 × 0,86, ἡ δὲ πρὸς τὸν ναὸν σχῆμα πεντάπλευρον πλάτους 1,09 καὶ ὕψους 1,20. Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰς δύο εἰρημένους πλάκας ἵνα ἴδωμεν ἂν καὶ αὗται ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ μνημεῖον.

Ἐπὶ τῆς μεγάλης πλακός (εἰκ. 1) εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ οἱ προστάται καὶ φερόννυμοι τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου Ἀγγελοι, ἐν τῷ μέσῳ δέ, κάτωθεν ἀψίδος στηριζομένης ἐπὶ διδύμων μετὰ πλεγμάτων κιονίσκων, δύο μορφαί: μία μεγάλη γυναικεία ἀριστερᾷ καὶ μία μικροτέρα ἀνδρική δεξιᾷ, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ἐξέροχεται διὰ μέσου τόξου κύκλου, φέροντος ἀστέρας, ἡ Θεία χεὶρ εὐλογοῦσα (εἰκ. 1).

Οἱ ἄγγελοι, φέροντες φωτοστεφάνους, εἰκονίζονται ἡμίτομοι μὲ τὴν συνήθη στροφήν τῶν τριῶν τετάρτων πρὸς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως

¹ Βίος καὶ πολιτεία κλπ. σελ. 15.

² Καθ' ἃ μὲ πληροφορεῖ ὁ ἀρχαιόφιλος κ. Κ. Κατσάνος, ὁ τεχνίτης οὗτος ὠνομάζετο Μαργαρίτης.

(εἰκ. 3). Περιβεβλημένοι εὐρέα ἱμάτια κρατοῦσι διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς σκῆπτρον καταλήγον ἄνω εἰς τρίφυλλον, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἄλλης χειρὸς σεβίζουσι. Ἡ τεχνικὴ

Εἰκ. 3 Ὁ πρὸς τ' ἀριστερᾷ Ἄγγελος.

τῆς ἐκτελέσεώς των παρουσιάζει ἐλαφρὰν πλαστικότητα, περίεργος ὅμως κάπως εἶναι ἡ προοπτικὴ διάταξις τῆς κόμης, τῆς ὁποίας ὁ ὄγκος πίπτει πολὺ πρὸς τὰ ὀπίσω¹. Ἐξ ὅλων τῶν μελῶν αἱ χεῖρες μόνον καὶ τὰ χεῖλη παρεστάθησαν χονδροειδῶς. Οἱ ἄγγελοι περιβάλλονται κατὰ τὰς δύο αὐτῶν πλευρὰς ὑπὸ ἐλικοφύλλου ζωηρῶς ἐξέργου.

¹ Δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἡ διάταξις αὐτῆ τῆς κόμης ὅπως ἀσυνήθης εἰς βυζαντινὰ ἔργα· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν, εἰς μικρότερον ὅμως βαθμὸν, καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα, ὡς π.χ. εἰς τὴν σταυροθήκην τῆς μητροπόλεως τοῦ Esztergom (Gran) τῆς Οὐγγαρίας (ὄρα εἰκόνα παρὰ Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantines*, Paris 1936 πίν. LXVII). Παρ. καὶ κόμην θεοπαϊνίδων ἐν τῇ παραστάσει τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου Δαφνίου Millet *Le monastère de Daphni*, Paris 1899 πίν. XVIII.

Αἱ ἐν τῷ μέσῳ μορφαὶ εἰκονίζουσιν ἀναμφιβόλως πρόσωπα τῆς ἐν Ἠπείρῳ βασιλευούσης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ στολὴ καὶ τὰ στέμματα καὶ ἡ ὅλη αὐτῶν ἐμφάνισις, ἥτις, γνωστῆς οὖσης

Εἰκ. 4 Τὸ μέσον τμήμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Θεοδώρας.

τῆς σημασίας ἦν ἀπέδιδον οἱ ἰσχυροὶ τοπάρχαι τῶν Βαλκανίων ἀπὸ τοῦ 12^{ου} μέχρι τοῦ 14^{ου} αἰῶνος εἰς τὰ ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς βασιλικῆς ἰσχύος, εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Καὶ ἡ μὲν ἀριστερὰ μορφή, (εἰκ. 4) εἰκονιζομένη κατὰ μέτωπον ἐν ἐπιπέδῳ τεχνικῇ, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸ βασιλικὸν σκῆπτρον, ὅπερ καταλήγει ἄνω εἰς τὸν διπλοῦν σταυρὸν (σταυρώσεως ἢ ἀναστάσεως) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, ἣν φέρει πλαγίως πρὸς τὰ ἄνω, φαίνεται δεομένη. Εἶναι περιβεβλημένη τὴν βασιλικὴν ἀλουργίδα ἥτοι μονοκόμματον ποδῆρη σάκκον μετὰ τραχήλας, ἐνθυμιζούσης τὸν παλαιὸν *μανιάκην*, καὶ πλατειῶν χειρῶν (φαρδομάνικα). Ἀπὸ τῆς τραχήλας κατέρχεται κατακορύφως ἐν τῷ μέσῳ πλατεῖα διάλιθος ταινία διασταυρουμένη

κατὰ τὴν μέσσην πρὸς ἑτέραν ὁμοίαν διάλιθον ταινίαν, ἀπολήγουσα δ' ὁμοίως κάτω εἰς πλατὺ διάκοσμον κράσπεδον. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ἡ γυνὴ τὸ ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς¹ ἐν χρήσει γυναικεῖον βασιλικὸν στέμμα, ὅπερ ἀνοῖγον κωνικῶς πρὸς τὰ ἄνω καταλήγει εἰς τριγωνικὰς γλώσσας. Ἀντὶ δὲ τῶν συνήθων ἐκατέρωθεν κρεμαμένων *παραπενδουλίων*, φέρει ἡ ἡμετέρα σεμνὴ μορφή ὀπισθεν τοῦ στέμματος αὐχένιον ἢ καλύπτραν, οἷαν συνηθίζεται νὰ φορῶσι βασίλισσαι ἢ πριγκίπισσαι μονάσασαι ἢ μαρτυρήσασαι ἢ ὅπως-δήποτε ἀγιάσασαι². Πρόκειται λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα περὶ μοναχῆς βασιλίσσης τοιαύτης δ' ὑπῆρξεν ἡ Θεοδώρα, ἥτις δὲν φέρει ἐνταῦθα φωτοστέφανον, ἀτε ἀργότερον ἀνακηρυχθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας εἰς ὁσίαν.

Δυσκολία ταυτίσεως γεννᾶται ὡς πρὸς τὸν παραπλεύρως τῆς Θεοδώρας ἱστάμενον ἄνδρα, ὅστις εἰκονίζεται εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα ἐκείνης, προφανῶς ἵνα ἐξαρθῇ τὸ ἡθικὸν ἀνάστημα τῆς ὁσίας. Ὁ ἄνθρωπος παριστανόμενος ἐν ἐπιπέδῳ τεχνικῇ κρατεῖ ἐν τῇ χειρὶ σκῆπτρον ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς Θεοδώρας φορεῖ δὲ καὶ στολὴν βασιλέως ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν τῆς Θεοδώρας μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀντὶ πλατειῶν ἔχει στενὰς τὰς χειρίδας καὶ ὅτι φέρει πρὸς τοῦτοις τὸν συνεχιζόμενον τὴν ζώνην καὶ περὶ τὸν καρπὸν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀναδιπλούμενον *λῶρον*, χαρακτηριστικὸν βασιλικὸν σημεῖον. Ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς φέρει ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἀντὶ τοῦ ἀνοικτοῦ ἐπικρατῆσαν κλειστὸν ἡμισφαιρικὸν στέμμα³, ὅπερ φέρουσι γενικῶς οἱ τε βασιλεῖς τοῦ βυζαντίου καὶ οἱ συγγενεῖς αὐτῶν δεσπότες. Πρόκειται ἄρα περὶ βασιλέως-δεσπότη. Τίνος ὅμως; Τοῦ Μιχαὴλ Β', συζύγου τῆς Θεοδώρας, ἢ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Νικηφόρου, ὅστις πιθανώτατα εἶναι καὶ ὁ παραγγεῖλας τὴν σαρκοφάγον τῆς μητρὸς του; Ἄδηνον.

¹ Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance* Paris, 1923 εἰκ. 23, 31, 41 κλπ.

² Τοιαύτην καλύπτραν φέρουσι π. χ. ἡ Ἁγ. Θεοδώρα, ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (II *menologio di Basilio II*, [Cod. vat. gr. 1613.] Torino 1907 πίν. 392), ἡ Ἁγ. Θεοφανὼ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ VI τοῦ σοφοῦ (II *menologio di Basilio* πίν. 249), ἡ σύζυγος Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου Θεοδοσία, ἥτις, ὡς γνωστὸν, ἐγένετο μοναχὴ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της (Μικρογραφία τοῦ Σκυλλίτζη τῆς Μαδρίτης Φωτ. Coll. des Hautes Études C 891), ὡσαύτως ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ Βατοκόβου (12^{ον} αἰ.) Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928 πίν. XVIII. Ὁμοίως ἡ Ἁγ. Ἑλένη ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Cod. Vatic. Graecus 1613 πίν. 249. Λάμπρος, *Λεύκωμα βυζ. αὐτοκρ.* πίν. 43) καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ἐν Novgorod ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας (12^{ον} αἰ.) Schweinfurt, *Geschichte der russischen Malerei* Haag, 1930 σ. 78 εἰκ. 29. Τέλος ὁμοίαν καλύπτραν φέρει καὶ ἡ Ἁγία Κυριακὴ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ 15^{ου} αἰ. τοῦ ναοῦ Πεδουλά τῆς Κύπρου (Εἰκὼν παρὰ Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 102).

³ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιάς III, 4 σ. 148 Bonn) ἀποκαλεῖ τὸ σφαιρικὸν στέμμα *καμειλαίκιον μετ' ἐπισφαιρώματος* Ηρβ καὶ Du Cange, *Gloss. latin.* X.

Ἡ ἐπίπεδος τεχνικὴ καὶ ἡ σχεδὸν παιδικὴ ἀφέλεια μεθ' ἧς παρεστάθησαν οἱ δεσπότες γεννᾷ ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ὑπόνοιαν μήπως τὸ ἔργον εἶναι προῖον μεταγενεστέρων χρόνων καὶ δὴ τῆς τουρκοκρατίας, ὅτε ἐπεκράτησε παρομοία τεχνοτροπία ἰδίως εἰς ξυλόγλυπτα, λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης ἔργα. Τὸ ἡμέτερον ἐν τούτοις γλυπτὸν πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς ἔργον τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἐκτελεσθὲν παρὰ τεχνίτου, ὅστις ἦτο μὲν ὡς φαίνεται ἡσκημένος εἰς τὴν ἀνάγλυπτον ἀπεικόνισιν ἀγίων (ἀγγέλων) οὐχὶ ὅμως καὶ κοσμικῶν προσώπων—τῶν δεσποτῶν—διὰ τοὺς ὁποίους ἔλαβε πιθανῶς ὡς πρότυπα παλαιὰς μικρογραφίας χειρογράφων εὐαγγελίων, εἰς ἃς ὅμως δὲν ἠδυνήθη ἢ δὲν ἠθέλησε νὰ προσδώσῃ πλαστικότητα. Πάντως, ἐξαιρέσει τῆς τεχνικῆς, πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τῆς ἐξετασθείσης εἰκόνος εἶναι ἄγνως βυζαντινὰ ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως. Οὕτω π. χ. ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Κυρίου εἶναι θέμα, ὅπερ ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων¹ κατὰ δὲ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ εἰς χειρόγραφα εἰκονίζοντα δεσπότης². Αἱ στολαὶ τῶν δεσποτῶν εἶναι, ὡς εἶδομεν, αὐταὶ αἱ τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου. Τὸ θέμα ἐπίσης τῆς κάτωθεν ἀψίδος παραστάσεως βασιλικῶν προσώπων εἶναι ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς ἐν χρήσει³ καὶ συνηθέστατον κατὰ τὴν βυζαντινὴν⁴ ἢ δὲ μορφή τῶν φερόντων τὴν ἀψίδα διδύμων κιονίσκων μετὰ κόμβου συνηθεστάτη. Τέλος τὸ κατὰ γραφικὸν ἐντελὲς τρόπον παρασταθὲν κιονόκρανον καὶ ἰδίᾳ τὸ πρὸς τὰ ἔξω κυματίζον ἡμιανθέμιον ἀπαντῶσιν ὅμοια καὶ εἰς βυζαντινὰ χειρόγραφα⁵, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν τῆς ἐκ χειρογράφων ἐμπνεύσεως τῆς εἰκόνος τῶν δεσποτῶν, περὶ ἧς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν. Λὲν ὑπάρχει λοιπὸν τόσον ἰσχυρὸς λόγος, ὥστε νὰ δεχθῶμεν ὅτι

¹ Πβλ. προχείρως ψηφιδωτὸν τῆς S. Agnese ἐν Ρώμῃ Springer, *Kunstgesch.* II 1919 πίν. III. Τὸ θέμα τῆς θείας χειρὸς εἰσῆχθη εἰς τὴν ἐπίσημον εἰκονογραφίαν ἐπὶ Κωνσταντίνου ἢ Κωνσταντίου τοῦ II. Πβλ. Εὐσέβιον, Ἑκκλ. Ἰστ. X, 4, 6. Ὅρα σχετικῶς A. Grabar, *L'empereur byzantin* Paris, 1936 σ. 115 σημ. 1. Περὶ τῆς παρὰ Ρωμαίους ἤδη χρήσεως τοῦ αὐτοῦ θέματος ὄρα Alföldi, *Röm. Mitt.* 50 (1935) 56.

² Bogdan Filov, *Les miniatures de l'évangile du roi Jean Alexandre à Londres*, Sofia 1934 πίν. 136.

³ Πβλ. τὰ ἐκ Κηρυκείας τῆς Κύπρου ἀργυρὰ δοχεῖα παρὰ Dalton, *Byzantine Art and archaeology*, Oxford, 1911, σ. 102 εἰκ. 60, σ. 104 εἰκ. 61 καὶ σ. 651 εἰκ. 413.

⁴ Ὅρα προχείρως τὴν ἐν τῷ Μηνολογίῳ Βασιλείου τοῦ II (Cod. Vat. Gr. 1613) εἰκόνα τοῦ ἁγίου Φιλαδέλφου (II *menologio di Basilio II* Torino 1907 πίν. 386) ὡς καὶ τὴν μεγάλην ὁμοίότητα πρὸς τὴν ἡμετέραν παράστασιν παρουσιάζουσιν εἰκόνα τοῦ βασιλέως Ἰβάν Ἀλεξάνδρου τοῦ ἔτους 1356 (B. Filov, *Les miniatures de l'évangile du roi Jean Alexandre à Londres*, Sofia 1934 πίν. 66).

⁵ Π. χ. Ἐν τῷ τετραευαγγέλιῳ τοῦ βασιλέως Ἰβάν Ἀλεξάνδρου (B. Filov, ἔ. ἀ. πίν. 66 καὶ 102), ἐν τῷ Εὐαγγελιαρίῳ ἢ Μηνολογίῳ τῷ περιέχοντι τὴν πρὸς Καρπιανὸν ἐπιστολὴν τοῦ Εὐσεβίου (Bιβλ. Βερολίνου Hamilton 246 fol. 50 Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris - Bruxelles 1926 πίν. XLIV). Ὁμοιον κυματίζον ἡμιανθέμιον εὗρηται καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. τῆς Χώρας ἐν Κ/πόλει ψηφιδωτὴν

τὸ ἔργον εἶναι μεταγενέστερον. Τοῦτο μόνον δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν: ὅτι εἶναι ἀδέξιον μὲν ἀλλὰ πιστὸν ἀντίγραφον τοῦ πιθανῶς θρασυθέντος ἢ ἄλλως πῶς καταστραφέντος πρωτοτύπου τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Οὐδὲ πρέπει νὰ ξενίσῃ ἡμᾶς τὸ ζωηρῶς ἔξεργον τοῦ περιβάλλοντος ἐλικοφύλλον, διότι ὁμοίαν τεχνικὴν ἐμφανίζουσι καὶ ἄλλα βυζαντινὰ ἀνάγλυφα.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν πρὸς τὴν ἀντίθετον τῆς ἐξετασθείσης πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου ἐντετειχισμένην ἀνάγλυπτον πλάκα (εἰκ. 5). Αὕτη, ὡς ἤδη

Εἰκ. 5. Γλυπτὸν ἐν τῇ ἀνατολικῇ πλευρᾷ τῆς σαρκοφάγου.

εἶπομεν, ἔχει σχῆμα πεντάπλευρον καὶ μορφήν διλόβου ἀνοίγματος περιβαλλομένου ὑπὸ ἀντυγὸς ἐγγεγραμμένης ἐντὸς τριγωνικοῦ ἀετώματος, ὅπερ κοσμεῖται διὰ δύο ἀντωπῶν φοιτωτῶν δρακόντων, ἀπὸ τοῦ στόματος τῶν ὁποίων ἐκφύεται τὸ ἐν τῷ μέσῳ καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἀνθέμιον. Καὶ τὸ μὲν θέμα τῶν δρακόντων εἶναι βεβαίως βυζαντινὸν ἀλλ' ἢ ἀπὸ τοῦ στόματός των ἐκφύσας τοῦ ἀνθεμίου (εἰκ. 6) ἰδιάζει εἰς ἔργα ρωμανικὰ¹ ἢ κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν ἐκτελεσθέντα². Τὸ δὲ ἐντὸς τοῦ ἀετώματος τόξον φέρει κάτω δύο λοβούς διατρήτους ἔχοντας σχῆμα τριφύλλου. Τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ τόξου δὲν ἦτο βεβαίως ἄγνωστον εἰς τοὺς βυζαντινοὺς, ἐφηρομόζετο ὅμως πολὺ συνηθέστερον εἰς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως³. Τοὺς λοβούς περιβάλλει τόξον ἡμικυκλικὸν μεταξὺ

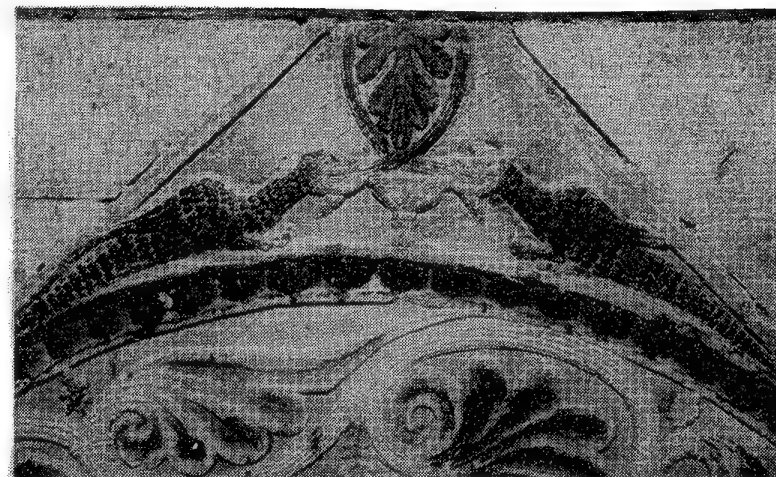
παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς (Th. Šmit, Kachrič-Djami Λεύκωμα τοῦ XI τόμου τῶν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστιτούτου Κ/πόλεως 1906 πίν. XXVI).

¹ Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale Paris, 1904 σ. 557 εἰκ. 253 πβλ. καὶ σελ. 456 εἰκ. 188. Millet, L'art byzantin chez les Slaves, Recueil Ouspenskij, Paris, 1930, 93.

² Ἑσωτερικὰ διακοσμητικὰ τοξύλλια τῆς Παρηγορητίσης Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 49 εἰκ. 34 καὶ πβλ. σελ. 57.

³ Περὶ τοῦ τριφύλλου τόξου θέλομεν πραγματευθῆ προσεχῶς ἀλλοχῶς ἐν ἐκτάσει.

δ' αὐτοῦ καὶ τῶν λοβῶν μεσολαβεῖ τύμπανον, ὅπερ κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ ρόδακος κατὰ δὲ τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν δι' ἐλικοφύλλων καὶ ἀνθεμίων, ἅτινα παρουσιάζουσι σχέδιον καὶ τεχνοτροπίαν ὁμοίαν πρὸς τὰ Ρωμανικὰ¹. Ἡ ἀντιφ. φέρει ἐλικοφύλλον, ὅπερ κατὰ μὲν τὴν γενικὴν διάταξιν ὁμοιάζει πρὸς τὸ ἐλικοφύλλον τῆς μακρᾶς πλακὸς, διαφέρει ὅμως ἐκείνου

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τοῦ ἀναγλύφου τῆς εἰκ. 3.

κατὰ τὰς λεπτομερείας διότι ἐν τῷ ἐκείνου ἕκαστον ἡμιανθέμιον ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν φύλλων τοῦτο φέρει τέσσαρα. Οὐ μόνον δ' ὁ ἀριθμὸς ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος τῆς λαξεύσεως τῶν φύλλων εἶναι διάφορος εἰς τὰς δύο πλάκας, διάφοροι δ' ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ καυλοί, ἀφ' ὧν ἐκφύονται τ' ἀνθέμια διότι εἰς μὲν τὴν πλάκα τῆς Θεοδώρας εἶναι διμερεῖς (εἰκ. 3), ἐν τῷ ἐνταῦθα πολυμερεῖς, ὡς εἰς τὰ Ρωμανικὰ ἔργα². Διάφορον τέλος εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὴν ρίζαν τῶν ἡμιανθεμίων ἐκφύομενον φύλλον. Ἐκ τούτων πάντων συνάγεται α) ὅτι ἡ δευτέρα πλάξ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἔργον τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, ὅστις ἐποίησε τὴν πρώτην καὶ β) ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς δευτέρας πλακὸς θὰ ἦτο ξένος, πιθανώτατα δ' Ἰταλὸς ἢ Βυζαντινὸς ἐκ τῶν πολλῶν ἐν τῇ Κάτῳ Ἰταλίᾳ ἐγκατεστημένων διότι καὶ τὰ θέματα, ἅτινα χρησιμοποεῖ καὶ ἡ τεχνικὴ, ἦν ἐφαρμόζει ἰδιάζουσιν εἰς ἔργα τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Ἀποδειχθέντος λοιπὸν

¹ Τοιαύτην τεχνοτροπίαν δεικνύουσι π.χ. τὰ ἀνθέμια τοῦ θυρώματος τῶν Ἀγ. Νικολάου καὶ Κατάλδου ἐν Lecce τῆς κάτω Ἰταλίας, Toesca, Storia dell'arte Italiana Torino 1927 σ. 23 εἰκ. 56, ὁμοίως τὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Benevento Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale Paris 1904 σ. 650 εἰκ. 298.

² Ὅρα ὁμοίους καυλοὺς παρὰ P. Léon, L'art roman, Paris (ἀνευ χρονολογίας) προμετωπίς καὶ πίν. 13 (Aulnay).

ὅτι ἡ μικρὰ πλάξ — ἥτις θὰ ἡδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦσα τὴν στενὴν πλευρὰν σαρκοφάγου μὲ δικλινὲς κάλυμμα — οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν πρώτην, ὡς μόνον βέβαιον στοιχεῖον τοῦ τάφου τῆς Ἀγ. Θεοδώρας ἀπομένει ἡ ἐπιμήκης ἀνάγλυπτος πλάξ. Ἐπειδὴ δ' αὕτη ἔχει τόσον μῆκος (2,22) ὅσον περίπου καὶ τὸ κούφωμα τοῦ νοτίου τοξωτοῦ ἀνοίγματος (2,48)¹ τοῦ νάρθηκος, δύναται τις μετὰ βεβαιότητος νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ὁ τάφος τῆς Ὁσίας Θεοδώρας, ἥτο τοποθετημένος ἄλλοτε ἐντὸς τοῦ εἰρημένου νοτίου ἀνοίγματος, ὅπερ ἐφράσσετο πρὸς μὲν τὸν νάρθηκα διὰ τῆς ἐξετασθείσης μακρᾶς ἀναγλύπτου πλακὸς ὀπισθεν δέ, ἥτοι πρὸς τὸν ναόν, διὰ τοίχου διήκοντος ἕως ἄνω, ὅστις ὁμως ἀργότερον κατηδαφίσθη. Ὑπεράνω δὲ τῆς πλακὸς θὰ ὑπῆρχεν ὀριζόντιον κάλυμμα, ὅπερ δὲν διεσώθη. Διὰ τοῦ τοξωτοῦ δ' ἀνοίγματος, ὅπερ ἐκάλυπτε τὸ κούφωμα, ἐσχηματίζετο ὑπεράνω τοῦ τάφου ἀρκοσόλιον. Εἶχεν ἐπομένως ὁ τάφος τῆς κτήτορος τοῦ ναοῦ Ὁσίας τὸ τυπικὸν σχῆμα, ὅπερ συναντῶμεν εἰς βυζαντινοὺς τάφους κητόρων θαπτομένων γενικῶς ἐν τῷ νάρθηκι τῶν ὑπ' αὐτῶν κτισθέντων ἢ εὐεργετηθέντων ναῶν².

Ἀδελφός ὁμως ἀπομένει ὁ σκοπὸς δι' ὃν ἐποιήθη ἡ μικρὰ ἐν εἵδει διλόβου παραθύρου πλάξ, ἥτις δυνατόν καὶ νὰ μὴ ἀνήκῃ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θεοδώρας³.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας πληροφοριῶν ἀναφέρω, ὅτι διατηρεῖται ἐν αὐτῷ μεγάλη φορητὴ εἰκὼν (0.815×1.18) Κρητικῆς τέχνης, εἰκονίζουσα τὸν Χριστὸν ἐν θρόνῳ, φοροῦντα σάκκον μὲ χρυσοκονδυλίας καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή «Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι καὶ γὰρ ἀναπαύσω ὑμᾶς. Ἄρατε τὸν ζυγὸν μου ἐφ' ὑμᾶς καὶ μάθετε ἀπ' ἐμοῦ ὅτι πρῶτος ἐμὶ καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ» (Ματθ. 11, 28-29). Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς μικρῶν τετραγώνων εἰκονίζονται κατακορύφως ἀνὰ ἑξ Ἀπόστολοι. Κάτωθεν τοῦ θρόνου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἐξωγραφημένη ἐπιγραφή:

Δούλου Θεοῦ δένεις.

Ρίζω γούναρι⁴.

¹ Ἡ μικρὰ διαφορὰ τοῦ μήκους (0.26) εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου.

² Πβλ. ὁμοίους τάφους ἐν τῷ παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι ναῷ τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς, τῷ ναῷ τοῦ Σωτήρος παρὰ τὴν Ἀμφισσαν κλπ. ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α' σελ. 172 εἰκ. 16 καὶ 183 εἰκ. 2.

³ Κατὰ πληροφορίαν τοῦ 85τοῦς γέροντος Π. Τζαννέττου τὸ ἐν λόγῳ ἀνάγλυπτον εὐρίσκειτο ἄλλοτε ἐντειχισμένον ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τῆς Ἀγ. Θεοδώρας, ἐνθα πρᾶγματι σήμερον παρατηρεῖται εἰς ἀνάλογον ἐπιφάνειαν μεταγενεστέρᾳ διὰ τοιχοποιίας συμπλήρωσις προὑπάρχοντος κενοῦ.

⁴ Τὸ γούναρις εἶναι πιθανώτατα ἐνταῦθα δηλωτικὸν τοῦ ἐπαγγέλματος. Ὑπάρχει δ' ὡς γνωστὸν καὶ τίτλος ἀρχιγούναρη, ὃν ἔφερε καὶ ὁ πολὺς Μανολάκης ὁ Καστοριανός, ἀπονεμηθέντα αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ Δ'.

Ταύτην ὁ Λαμπάκης (ΔΧΑΕ Γ' [1903] 84) ἀνέγνωσεν ἐσφαλμένως Ρίζω-γούρι. Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω παρυφῆς εὑρεται ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς τῆς εἰκόνος Ἔτους ἈΧΝΙ' (=1653).

Ἐν τέλει προσθέτω ὅτι ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας διατηρεῖται ἐντυπον εὐαγγέλιον φέρον κάλυμμα ἑξ ἐπιχρύσου ἀργύρου, κομψοτέχνημα τορευτικῆς τέχνης, ἐκτελεσμένον ὁμως οὐχὶ κατὰ βυζαντινὴν ἀλλὰ κατὰ βαρὸ-κειον τεχντροπίαν. Τὸ κάλυμμα τοῦτο εἶναι πιθανώτατα ἔργον τοῦ ἐκ Καλαρρυτῶν περιφήμου ἀρχιχρυσόχου τοῦ Ἀλῆ-Πασσᾶ Ἀθανασίου Ν Τζιμούρη. Ὅμοια ἀκριβῶς καλύμματα τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου διασώζονται, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Σπ. Λάμπρος, δύο, ὧν ἐν ἐν Καλαρρυταῖς καὶ ἄλλο ἐν Ρωσίᾳ· τρίτον δὲ εἶδον ἐφέτος ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τῆς ἐν Κερκύρα μονῆς τῆς Πλατιντέρας.

Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Εἰς μικρὰν πρὸς βορρᾶν τῆς Ἀγ. Θεοδώρας ἀπόστασιν ὀρθοῦται ἐν τῇ συνοικίᾳ τοῦ Τουρκοπάζαρου κομψὸς βυζαντινὸς ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Βασιλείου. Περὶ τοῦ μνημείου τούτου οὐδεμίαν ἔχομεν παλαιὰν πληροφορίαν· τοῦτο μόνον γνωρίζομεν, ὅτι ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ εἶχεν ἐγκατασταθῇ κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα ἡ ὑπὸ τοῦ βαθυπλοῦτου Καστοριανοῦ Μανολάκη ἰδρυθεῖσα ἑλληνικὴ Σχολή.¹ Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρῶτος τὸν Ἀγ. Βασιλείον ἀναφέρει ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος², ὅστις παρέχει καὶ πρόχειρον ἀποψίν του ἀπὸ Β.Α. Μετὰ δὲ τοῦτον μνείαν τοῦ ναοῦ ἔκαμον ὁ μητροπολίτης Σεραφεῖμ³, ὁ Λαμπάκης⁴, ὁ Diehl⁵, ὁ Millet⁶, ὁ Ἀδαμαντίου⁷ καὶ τελευταῖον ὁ ζωγράφος Στ. Ξερόπουλος⁸, ὅστις ἐπραγματεύθη περὶ

¹ Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Μανολάκη, ἀρχιγούναρη τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ Δ', ἰδρύσεως ἀνωτέρας σχολῆς ἐν Ἀρτῇ περὶ τὸ 1662 ὄρα Σεραφεῖμ, Δελφίνιον σ. 208 καὶ Ν. Α. Βέη ν ἐν Ἑγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη ἐν λ. Μανολάκης.

² Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) πίν. XIII.

³ Δοκίμιον ἱστορικῆς τιμῆς περὶ τῆς Ἀρτῆς, Ἀθῆναι 1884 σ. 139.

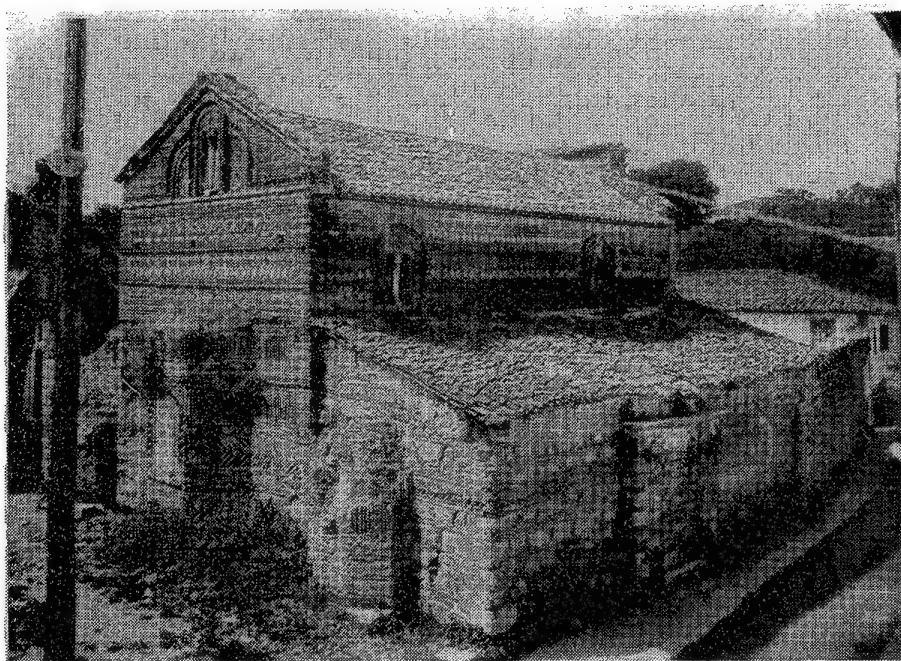
⁴ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 49 εἰκ. 92 καὶ Δελτ. Χ.Α.Ε.Γ' (1903) σ. 85.

⁵ Manuel d'art byzantin² (1925—6) 452, 754, 781-2.

⁶ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 204, 210, 215, 260.

⁷ Μεγ. Ἑλλην. Ἑγκυκλοπαιδεία ἀρθρον Ἀρτα.

⁸ Ἐπετηρίς Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Γ' σ. 387-397.

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου ἀπὸ Β.Α.

τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ Ἀγ. Βασιλείου διακοσμήσεως¹. Θεμελιωδῶς ἐν τούτοις οὐδεὶς τῶν ἄνω ἐρευνητῶν ἔγραψεν περὶ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου οὐδὲ παρέσχε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτοῦ διαγράμματα κατόψεως καὶ τομῆς τούτου ἕνεκα ἐθεώρησα καλὸν νὰ περιλάβω καὶ τὸν ναὸν τούτον εἰς τὴν σειρὰν τῶν οὐχὶ τελείως γνωστῶν μνημείων τῆς Ἀρτης.

Γενικὴ διάταξις Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Βασιλείου (εἰκ. 1) παρουσιάζει τὴν μορφὴν ὑψηλῆς μονοκλίτου βασιλικῆς, ἐφ' ἧς εἶναι προσκεκολλημέναι πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν δύο χαμηλότεραι καὶ βραχύτεραι πτέρυγες, καταλήγουσαι πρὸς ἀνατολὰς εἰς κογχωτὰ παρεκκλήσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν νότιον τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου, τὸ δὲ βόρειον εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Αἱ εἰρημέναι πτέρυγες, — αἵτινες σημειωτέον εἶναι σήμερον ἡμιφειπωμέναι — προέρχονται προφανῶς ἐκ μεταγενεστέρης προσθήκης, ὡς ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ διάφορος τοιχοδομία των ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνόργανος αὐτῶν πρὸς τὸ κεντρικὸν σῶμα σύνδεσις (δρᾶ εἰκ. 1) καὶ τέλος τὸ γεγονός, ὅτι συγκοινωνοῦσιν ἑκάτερα πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ μίας καὶ μόνης στενῆς

¹ Ὑδατογραφικὰς ὁρθὰς προβολὰς τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ναοῦ παρέσχε καὶ ὁ P. Guidetti ἐν Salons d'architecture, Paris 1910 σ. 72 καὶ 73.

θύρας¹. Ἐτι μεταγενέστερον εἶναι καὶ τὸ διὰ δύο τετραγώνων πεσσῶν συνένουμένων διὰ τόξων πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ σχηματιζόμενον ξυλόστεγον προστώον, ὃπερ εὐρίσκεται πρὸ τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2).

Καὶ ὁ μὲν κυρίως ναὸς (εἰκ. 2) ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.08×9.38 , καταλήγει δὲ πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν μόνον ἡμιεξά-πλευρον κόγχην ἱεροῦ, τῆς διὰ τὴν πρόθεσιν ἀναγκαίης κόγχης ἀνοιγομένης εἰς τὸ πᾶχος τοῦ παραπλεύρως τῆς κυρίας κόγχης βορείου τοιχώματος.

Ἀξίον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ παχύνεται ἐν τῷ μέσῳ κατὰ 0.48 σχηματίζων μικρὰν προχώρησιν, ἣτις ἄγεται ἄνω μέχρι τῆς στέγης καταλήγουσα ὀριζοντίως (εἰκ. 2), προφανῶς ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς βάσις μὴ σωζομένου σήμερον κωδωνοστασίου.

Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ θὰ ἦτο ἐξ ἀρχῆς ξυλίνη, ψαλλιδωτὴ καὶ ὁρατὴ ἐσωτερικῶς². Θὰ ἦτο δ' ἀνέκαθεν, ὡς ἡ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας, χαμηλότερα τῶν δύο τριγωνικῶν τοίχων, οἵτινες τὴν φράσσουν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς.

Φῶς ὁ κυρίως ναὸς λαμβάνει διὰ διλόβων παραθύρων, ὧν ἀνὰ δύο μὲν ἀνοίγονται ὑψηλὰ ἐφ' ἑκάστης τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ παρὰ τὰς γωνίας, (εἰκ. 4) ἀνὰ ἓν δὲ ἐφ' ἑκάστου τῶν τριγωνικῶν τοίχων τῶν στενῶν πλευρῶν (εἰκ. 3 καὶ 6). Τέλος διὰ μικροῦ διλόβου παραθύρου ἀνοιγομένου εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 3) ἐφωτίζετο τὸ πρεσβυτέριον. Πρὸ τῆς κατασκευῆς τῶν παρεκκλησίων δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχον κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς παράθυρα εἰς χαμηλότερον ὕψος ὑπὸ τὰ δίλοβα.

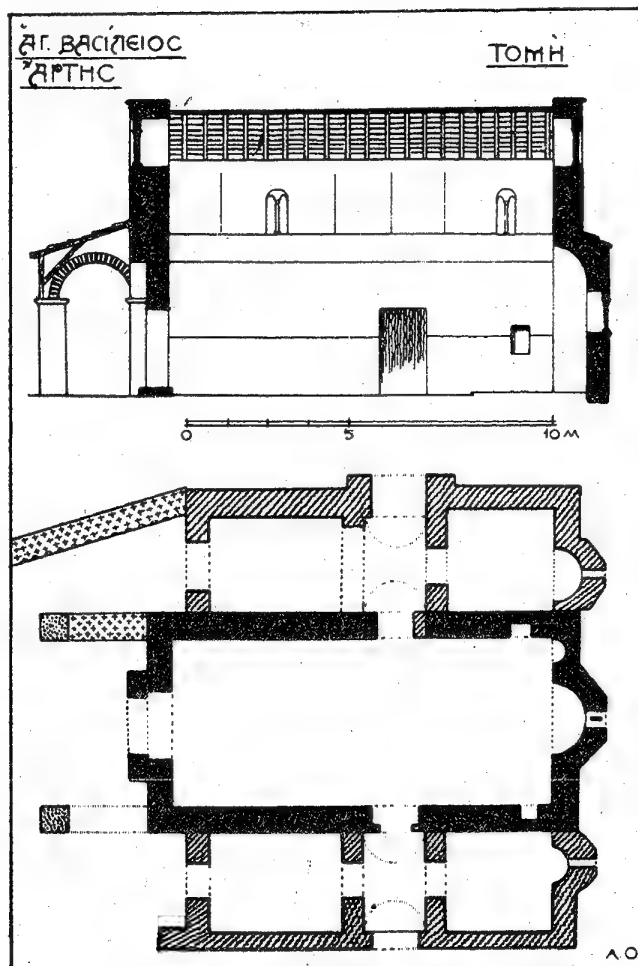
Αἱ δὲ πτέρυγες, χωριζόμεναι δι' ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα συγκοινωνοῦντα διὰ θυρῶν³ πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, κατέληγον, ὡς εἵπομεν, πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχας ἐξωτερικῶς πενταπλεύρους (εἰκ. 2). Ἡ στέγη των ἦτο καὶ αὐτῶν ξυλίνη ἀλλὰ μονοκλινῆς, ἀρχομένη εὐθὺς κάτωθεν τῆς λιθίνης ξώνης, ἣτις τρέχει κάτωθεν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ μέσου κλίτους καὶ βαίνοῦσα μὲ λίαν ἀπότομον κλίσιν, ἣτις πολὺ ἀργότερον ἐγένετο ἐλαφροτέρα (εἰκ. 1). Μόνον δὲ τὰ μέσα διαμερίσματα τῆς νοτίας πτέρυγος ἐκαλύπτοντο δι' ἐγκαρσίως βαίνουσης καμάρας (εἰκ. 2).

¹ Μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν ὅτι δὲν ὑπῆρχον ἀρχικῶς αἱ πτέρυγες παρέχει τὸ γεγονός ὅτι ὑπεράνω τῆς πρὸς τὸ βόρειον παρεκκλήσιον ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ ἀγοῦσης θύρας ὑπάρχει ἐξωτερικῶς κόγχη περιβαλλομένη ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ ἀστραγάλου τοιαῦται δὲ κόγχαι μόνον ὑπεράνω ἐξωτερικῶν θυρῶν τοποθετοῦνται. Ἀντιθέτως ἡ νότιος θύρα τοῦ μέσου κλίτους εἶναι μεταγενεστέρη καὶ διὰ νὰ ἀνοιχθῇ ἐδέχθη νὰ καταστραφῇ ἡ ἐσωτερικὴ ἀγιογραφία.

² Λόγῳ τοῦ ὕλικου ἐξ οὗ ἦτο κατασκευασμένη ἡ στέγη αὕτη ὑπέστη ἐπανειλημμένας πυρκαϊὰς καὶ ἀνακατασκευάς, περὶ ὧν δρᾶ Σερ. α φ ε ἰ μ, Δοκίμιον 139.

³ Τὸ πλίνθινον ὑπέρθυρον τῆς πρὸς δυσμὰς θύρας τοῦ νοτίου παρεκκλησίου ἀντὶ νὰ εἶναι ἡμικυκλικὸν παρουσιάζει τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰ κτήρια τῆς τουρκοκρατίας θλάσιν, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ παρεκκλησίου καταστραφέν ἀνεκτίσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, διότι πάντως αἱ πτέρυγες δὲν εἶναι νεώτεραι τοῦ 15ου αἰῶνος.

Ἐξωτερικὴ διακόσμησης. Ὅλη ἡ ἀξία τοῦ Ἀγ. Βασιλείου ἔγκειται εἰς τὴν πλούσιαν του κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν, ἥτις προσδίδει

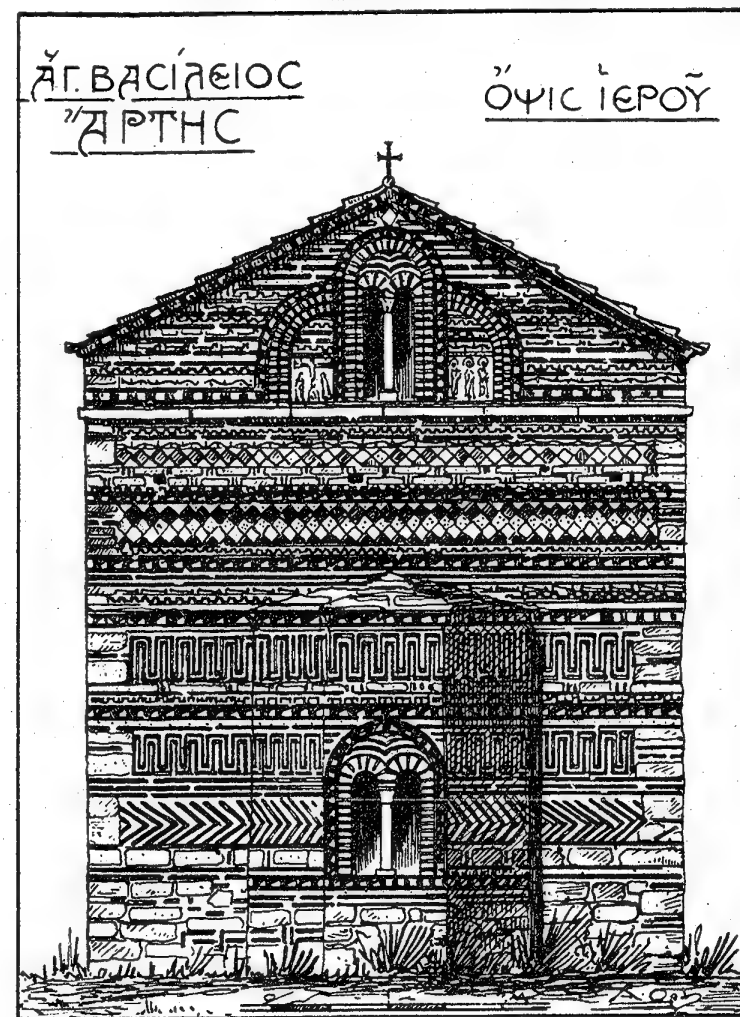
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου.

μὲν εἰς τὸ μνημεῖον χάριν καὶ γραφικότητα εἰς βάρος ὁμῶς τῆς μνημειώδους ἐντυπώσεως.

Ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου ἐγένετο ἐξαιρετικὴ χρῆσις πλίνθων — βησσάλων ὡς τὰ ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ¹ — ἰδίᾳ διὰ τὰ ἀνώτερα μέρη τοῦ κτηρίου. Οἱ λίθοι ἔχουσι σχεδὸν καταργητῇ, ὅπου δὲ ὑπάρχουσιν ὀλίγοι — νότιος καὶ δυτικὴ

¹ Κ. Πορφυρογέννητος De adm. Imp. 118, 11, 260, 16 (Bonn).

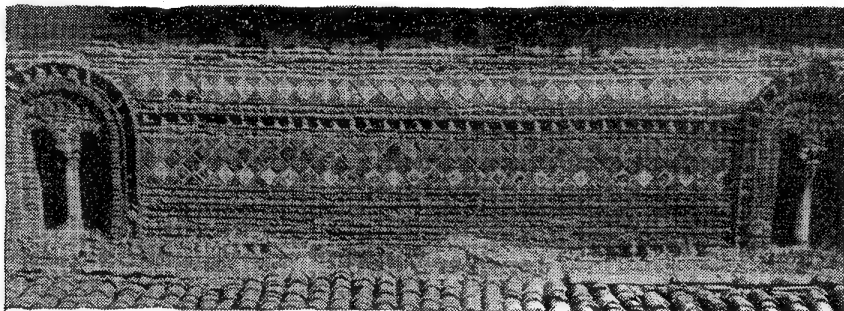
πλευρὰ — περιβάλλονται κατὰ τε τοὺς ὀριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους των ἄρμους διὰ διπλῆς σειρᾶς βησσάλων. Πλὴν δὲ τῶν ἀπλῶν πλίνθων ὑπάρχουσι

Εἰκ. 3. Ὅψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου

καὶ σύνθετα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, ἅτινα δὲν εἶναι τόσον ποικίλα εἰς σχέδια, ὥς εἰς ἄλλα μνημεῖα (νάρθηξ Ἀγ. Θεοδώρας), ἔσον εἰς μεγάλην ποσότητα τεθειμένα. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 3) συναντῶμεν πολλὰ μαιανδροειδῆ καὶ ζητοειδῆ στοιχεῖα (εἰκ. 5) κατὰ δὲ τὴν νοτίαν ὀλιγοστά δισέψιλον (εἰκ. 5). Τὰ στοιχεῖα δὲ ταῦτα τοποθετοῦνται κατὰ σειρὰς ὀριζοντίας,

ἐναλλασσόμενα ἄλλοτε μὲν πρὸς πριονωτὰς ταινίας, ἄλλοτε δὲ πρὸς ζωφόρους σχηματιζόμενας εἴτε διὰ συνθέσεως μεγάλων πλίνθων εἰς σχήματα ψαροκοκκάλου ἢ μαιάνδρου (εἰκ. 3) εἴτε διὰ παραθέσεως τετραγώνων ἐφυσωμένων ἀβακιδίων (εἰκ. 4) τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο εἶδος ζωφόρου εἶναι ἄξιον ν' ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἰδιαίτερος, διότι ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα μιᾶς ομάδος ναῶν τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου χρονολογούμενων ἀπὸ τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Εἶναι δὲ οἱ ναοὶ οὗτοι: ἡ Παναγία Βελλᾶς¹ καὶ ἡ Παρηγορήτισσα².

Εἰκ. 4. Ζωφόροι ἐξ ἐφυσωμένων ἀβακίων (Βόρειος πλευρά).

Αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τοῦ Ἀγ. Βασιλείου κοσμοῦσι μόνον τὴν βόρειον καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ. Καὶ αἱ μὲν τῆς βορείου πλευρᾶς ἐκτείνονται μεταξὺ τῶν διλόβων παραθύρων διακοπτόμεναι ὑπ' αὐτῶν, (εἰκ. 4) ὡς εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν³, αἱ δὲ τῆς ἀνατολικῆς, εὐρισκόμεναι εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην πρὸς τὰς τῆς βορείου, καταλαμβάνουσι τὴν μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τριγωνικοῦ αετώματος ἐπιφάνειαν (εἰκ. 3). Εἶναι δ' αἱ ζωφόροι δύο εἰδῶν: μία πλατεῖα (κάτω) ἀπαρτιζομένη ἐκ τριπλῆς σειρᾶς τετραγώνων ἀβακίων (πλ. 0.35) τοποθετημένων οὕτως, ὥστε ἡ μία των διαγώνιος νὰ εἶναι ὀριζοντία, καὶ μία στενὴ (ἄνω) ἀπαρτιζομένη ἐκ μιᾶς μόνον σειρᾶς ὁμοίως τοποθετημένων καὶ ὁμοίων διαστάσεων ἀβακίων (πλ. 0.175).

Ἡ γενικὴ διάταξις τῶν ζωφόρων ἐνθυμίζει τὸ ρωμαϊκὸν opus reticulatum (Vitruvius, De Arch. Graeca II, 8, 1) ὅπερ συνήθως μὲν ἀπετελεῖτο ἐκ πρῆσματικῶν λίθων εἰσχωρούμενων εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου⁴, σπανιώτερον δὲ καὶ ἐκ τετραγώνων ἀβακίων ἐπικεκολλημένων διακοσμητικῶς ἐπὶ τῆς ὁρατῆς

¹ Ὁρλάνδος, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά τ. Β' σ. 153-169.

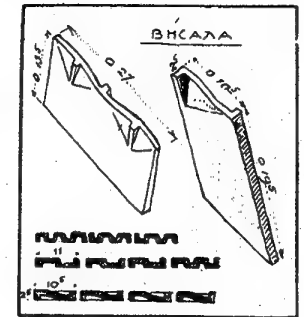
² Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 1-82.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5 καὶ σ. 19 εἰκ. 6.

⁴ Dürm, Die Baukunst der Etrusker und Römer (Handb. der Arch. II, II) Stuttgart 1905 σ. 216 εἰκ. 220.

ἐπιφανείας τῶν τοίχων αὐτοκρατορικῶν ἰδίᾳ ἐπαύλεων¹. Τὴν τελευταίαν δὲ ταύτην μορφήν παρουσιάζουσι καὶ αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τοῦ Ἀγ. Βασιλείου διότι τὰ πλακίδια ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται, ἔχοντα πάχος μόνον 0.35 καὶ πλευρὰν 0.10, εἶναι ἐπικεκολλημένα ἐπὶ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιάματος καλύπτοντος τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου.

Αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τῶν Ρωμαίων παρελήφθησαν ἔνωρις ὥς διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὑπὸ τῶν βορείων λαῶν τῆς Δύσεως² καὶ δὴ καὶ τῆς Ἰταλίας³, ὁπόθεν, ἀπὸ τοῦ 11^{ου} ἤδη αἰῶνος, εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Βαλκανικὴν, ἔνθα τὰς συναντῶμεν, ἀπλᾶς ἢ πολλαπλᾶς, εἰς ἱκανὰ βυζαντινὰ μνημεῖα ἀπὸ τοῦ Αἵμου μέχρι τοῦ Ταϊνάρου. Οὕτω εὐρίσκομεν αὐτὰς εἰς τὸν Ἀγ. Νικόλαον τῆς Τρέσκας⁴, (Παλαιὰ Σερβία) εἰς τὸν Ἀγιον Κλήμεντα⁵ καὶ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος⁶, εἰς τὸν Ἀγ. Ἰωάννην Ἀλειτούργητον τῆς Μεσημβρίας⁷, εἰς τὸ Tekfur-serai τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁸ εἰς τὴν Κουμπελίδικην⁹ καὶ τοὺς Ταξιάρχας τῆς Καρτορίας (ἀπλᾶι) εἰς τὴν Παναγίαν Βελλᾶς¹⁰ τοῦ Βουλγαρελλίου, εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν¹¹ τῆς Ἀρτης, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ

Εἰκ. 5. Κεραμοπλαστικά.

¹ Παραδείγματα: Αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα Ρώμης Dürm ἐνθ' ἀν., Ἐπαυλὶς Γορδιανοῦ, Ἐπαυλὶς Ἀδριανοῦ ἐν Tivoli (Winnefeld, Jahrb. des Inst. Berlin 1895 σ. 27 Ergänzungsheft). Ἐπαυλὶς Νέρωνος ἐν Ὀλυμπίᾳ, Curia ἐν Πομπηίᾳ.

² Lorsch, Jackson, Byzantine and romanesque Architecture II σελ. 6 εἰκ. 65. Κολωνία, Essenwein, Die Ausgänge der klass. Baukunst, Darmstadt 1886 H. A. II, 3. Cravant, C. Enlart, Manuel d'archéologie française, Paris 1919 τ. 1 σ. 10 εἰκ. 1 πρβ. καὶ σ. 195 εἰκ. 62. Συχνὸν καὶ εἰς ῥωμανικοὺς ναοὺς Ν. Α. Γαλλίας πρβλ. P. Léon, L'art roman πίν. 8 (Puy), 10 (St Saturnin), 15 (St Jouin de Marne) κλπ.

³ Πύργος Ἀγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας Holtzinger, Altchr. und byzant. Baukunst 1909 εἰκ. 84. Καθολικὴ Στύλου Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904 σ. 120 εἰκ. 37. Teodoru, Ephemeris Dacoromana. IV (1926-1927) σ. 159, εἰκ. 10, 169 εἰκ. 12, σ. 164 εἰκ. 16. Τὸ βραδύτερον παράδειγμα (1240) εὐρεῖται ἐν τῷ ἐν Ἀπουλίᾳ Castel del Monte ὡχυρωμένον ἀνάκτορον κτισθὲν διὰ τὸν Φρειδερίκον II ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Κινάρδου.

⁴ Millet, L'ancien art serbe Paris 19 εἰκ. 133.

⁵ Filon, Die albulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. VII.

⁶ Millet, École Grecque εἰκ. 90 σελ. 260.

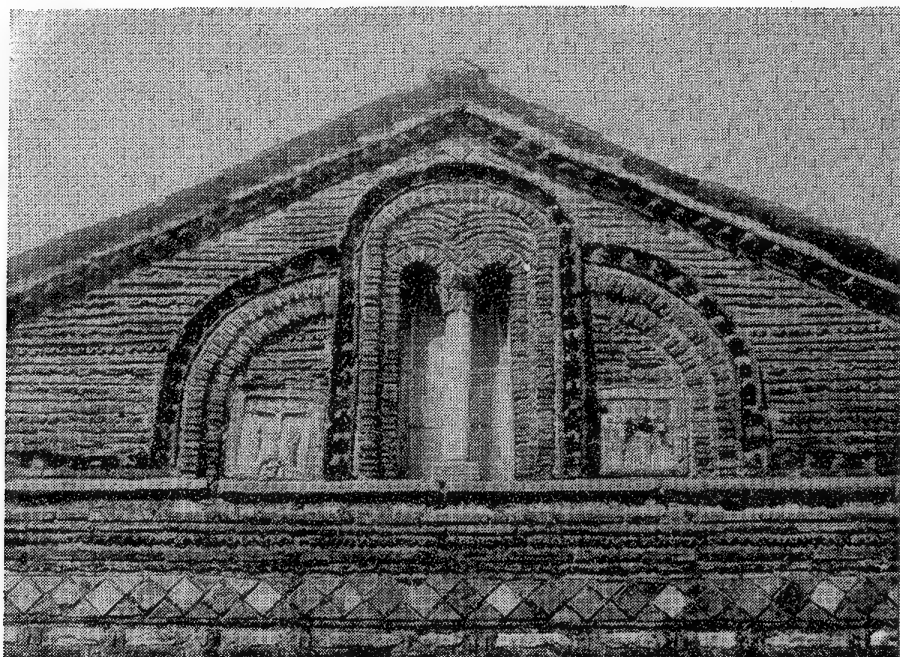
⁷ Rachenov, Les églises de Mésembrie, Sofia 1932 πίν. XIX.

⁸ Jackson, Byzantine and romanesque architecture, Cambridge 1913, πίν. XXIII.

⁹ Εἰκὼν παρὰ Holdt - Hoffmannsthal, Griechenland πίν. 24.

¹⁰ Ὁρλάνδος, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά τόμ. Β' σ. 157 εἰκ. 4.

¹¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5 καὶ σ. 19 εἰκ. 6.

Εἰκ. 6. Τὸ ἀέτωμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

τὸ Ἄστρος μονῆς Λουκοῦς¹ (ἀπλῆ) εἰς τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν² Νικλίου (Τεγέας) καὶ τέλος εἰς τὸν Ἁγ. Σέργιον καὶ Βάκχον Κίττας³ (Μάνης).

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων μόνον τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τῆς Ἀρτης αἱ ζωφόροι παρουσιάζουσιν ἐφυάλωσιν⁴ μετέσσαρα μάλιστα διάφορα χρώματα — πράσινον⁵, κίτρινον, λευκοκίτρινον (ivoire) καὶ καστανομέλαν — τῶν ὁμοιοχρῶμων ἀβακίων τοποθετουμένων πάντοτε κατὰ τὴν αὐτὴν ὀριζόντιον σειράν. Μεταξὺ τῶν ἐφυαλωμένων πλακιδίων παρεμβάλλονται καὶ σειραὶ ἀνευ γανώματος ἥτοι ἀβακίδια χρώματος κεραμίνου. Ἡ ἐφυάλωσις ἦν συναντῶμεν εἰς τὰ ἀβάκια τοῦ Ἁγ. Βασιλείου δεικνύει μίαν πρόοδον· πρέπει λοιπὸν νὰ συναγάγωμεν ὅτι ὁ Ἁγ. Βασίλειος εἶναι μεταγενέστερος καὶ τῆς Παναγίας Βελλᾶς καὶ τῆς Παρηγορητίσης.

Ἐφυαλωμένα εἰκόνες. Ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς συμπληροῦται διὰ δύο ἐξ ὁπτῆς γῆς ἐφυαλωμένων πινάκων,

¹ Οὐ λάνδος, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 428 εἰκ. 5.

² Εἰκὼν παρὰ Σπ. Λάμπρη, Ἱστορ. τῆς Ἑλλάδος τόμ. V' σ. 901.

³ Traquair, British School Annual 1908-9 σ. 188 καὶ εἰκ. 3.

⁴ Ἐν Καστοριᾷ δὲν παρουσιάζεται ἐφυάλωσις, ὡς λέγεται ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. V', 402.

⁵ Οὐχὶ κυανοῦν ὡς ἀναφέρεται ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. V' σ. 402.

ἐντειχισθέντων κατὰ τὴν βάσιν τῶν τυφλῶν πτερυγίων, ἅτινα, ἐν σχήματι τετάρτου κύκλου, εἶναι προσκεκολλημένα ἑκατέρωθεν τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 6). Τὰ εἰκονίδια ταῦτα πάχους 0,025 ἔχουσι σχῆμα περίπου τετράγωνον (0,39×0,42), παρίστανται δ' ἐπὶ μὲν τοῦ δεξιοῦ

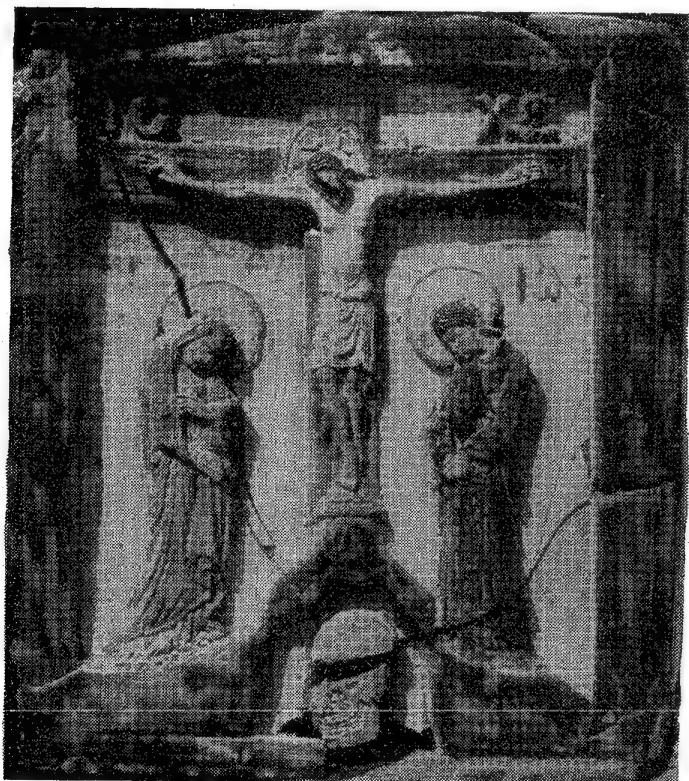

Εἰκ. 7. Ἐφυαλωμένη εἰκὼν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

ἐξ αὐτῶν οἱ τρεῖς μεγάλοι Ἱεράρχαι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ ἡ Σταυρώσις. Ἐκ τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ναὸς θὰ ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς εἰς μνήμην τῶν ἁγίων τούτων, ὅταν δ' ἀργότερον προστεθῇσαν αἱ πτέρυγες, ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς ἔμεινεν εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, εἰκονιζομένου ἐν τῇ μέσῃ τῆς εἰκόνος, τὰ δ' ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παρεκκλήσια ἐτιμήθησαν εἰς ὄνομα Γρηγορίου τὸ νῶτιον καὶ Χρυσοστόμου τὸ βόρειον.

Ἄς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὴν εἰκόνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (εἰκ. 7). Αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ ἐξέχοντος αὐλακωτοῦ πλαισίου χρώματος πρασίνου, φέρει δὲ κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν πλατεῖαν ζώνην, ἐφ' ἧς εἶναι ἀναγεγραμμένον διὰ χρώματος καστανομέλανος τὸ ὄνομα ἑκάστου τῶν τριῶν ἁγίων ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν

ΑΓ(ΙΟΥ) ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, ἐν τῷ μέσῳ Ο ΑΓ(ΙΟΥ) ΒΑΣΙΛΙΟΣ καὶ δεξιᾷ ἀπλῶς ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) ὁ χρ(υσοστόμος). Τὰ γράμματα εἶναι καθαρῶς βυζαντινοῦ τύπου μετὰ τῶν συνήθων συνειρμῶν. Ἐκάστη ὁμῶς ἐπιγραφή χωρίζεται τῆς ἄλλης διὰ ρομβοειδῶν στιγμῶν, αἵτινες, ὡς ἤδη παρατήρησεν ὁ κ. Ξενοπούλος, ἰδιαίχουσιν

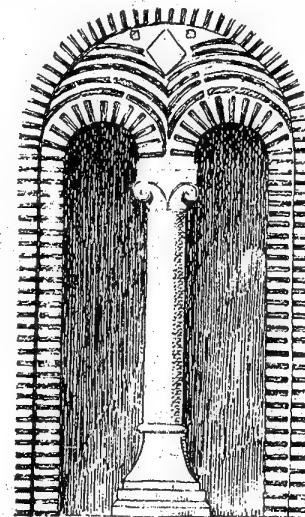

Εἰκ. 8. Ἐφραλομένη εἰκὼν τῆς Σταυρώσεως

εἰς λατινικὰς ἐπιγραφάς¹. Οἱ ἱεράρχαι παρίστανται πάντες κατ' ἐνώπιον ἄλλ' ἢ πλὰξ ἑφ' ἧς εἰκονίζονται εἶναι τεθραυσμένη, ὡς καὶ ἡ τῆς Σταυρώσεως, πιθανώτατα ἐκ λιθοβολισμοῦ, λόγῳ τοῦ ὁποίου τὰ ἄνω μέρη τῶν δύο δεξιῶν μορφῶν ἔχουσιν ἀποπέσει. Ἡ στάσις καὶ ἡ ἐνδυμασιολογία καὶ τῶν τριῶν ἱεραρχῶν εἶναι ἡ αὐτή. Ἐχόντες καὶ οἱ τρεῖς περὶ τὰς κεφαλὰς πρασίνους φωτοστεφάνους, προβάλλουσιν ἀπὸ τοῦ λευκοκιτρίνου κάμπου (fondo) ἐνδε-

¹ Αἱ στιγμῆ αὗται δὲν εἶναι τόσον σαφῶς ρομβοειδεῖς, ὅσον ὁ κ. Ξενοπούλος τὰς παρέστησεν ἐπὶ τοῦ σχεδίου του. Τὰς ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου σημαντικὰς ἀποκλίσεις τῶν σχεδίων τοῦ κ. Ξενοπούλου δύναται τις νὰ ἐκτιμήσῃ παραβάλλων αὐτὰ πρὸς τὰς ἐνταῦθα παρεχομένης φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις τῶν ἐφραλωμένων πινάκων.

δυμένοι τὴν τυπικὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν — φαιλόνιον, ὠμοφόριον, ἐπιγονάτιον κλπ — κρατοῦσι δὲ καὶ οἱ τρεῖς διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς εὐαγγέλιον μετ' ἐνσταύρου σταχώματος, ἐν δὲ διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογοῦσιν. Ἐκ τῶν τριῶν κεφαλῶν σώζεται μόνον μέρος τῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου καὶ δλόκληρος ἡ τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου παρουσιάζουσα εὐρὺ τὸ μέτωπον καὶ τετράγωνον τὸν πῶγονα τοῦ ἁγίου. Τὰ σώματα πάντων τῶν ἱεραρχῶν εἶναι μᾶλλον ραδιναὶ αἱ δὲ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων ἔχουσι τὴν τυπικὴν βυζαντινὴν διάταξιν καὶ σχηματοποιήσιν. Ἀντιθέτως τὰ πρόσωπα εἰκονίσθησαν μὲ ἀσυνήθη διὰ βυζαντινοὺς ἀβρότητα καὶ γλυκύτητα ἐκφράσεως, ὁ δὲ πῶγων καὶ ἡ κόμη μὲ μίαν λεπτολόγον καὶ ἥμισυ «διακοσμητικὴν» ἀκρίβειαν. Τὰ τελευταῖα ὁμῶς ταῦτα στοιχεῖα παρατηροῦνται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μόνον εἰς ἔργα τῆς Δύσεως. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐξεταζομένη εἰκὼν θὰ κατεσκευάσθῃ μὲν κατὰ βυζαντινὸν τι πρότυπον ἀλλ' ὑπὸ δυτικοῦ — Ἰταλοῦ ἢ πιθανώτερον Βυζαντινοῦ ἐν Ἰταλίᾳ διαμέγοντος — τεχνίτου, ὅστις θ' ἀντέγραψε τὸ πρότυπον καθ' ὅλα τὰ ἄλλα, ἐτροποποίησεν ὁμῶς τὰς κεφαλὰς κατὰ τὴν δυτικὴν τεχνοτροπίαν, προσθέσας μεταξὺ τῶν λέξεων τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὰς χαρακτηριστικὰς ρομβοειδεῖς τελείας. Θὰ ἦτο δ' ὁ τεχνίτης οὗτος ἀναμφιβόλως μαίιστωρ τις τῶν ἐν τῇ μέσῃ Ἰταλίᾳ ὑφισταμένων κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐργαστηρίων κατασκευῆς ἐφραλωμένων εἰκόνων ὡς π.χ. τὰ τῆς Faenza, τοῦ Urbino, τοῦ Pesaro καὶ ἄλλα.

Εἰκ. 9.

Παράθυρον νοτίας πλευρᾶς.

Εἰς ἔτι μεγαλύτερον βαθμὸν παρουσιάζει τὸν φραγκικὸν χαρακτήρα ὁ εἰκονίζων τὴν Σταύρωσιν ἀριστερὸς πίναξ (εἰκ. 8). Ἐνταῦθα ἐπὶ μεγάλῳ ζωηρῶς ἀναγλύφῳ, πρασίνου σταυροῦ προβάλλοντος ἐπὶ κιτρινολεύκῳ κάμπου καὶ καταλαμβάνοντος ὅλον τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος τοῦ πίνακος, παρίσταται ἐσταυρωμένος ὁ Ἰησοῦς, γυμνός, φέρων μόνον ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων τὸ κολόβιον. Ἡ κεφαλὴ του — ἀπὸ τῆς ὁποίας ἔχει ἀποπέσει τὸ πρόσθιον ἥμισυ τοῦ προσώπου — περιβαλλομένη ὑπὸ λευκοῦ φωτοστεφάνου κλίνει, ὡς συνήθως, πρὸς τ' ἀριστερά, ἡ δὲ κόμη χρώματος βαθέως καστανοῦ καταπίπτει ἐπὶ τοῦ αὐχένος καὶ τῶν ὤμων. Αἱ χεῖρες εἶναι ὀριζοντίως τεταμμέναι ἄνευ καμπυλότητος, τὸ δὲ σῶμα πίπτει μονοκόμματον ἄνευ συσπάσεως πρὸς τὰ πλάγια. Οἱ κάτω πόδες καθηλωμένοι πατοῦσιν ἐπὶ ὑποποδίου. Ὑπεράνω τοῦ σταυροῦ εἰς τὰς δύο γωνίας εὔρηται ἐν ἐξέρῳ ἀναγλύφῳ ἡ συντετηγμένη ἐπιγραφή ΙΣ — ΧΣ. Ὁ σταυρὸς εἶναι ἐσφρηνωμένος

ἐπὶ ὑψηλοῦ, πρασίνου ἑξογκώματος, εἰκονίζοντος τὸν λόφον τοῦ Γολγοθᾶ ἐντὸς κοιλότητος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται μέγα τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ἐκατέ-

Εἰκ. 10. Ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Τοιχογραφία ἐκ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

ρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία δεξιᾷ δ' ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος φέροντες ἀμφότεροι φωτοστεφάνους. Ὑπεράνω αὐτῶν ἀντιστοιχῶς ὑπάρχουσι γεγραμμένοι διὰ πρασίνου χρώματος αἱ συντετμημένοι ἐπιγραφαὶ ΜΡ—ΘΥ καὶ ΙΩ. Ἡ Παναγία φοροῦσα ἱμάτιον πράσινον καὶ τὸ μαφόριον, ὁμοίως πράσινον, παρίσταται εἰς μίαν ἔντονον ἀλλὰ σιωπηλὴν ἀπόγνωσιν, μὲ τὴν κεφαλὴν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ κάτω κεκλιμένην καὶ τὰς χεῖρας τὴν μὲν πρὸ τοῦ στήθους ὀριζοντίως τὴν δὲ πρὸς τὰ κάτω δεξιὰ κεκαμμένην καὶ κρατοῦσαν τὸ ἱμάτιον.

Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ στάσις τοῦ Ἰωάννου, ὅστις μὲ τὰς χεῖρας συνηνωμένας κάτω καὶ τὴν κεφαλὴν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ κάτω κλίνου-

σαν ἀποτελεῖ τὴν παρίσον μορφήν (pendant) τῆς Παναγίας. Αἱ στάσεις αὗται τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου εἰς οὐδὲν βυζαντινὸν μνημεῖον ἀπαντῶσιν ἐν ᾧ τοῦναντίον εἶναι συνήθεις εἰς ἔργα ἰταλοβυζαντινῶν σχολῶν τοῦ 14^{ου} καὶ ἰδίᾳ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ εἶναι ἐλάχιστος, ἀποτελούμενος κυρίως ἀπὸ τοὺς μαρμαρίνους κιονίσκους τῶν διλόβων παραθύρων. Οὗτοι ἄλλοτε μὲν φέρουσι τετραγώνους βάσεις ἄλλοτε δὲ πάλιν ἔχουσιν ὑψηλὴν ἀπό-

θεσιν (εἰκ. 9). Οἱ κορμοὶ τῶν εἶναι ἀρράβδωτοι τὰ δὲ κιονόκρανα παρουσιάζουσι τὸν κορινθιάζοντα τύπον, ὃν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους συγχρόνους περίπου ναοὺς τῆς κάτω Ἰταλίας.¹ Πλὴν δὲ τῶν κιονίσκων εὑρεται ἐν Ἁγ. Βασιλείῳ καὶ ἀνάγλυπτον μαρμαρίνον κιονόκρανον (εἰκ. 15) ἐντετειχισμένον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ βορείου παρεκκλησίου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο, σχήματος κολούρου πυραμίδος, κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ, πέριξ τοῦ ὁποίου ὑπάρχουσι τριφυλλὰ, προέρχεται δὲ πιθανώτατα ἐξ ἀρχαιοτέρου τινος παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου τῆς Ἀμβρακίας ἢ τῆς Νικοπόλεως.

Τοιχογραφίαι Ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ καλύπτονται ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες ὁμῶς λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν σχετικῶς χρόνον παραμονῆς τοῦ κτηρίου ἀσκεποῦς, μετὰ τὴν ἀποτέφρωσιν τῆς στέγης του², ἔχουσιν ἱκανῶς ἀποπλυθῆ ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, παρουσιάζουσαι αἱ πλείσται μόνον τὸν βῶλον (προπλασμόν).

Ἡ διάταξις τῶν εἰκόνων ἀκολουθεῖ τὸ ἐν τοῖς Μακεδονικοῖς ναοῖς ἐπικρατοῦν σύστημα, καθ' ὃ ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων διαιρεῖται ἀπὸ τινος ὕψους ἀπὸ τοῦ ἐδάφους καὶ ἄνω εἰς τρεῖς (ἢ πλείονας) καθ' ὕψος ζώνας, ὧν ἡ μὲν κατωτάτη (ὑψ. 1.72) διακοσμεῖται μὲ ὀλοσώμους μορφὰς μεμονωμένων, στρα-

Εἰκ. 11. Ὁ Ἅγ. Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ ὁ Ἅγ. Μηνᾶς. Τοιχογραφίαι τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

¹ Π. χ. ἐν Ἁγ. Βενεδικτῷ τοῦ Conversano Gr. Ionescu, Ephem. Dacoromana VI (1935) σ. 65 εἰκ. 13, ὁμοίως ἐν Lagopesole Bertaux, Art. It. mēr. εἰκ. 372.

² Σερραφείμ, Δοκίμιον 139.

τιωτικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἁγίων ἢ ἀσκητῶν ὁσίων, ἢ ἀμέσως ὑπὲρ αὐτὴν ἀποτελεῖ στενὴν ζωφόρον (ὕψ. 0.75) ἐκ παρατεθειμένων μεταλλίων, ἐν οἷς εἰκονίζονται στηθάγια ἁγίων (μαρτύρων κλπ.) καὶ τέλος ἡ ἀνωτάτη ἀποτελεῖται ἐκ παρατεθειμένων συνθέσεων εἰκονιζουσῶν τὰς μεγάλας δεσποτικὰς ἢ θεομητορικὰς εἰσόδους. Οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν ὅλην τὴν σειρὰν τῶν μεγάλων εἰσόδων ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (Ν. Α. γωνία) μέχρι τῆς ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ (Β. Α. γωνία). Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ Σταύρωσις, ἐκατέρωθεν δὲ ὁ Παχώμιος μὲ τὸν εἰς αὐτὸν ἐμφανιζόμενον Ἄγγελον. Τέλος ἐν τῷ ἱερῷ παρίσταται ἄνω μὲν ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστή, ἐν δὲ τῇ κόγχῃ ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτω οἱ τυπικοὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχαι, ἐξ ὧν προσάγομεν ἐνταῦθα ὡς δεῖγμα τὸν ἐξαιρετικῆς πραότητος περὶ τὴν ἔκφρασιν Ἁγ. Γρηγόριον τὸν Θεολόγον (εἰκ. 10) φέροντα φελόνιον, μετὰ ἐνυφασμένων κοσμημάτων φυτικῶν, ἅτινα ἰδιάζουσιν εἰς ὑφάσματα ἐνετικῆς προελεύσεως.

Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἶναι χαλαρὰ καὶ μετρία. Εἰκάζω ὅτι θὰ ἐποιήθησαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 17^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρῆσις διὰ πάντας τοὺς ἁγίους τῆς κάτω ζώνης ἐξέργων φωτοστεφάνων ἐξ ἀσβεστοκονίας μὲ διακόσμησιν μιμουμένην μεταλλικὰ πρότυπα (εἰκ. 11), οἷαν συνηγήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς κάτω Παναγίας. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ φωτοστεφάνοι οὗτοι εἶναι ἀπομίμησις τῶν μεταλλικῶν φωτοστεφάνων τῶν θαυματουργῶν φορητῶν εἰκόνων. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄλλοι φωτοστεφάνοι ἁγίων εἰκονιζομένων ἐν τῷ ἱερῷ, οἵτινες φέρουσιν ὡς διάκοσμον ἄνθη μετὰ φύλλων κατὰ τὰ πρότυπα τῶν Della Robbia (εἰκ. 12). Ἐπίσης ἀξία προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ πρὸ τοῦ στήθους τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων (Μηνᾶ καὶ Θεοδώρου Τήρωνος (εἰκ. 11) ἐπὶ τοῦ νοτίου τοῖχου, Δημητρίου καὶ Θεοδώρου Στρατηλάτου ἐπὶ τοῦ βορείου) τοποθέτησις μεγάλου πηλίνου ἐξέργου κομβίου ἀπομιμουμένου μεταλλικὸν ἐγκόλπιον. Τὸ κομβίον τοῦτο ἐν μὲν τῷ μέσῳ κοσμεῖται διὰ ρόδακος (εἰκ. 13) κατὰ δὲ τὴν περιφέρειαν φέρει τὴν ἐπιγραφὴν: *Ἡ Ἁγία Τριάς, Ἰησοῦς Θεὸς τῶν ὅλων*.

Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ περὶ τῶν εἰκόνων λόγου ἀναφέρω καὶ μεγάλον φορητὸν πίνακα κοσμοῦντα τὸ ξύλινον μεταγενέστερον τέμπλον τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ πίναξ οὗτος εἰκονίζει τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ κρατοῦσαν τὸν Χριστὸν διὰ τῆς δεξιᾶς, ὅστις διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ ἐν ᾧ διὰ τῆς

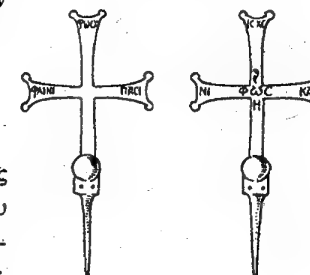
Εἰκ. 12. Φωτοστεφάνος.

Εἰκ. 13. Ἐγκόλπιον.

ἀριστερᾶς κρατεῖ εἰλητάριον. Ἀμφοτέρων οἱ χρυσοὶ φωτοστεφάνοι φέρουσιν ἐγγράρακτα κοσμήματα. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος εἶναι κρητικὴ μὲ τὰς χαρακτηριστικὰς πυκνὰς, λεπτὰς ψιμυθίας εἰς τὰ πρόσωπα. Ἀριστερᾶ τῆς Θεοτόκου εὐρεται ἡ ἐπιγραφὴ «*Ἡ περιβλεπτος Δέσποινα*», κάτω δ' ἀριστερᾶ δι' ἐρυθροῦ χρώματος ὑπάρχει ἡ ἐξῆς, ἐφθαρμένη ἐν μέρει, ἀφιέρωσις:

Δέσις τοῦ δούλου [τοῦ θεοῦ....
Εἶπος αἰς' (=1716).

Εἰκ. 14. Σταυρός.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ἀνευρέθη κατὰ τὰς πρὸ τινῶν ἐτῶν γενομένης ἐπισκευᾶς, σταυρὸς ὀρειχάλκινος (εἰκ. 14) ἰσοσκελῆς, βαίνων ἐπὶ σφαίρας, ἥτις φέρει προσηλωμένην κάτωθεν σιδηρᾶν αἰχμὴν, δι' ἧς θὰ εἶχε ποτε ἐμπηχθῇ ὁ σταυρὸς εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ἀετώματος. Πιθανώτατα λοιπὸν ἦτο καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου σταυροπήγιον πατριαρχικόν, ὡς τόσοι ἄλλοι ἐν Ἀρτῇ¹. Ὁ σταυρὸς, διαστάσεων 0,30×0,40, ἔχει τύπον παλαιοχριστιανικὸν φέρει δ' ἐπὶ τῶν σκελῶν αὐτοῦ ἐγγράρακτους τὰς συντετημημένας ἐπιγραφάς:

ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὀψείως IC - XC NI - KA καὶ ἐν σταυρικῷ συμπλέγματι Φ - Ω - C = Ζ

Φῶς, Ζωή, ὅπερ εὐρεται συνηθέστατα εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, ὡς π.χ. ἐν Νικοπόλει², ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ΦΩC ΧΥ ΦΑΙΝ|ΕΙ| ΠΑΣΙ. Χρονολογία κατασκευῆς ὡς χρόνος κατασκευῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ὑπ' ἄλλων μὲν θεωρεῖται τὸ τέλος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος³, ὑπ' ἄλλων δὲ ὁ 13^{ος} αἰὼν⁴ καὶ ὑπ' ἄλλων ὁ 14^{ος} αἰὼν⁵. Πρὸς ἀκριβῆ καθορισμὸν τοῦ θὰ βοηθηθῶμεν ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τῆς κεραμοπλαστικῆς αὐτοῦ διακοσμήσεως, ἀφ' ἐτέρου δ' ἐκ τῶν κιονοκράνων τῶν παραθύρων του. Καὶ τὰ μὲν κοσμήματα, ὡς ἥδη εἶδομεν, περιλαμβάνουσι τὰς ἀβακωτὰς ζωφόρους, αἵτινες δὲν ἀπαντῶνται ἐν Ἀρτῇ εἰμὴ μόνον εἰς μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὴν παρὰ τὸ Βουλγαρέλλι Παναγίαν Βελλᾶς (1281) καὶ τὴν Παρηγο-

¹ Πβλ. ἐπιγραφὴν Παναγίας Μπρυνῶν Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' σ. 54, Ἁγ. Δημήτριον Κατσούρη (Ράλλη καὶ Ποτλῆ Σύνταγμα τόμ. Ε' σ. 106) κλπ.

² Φιλαδέλφους Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. τ. Δ' περ. Β' (1927) σ. 51, καὶ Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1926, 192. Ὁμοίος σταυρὸς ὑπάρχει καὶ ἐν τῷ Βυζ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν. ΠΑΕ 1926, 126. Τὸ αὐτὸ δὲ συμπλῆγμα καὶ ἐν Δήλῳ Orlandos, BCH, 1936, 82.

³ Ξενόπουλος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 5', 387.

⁴ Diehl, Manuel d'art byzantin (1926-6) 452, Millet, École Grecque, Paris 1916 σ. 210.

⁵ Σεραφεῖμ, Δοκίμιον 139, Diehl, Manuel² 754.

ρήτισαν (1282—1289). Ἐπειδὴ δ' αἱ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου παρουσιάζουσι καὶ ἐφνάλωσιν εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ὁ Ἀγ. Βασίλειος εἶναι μεταγενέστερος τῶν δύο ἄλλων παραδειγμάτων, ἥτοι θὰ εἶναι ἔργον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἄγει ἡμᾶς καὶ ἡ παραβολὴ τῶν κιονοκράνων τῶν παραθύρων πρὸς ὁμοιότροπα ναῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἅτινα κατελέξαμεν ἐν σελίδι 127 σημ. 1.

Εἰκ. 15.

Κιονόκρανον ἐντειχισμένον εἰς τὴν Β. πτέρυγα τοῦ Ἀγ. Βασιλείου.

Πρὸς τοιαύτην ἐν τούτοις χρονολόγησιν ἀντιτίθεται καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν ἐφνάλωμένων εἰκόνων, ἣτις, ὡς ἤδη εἵπομεν, τάσσει αὐτὰς εἰς τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐφνάλωσεως αὐτῶν, ἣτις μόνον ἐὰν θεωρηθῇ ὡς mezza majolica¹ δύναται νὰ τεθῇ εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα². Ἡ πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρήσωμεν τὸν Ἀγ. Βασίλειον ὡς κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 14^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ἢ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὰ ἐφνάλωμένα εἰκονίδια ἐντειχίσθησαν μεταγενεστέρως, ἴσως ὅταν θὰ προσετέθησαν αἱ πτέρυγες.

¹ Πράγματι ἀντὶ τῆς παχείας ἀλοιφῆς τῶν majolica, ἡ γάνωσις, ἦν παρουσιάζουσι τὰ εἰκονίδια τοῦ Ἀγ. Βασιλείου εἶναι ἰσχνὴ καὶ σχεδὸν διαφανής.

² De Mauri, L'amatore di majolica, Milano³ σ. 330. Σημειωτέον, ὅτι καὶ τὰ κύρια χρώματα, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰ εἰκονίδια τοῦ Ἀγ. Βασιλείου — πράσινον καὶ καστανομέλαν (= κεκαυμένον πορφυροῦν) — εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰς λίαν πρωίμους majolica ἐν Siena, Orvieto, Faenza κλπ. Πβλ. B. Rackham Italian majolica, London 1933 σ. 16.

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀπὸ ΒΔ.

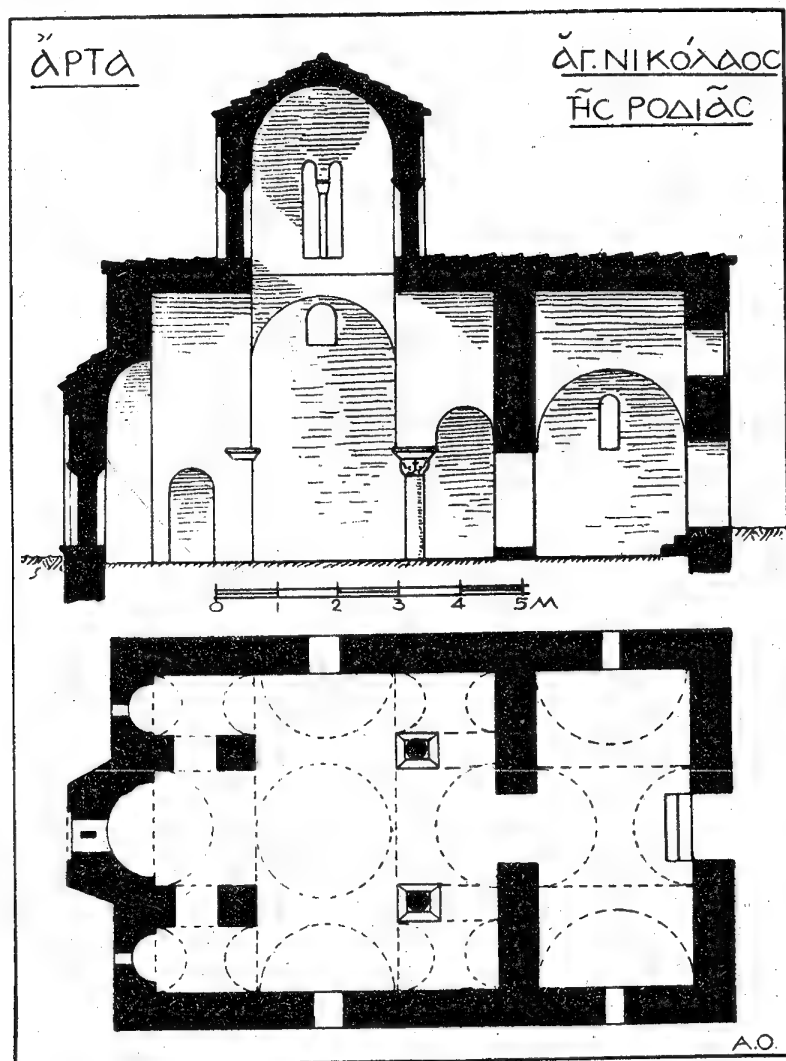
Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΗΣ ΡΟΔΙΑΣ

Πλὴν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη ὑπάρχει εἰς τὸ τμήμα τοῦ Κάμπου, ἐν θέσει Κιρκιζάταις, 10 περίπου λεπτὰ τῆς ὥρας Β. Δ. τοῦ Ἀγ. Δημητρίου καὶ ἄλλος, μικρὸς μὲν ἀλλ' οὐχ ἥττον σημαντικὸς ναὸς, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἐπιλεγόμενος δὲ «τῆς Ροδιάς». Τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην ἔλαβεν ὁ ναὸς, ὡς ὑπαγόμενος ἄλλοτε εἰς μεγάλην καὶ παλαιὰν μονὴν τῆς Θεοτόκου, εὐρισκομένην πρὸς νότον τῆς Ἀρτῆς εἰς τὸ τέρμα τοῦ τμήματος Κάμπου μεταξὺ τῶν χωρίων Στρογγυλῆς καὶ Βίγλας¹, ἐπονομαζομένην δὲ Ροδιάν. Ἡ μονὴ αὕτη εἶχε πάλαι πολλὰ καὶ μεγάλα κτήματα καὶ δὴ καὶ μετόχια, ὧν ἐν μὲν ἦτο τὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου², ἕτερον δὲ εἶναι ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 1), ὅστις διατηρεῖται εὐτυχῶς σχεδὸν ἀλώβητος· διότι ἐξαιρέσει φράξεως τινῶν τῶν παλαιῶν παραθύρων του καὶ ἀνοίγματος νέων τινῶν κουφωμάτων κατὰ τὴν Β. καὶ τὴν Ν. πλευράν, πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα του παρέμειναν ἀναλλοίωτα.

¹ Σερραφείμ, Δοκίμιον 171.

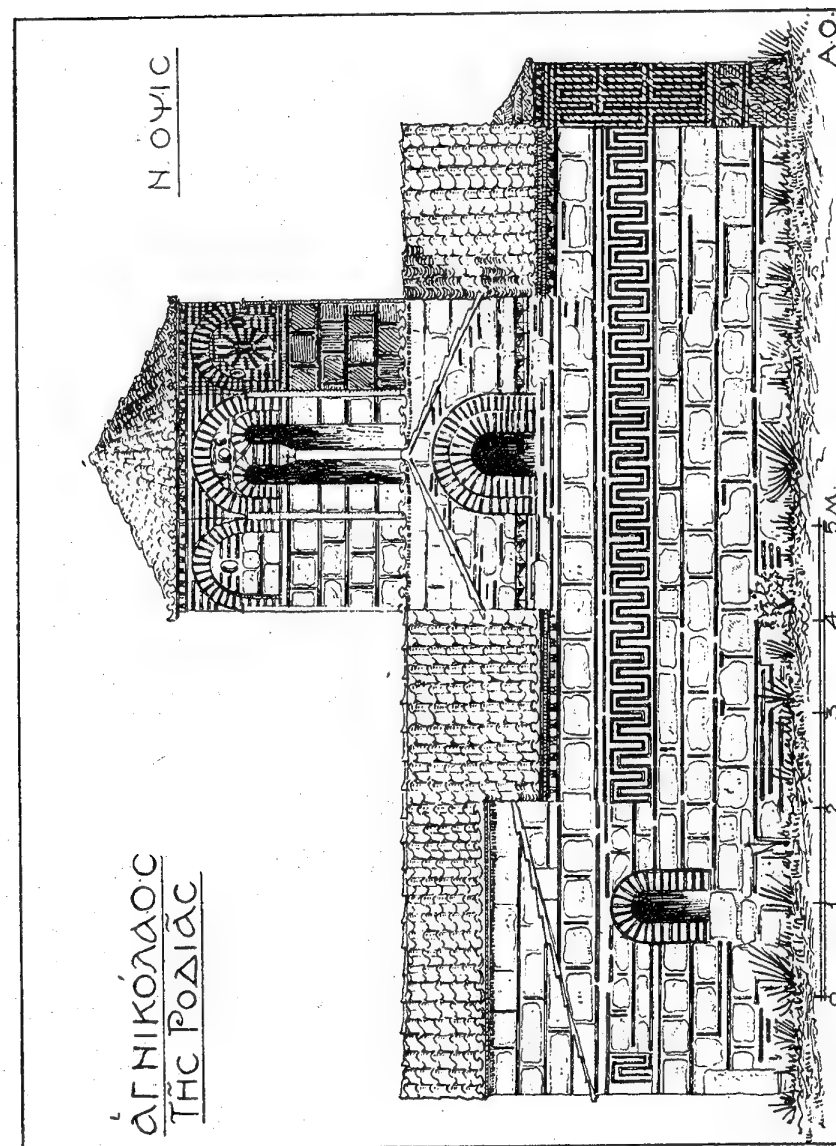
² Τὸ μετόχιον τοῦτο φαίνεται ὅτι ἦτό ποτε ἰδρυμένον ἐφ' ἧς θέσεως ἀργότερον ἐκτίσθη τὸ τζαμί τοῦ Φαήκ-Μπέη, ὡς ἐπικυροῖ καὶ ἡ αὐτόθι εὐρεσις μεγάλου ἀναγλύφου εἰκονίζοντος τὸν Προδρόμον, (δρα περὶ αὐτοῦ ἐν τῷ περὶ τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν τῆς Ἀρτῆς κεφαλαίῳ), ἀποκειμένου δὲ σήμερον ἐν τῷ μουσεῖῳ Ἀρτῆς.

Ἀρχιτεκτονική. Ὁ ναός, οὕτως τὴν κάτοψιν καὶ τὴν κατὰ μῆκος τομὴν παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 2, ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν ἐγγεγραμ-

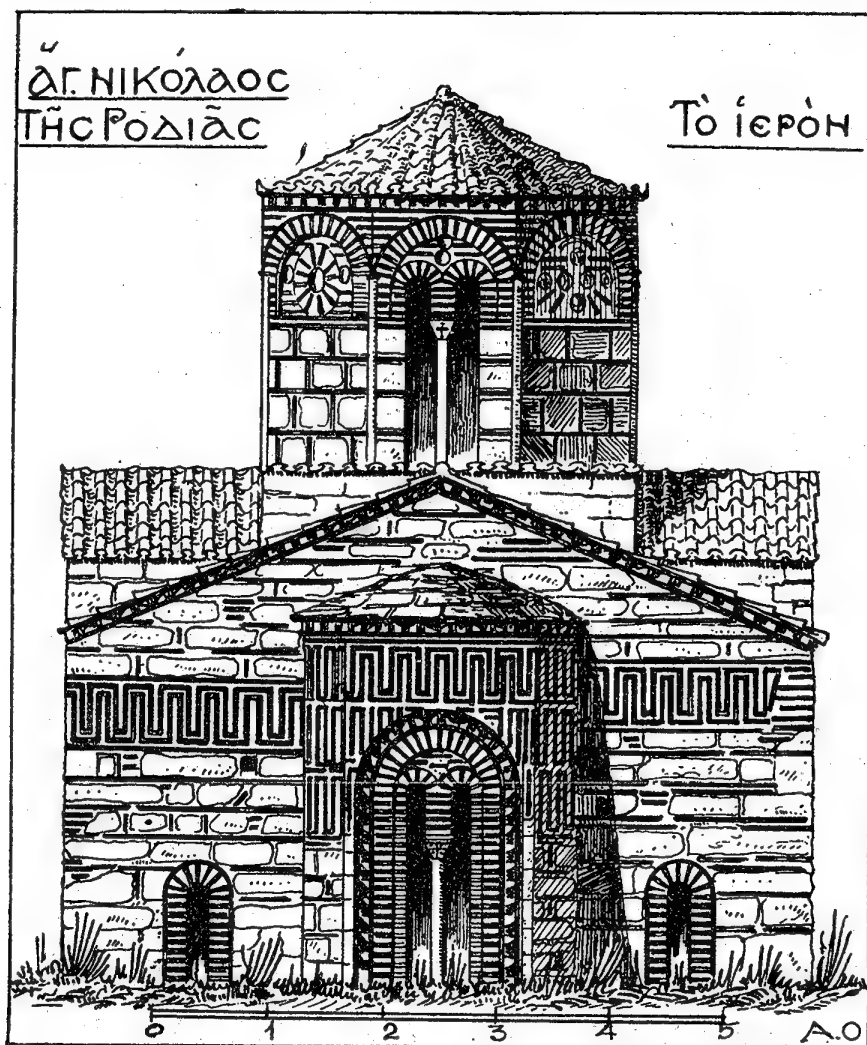
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

μένων σταυροειδῶν μετὰ τρουλλῶν, ὑπάγεται δ' εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δικιωνίων, ἐκείνων δηλαδή, ὧν ὁ τρουλλὸς στηρίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ δύο κιόνων τοποθετημένων παρὰ τὴν ΒΔ καὶ τὴν ΝΔ γωνίαν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν δύο κατὰ μῆκος τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερόν ἀπὸ

Εἰκ. 3. Νοτιὰ πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Ροδιάς.

τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ὁ σταυρὸς εἶναι ἐνταῦθα ἐγγεγραμμένος εἰς ὀρθογώνιον, ὅπερ προσεγγίζει αἰσθητῶς τὸ τετράγωνον, (ἐσωτερικαὶ δια-

Εἰκ. 4. Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

στάσεις 5.25×5.67 μ.). Εἰς τὸ ὀρθογώνιον δὲ τοῦτο εἶναι προσκεκολλημένη πρὸς ἀνατολὰς μὲν μία καὶ μόνη κόγχη ἡμιεξάγωνος, διάτρυπωμένη ὑπὸ διλόβου παραθύρου, πρὸς δυσμὰς δὲ νάρθηξ ὀρθογώνιος, πλάτους 2.55, καταλαμβάνων ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2).

Πάντα τὰ μέρη τοῦ ναοῦ ἦτοι αἱ τέσσαρες κεραῖαι τοῦ σταυροῦ, οἱ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καταλειπόμενοι τέσσαρες μικροὶ χώροι καὶ τέλος τὰ τρία τμήματα, εἰς ἃ χωρίζεται ὁ νάρθηξ, εἶναι κεκαλυμμένα διὰ κυλινδρικών καμαρῶν κατὰ τὸ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι κυριαρχοῦν σύστημα¹. Λόγω δὲ τῶν μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων τοῦ ναοῦ μόνον ἡ μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξέχει, αἱ δὲ λοιπαὶ δύο — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — διεμορφώθησαν ὡς ἡμικυκλικαὶ βαθύνσεις ἐν τῇ πᾶσι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 2).

Διαμόρφωσις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ στρώσεις ὀριζοντίας διὰ κανονικῶν, σκληρῶν ἀσβεστολίθων, κατὰ τοὺς ἄρμους τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται παχεῖαι, ζωηρῶς ἐρυθραί, πλίνθοι (εἰκ. 1 καὶ 3). Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, οἷα συναντῶμεν εἰς τοὺς λοιποὺς ναοὺς τῆς Ἀρτης, δὲν φέρει ὁ Ἀγ. Νικόλαος, μόνον δὲ μία πλατεῖα ζωφόρος ἐκ μαιάνδρων κοσμεῖ τὰς τρεῖς πλευράς τοῦ ναοῦ καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἡ διὰ τριπλῆς σειρᾶς μαιάνδρων διακόσμησις τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 4). Ὡς γεῖσα ἐχρησιμοποίηθησαν πανταχοῦ τοῦ ναοῦ ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἰσχύει δὲ τοῦτο γενικῶς δι' ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ δεσποτάτου, οἵτινες, καίπερ ὄντες κτίσματα τῶν μετὰ τὸ 1200 χρόνων, δὲν χρησιμοποιοῦσιν, ὡς οἱ τῆς νοτίου Ἑλλάδος, πώρινα γεῖσα ἀλλὰ πλίνθινα, ἀκολουθοῦντες κατὰ τοῦτο τὴν παράδοσιν τῆς πρωτευούσης.

Ὁ ναὸς ἔφερε κατὰ μὲν τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα ὀλίγα μονόλοβα τοξωτὰ παράθυρα: ἐν ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου (εἰκ. 1), ἀνὰ ἐν κατὰ τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3) καὶ ἀνὰ ἐν κατὰ τὰ τύμπανα τῶν ἐγκαρσίων κεραίων τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἀέτωμα (εἰκ. 3). Τέλος αἱ κόγχαι τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ διατρυπῶνται ὑπὸ στενοῦ (0.20) μονόλοβου παραθύρου. Καὶ τῆς μὲν προσόψεως καὶ τῶν τυμπάνων τὰ παράθυρα περιβάλλονται ὑπὸ διπλῶν πλαισίων πλίνθων, ἅτινα διήκουνσι μέχρι τῆς ποδιᾶς, τὰ δὲ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ νάρθηκος ἔχουσιν ἀπλᾶ τὰ πλαίσια (εἰκ. 3). Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ διετρυνᾶτο ὑπὸ διλόβου παραθύρου, περιβαλλομένου ὑπὸ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 4), ὑπὸ διλόβων δ' ὡσαύτως παραθύρων διετρυνῶντο καὶ αἱ τέσσαρες ἐκ τῶν ὀκτὼ πλευρῶν τοῦ τρούλλου, οὔτινος ἡ σφενδόνη εἶναι ἐκτισμένη διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων λίθων. Σήμερον τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου, ὡς καὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, εἶναι πεφραγμένα διὰ τοιχοποιίας, ἥτις ὅμως εἶναι παλαιὰ (εἰκ. 1 καὶ 3) προερχομένη πιθανώτατα ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ὅτε θὰ ἐτοιχίσθησαν τὰ παράθυρα, χάριν ἀσφαλείας, ἀφαιρεθέντων καὶ τινων τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων, οἵτινες ἐχώριζον τοὺς λοβούς των.

Τὰ τέσσαρα δίλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου περιβάλλονται ὑπὸ ἀπλῶν ἡμικυκλικῶν πλαισίων (εἰκ. 1 καὶ 3), ὧν ὅμοια καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ὑπάρχουσι,

¹ Millet, L'école Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 68.

χάριν ομοιομορφίας, καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους πλευρὰς τοῦ τρούλλου, δίκην τυφλῶν παραθύρων. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα περιβάλλουσι, τύμπανον, ὅπερ διακοσμεῖται δι' «ἡλίων» ἥτοι διὰ κυκλωτερώς διατεταγμένων πλίνθων (εἰκ. 3).

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

Τὴν ὅλην δὲ διακόσμησιν τοῦ ραδινοῦ τρούλλου συνεπλήρουν πολυάριθμα, ἐγχρώμα, σκυφωτὰ πινάκια, ὧν σήμερον σώζονται δυστυχῶς μόνον αἱ ἐπὶ τοῦ κονιάματος, ἐφ' οὗ προσεκολλῶντο, καταλειφθεῖσαι κοιλότητες. Ἦσαν δὲ τὰ εἰρημένα σκυφία ἄλλα μὲν τοποθετημένα εἰς τὸ κέντρον τῶν «ἡλίων» (εἰκ. 3) ἄλλα δὲ ἐκατέρωθεν αὐτῶν καὶ τέλος ἄλλα ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὑπερθεῖν τῶν παραθύρων τυμπάνου (εἰκ. 3).

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι καὶ ἡ διάταξις τῆς στέγης τοῦ ναοῦ (εἰκ. 4), καθ' ἣν μία ἐνιαία ἀμφικλινῆς στέγη καλύπτει τὴν ἀνατολικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ παρ' αὐτὴν δύο μικρὰ διαμερίσματα (ΒΑ καὶ ΝΑ), ὡς ἐπίσης ἄλλη ὁμοία ἰσομεγέθους στέγη καλύπτει τὴν δυτικὴν κεραίαν καὶ τὰ παρ' αὐτὴν διαμερίσματα (ΒΔ καὶ ΝΔ). Ἡ τοιαύτη διάταξις, ἐφαρμοσθεῖσα καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς Μακεδονίας, ἐγένετο προφανῶς χάριν εὐκολίας, πρὸς ἀποφυγὴν δηλ. ἐκτελέσεως πολλῶν μικρῶν στεγῶν, ἀλλ' εἰς βάρος ἐν τούτοις τῆς πλαστικότητος τοῦ μνημείου. Ἐνδιαφέρων τέλος εἶναι καὶ ὁ τρόπος στεγάσεως τοῦ νάρθηκος, ὅστις ἐνθυμίζει τὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Γοργοπηκόου¹ καὶ ἄλλων μικρῶν ναῶν τῆς Ἀττικῆς.²

Ἐσωτερικὴ διακόσμησις. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντας τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Ἀρτης ὁ Ἅγ. Νικόλαος τῆς Ροδιάς διετήρησε τὴν ὥραιαν τὴν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν σχεδὸν ἀναλλοίωτον, τόσον τὴν γλυπτικὴν ὅσον καὶ τὴν γραπτὴν. Καὶ τὴν μὲν γλυπτικὴν διακόσμησιν βλέπομεν ἐνταῦθα οὐχὶ εἰς τὸ

¹ Michel—Struck, Ath. Mitt. 1906 σ. 296 εἰκ. 4.

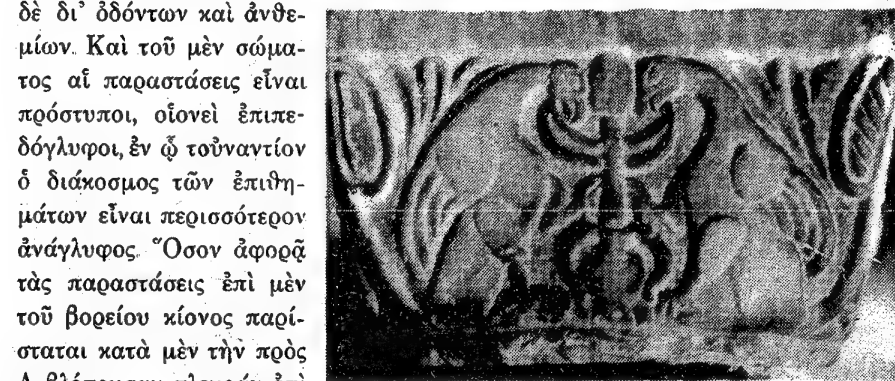
² Ὁμορφὴ ἐκκλησιᾶ Ὁρλάνδος, Ἡ ὁμορφὴ ἐκκλησιᾶ, Ἀθῆναι 1921 σ. 15 εἰκ. 13.

εἰκονοστάσιον, διότι λίθινον τέμπλον οὐδέποτε, ὡς φαίνεται, ἀπέκτησεν ὁ ἐξεταζόμενος ναός, ἀλλ' ἐπὶ τῶν κιονοκρανῶν τῶν δύο χαμηλῶν κίωνων, οἵτινες στηρίζουσι τὸν τρούλλον. Οἱ κίονες οὗτοι, ὕψους μόλις 1.86 μ. μετὰ τοῦ κιονοκρανίου, εἶναι μαρμαρίνοι ἔχοντες τοὺς κορμούς ἀρραβδῶτους καὶ πατοῦντας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἄνευ τῆς

μεσολαβήσεως βάσεως (εἰκ. 2). Τὰ καθαρῶς τεκτονικὰ κιονόκρανά των ἀποτελοῦνται ἐκ δύο μερῶν ἥτοι τοῦ κυβοειδοῦς σώματος καὶ ἐνὸς ὑπεράνω αὐτοῦ κειμένου κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος. Τόσον τὸ σῶμα ὅσον καὶ τὸ ἐπίθημα ἀμφοτέρων τῶν κιονοκρανῶν κοσμοῦνται καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῶν πλευρὰς, τὸ μὲν διὰ ποικίλων παραστάσεων, τὸ δὲ δι' ὀδόντων καὶ ἀνθεμίων. Καὶ τοῦ μὲν σώματος αἱ παραστάσεις εἶναι πρόστυποι, οἷον ἐπιτεδόγλυφοι, ἐν ᾧ τοῦναντίον ὁ διάκοσμος τῶν ἐπιθημάτων εἶναι περισσότερον ἀνάγλυφος. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς παραστάσεις ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου κίονος παρίσταται κατὰ μὲν τὴν πρὸς Α βλέπουσαν πλευρὰν, ἐπὶ

Εἰκ. 8. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

Εἰκ. 9. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

πεδίου ἐσχηματοποιημένων φύλλων, ἀετὸς μονοκέφαλος, στρέφων πρὸς τὰ δεξιὰ τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχων ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας (εἰκ. 5) ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας πλευρᾶς ὡραῖος ἰσοσκελῆς, ἀγκυλωτὸς σταυρὸς περιβαλλόμενος ὑπὸ συμπλέγματος ἀνθεμίων (εἰκ. 6). Ἐπὶ δὲ τῆς Β πλευρᾶς εἰκονίζεται παγώνιον κυρτούμενον εἰς ὥραιαν καμπύλην, ἵνα διὰ τοῦ ράμφους καθαρῶς τὸν ὄνυχά αὐτοῦ (εἰκ. 7) καὶ τέλος κατὰ τὴν δυτικὴν δύο πτηνὰ πίνοντα ἐκ περιρραντηρίου δορυμμένου μεταξὺ των¹. Αἱ δύο τελευταῖαι παρα-

¹ Περὶ τοῦ θέματος τούτου ὄρα Strzygowski ἐν Röm. Mitt. XVII (1903)

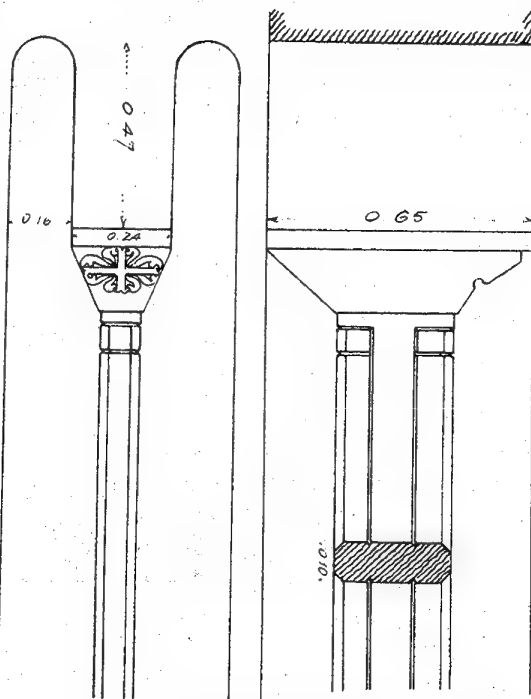

Είχ. 9. Κιονόκρανον ΝΑ γωνίας.

τῶν διλόβων παραθύρων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τρούλλου φέρουσι κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα (εἰχ. 10), ἐξ ὧν τῆς μὲν κόγχης κοσμοῦνται δι' ἴσοσκελοῦς σταυροῦ ἀπὸ τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀνθέμια (εἰχ. 10), τοῦ δὲ τρούλλου φέρουσιν ἀπλοῦς ἐκτύπους σταυροὺς ἐπὶ βαθμίδων. Καὶ ὁ μὲν κορμὸς τῶν κιονίσκων τῆς κόγχης παρουσιάζει τὴν ἀμφοικτάγωνον, γνωστὴν καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων μορφὴν (εἰχ. 10), ὁ δὲ τῶν κιονίσκων τοῦ τρούλλου τομὴν ἀπλὴν ὀρθογώνιον.

Αἱ τοιχογραφίαι, αἵτινες καλύπτουσι τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ διατηροῦνται ἐν καλῇ ὁπωσοῦν καταστάσει, πολλαὶ ὅμως ἐξ αὐτῶν ἔχουσι καλυφθῆ δι' ἀλάτων, ἅτινα ἔχουσιν ἀποθέσει ἐπ' αὐτῶν τὰ περιλείχοντα τοὺς τοίχους ὕδατα. Τοῦ τρούλλου μάλιστα αἱ εἰκόνες ἔχουσιν αἱ πλεῖστοι καταπέσει.

σ. 185 ἐ. Ἐρμηνείαν δὲ τῆς συμβολικῆς αὐτοῦ παρὰ von Spiess: Die Behälter des Unsterblichkeitstrankes ἐν Mitt der anthropolog. Gesellschaft in Wien XLIV (1904) σ. 17 ἐ.

Είχ. 10. Παράθυρον τοῦ ἱεροῦ (ὄψις καὶ τομή).

στάσεις ἔχουσι σχεδιασθῇ μετὰ περισσῆς χάριτος καὶ ἀφελείας. Ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τοῦ περιγραφέντος κιονοκράνου ἐπιθήματος εἰκονίζονται ἀνθέμια—ὑπενδυμένα μακρόθεν κλασσικὰ πρότυπα—προσέτι δὲ καὶ σταυρὸς ἐντὸς συμπλέγματος φυλλωμάτων (εἰχ. 6).

Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου κίονος εἰκονίζονται ἐφ' ἀπασῶν τῶν πλευρῶν σταυροὶ (εἰχ. 9) καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς σταυρώσεως.

Πλὴν δὲ τῶν κίωνων καὶ οἱ κιονίσκοι

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν, αὕτη ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὴν δογματικῶς ὁρισθεῖσαν θέσιν τῶν παραστάσεων. Οὕτω ἐν μὲν τῇ μεσαίᾳ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν φέρουσα ἐπὶ τῶν γονάτων τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς. Κάτωθεν εἰκονίζοντο

Είχ. 11. Τοιχογραφία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου.

ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ὧν σώζονται σήμερον ὀλίγα μόνον τμήματα. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἡ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων, παριστανομένων μὲ ραδινὰς ἀναλογίας καὶ πορφυρὰ ἱμάτια ἐπὶ ἀέρος ζωηρῶς κυανοῦ χρώματος. Ἐπιγραφαὶ διὰ λευκοῦ χρώματος γεγραμμέναι ἀναγράφουσι τὸ «λάβετε φάγετε» καὶ τὸ «πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες». Κατὰ δὲ τὴν καμπύλην τοῦ θόλου παρεστάθη καθ' ὅλον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς καμάρας ἡ Ἀνάληψις, ἐν ᾗ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται,

ὡς συνήθως, ἐντὸς μεγάλου κυκλικοῦ δίσκου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων. Κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ ἴσταται ἡ Παναγία μετὰ τῶν Ἀποστόλων, πρὸς οὓς δύο ἄγγελοι ἀγγέλου τὸ θαῦμα: Ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν πρόθεσιν ἀγούσης θύρας παρίστανται δύο ἅγιοι ἐπίσκοποι, ὧν εἷς ὁ ἅγ. Σπυρίδων (ΣΠΗΡΙΔΟΝ). Ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως εἰκονίζεται κάτω μὲν ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ἄνω δὲ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 11). Ὁ κάτωθεν τοῦ κιβωρίου τῆς ἁγ. Τραπέζης ἱστάμενος ἀρχιερεὺς Ζαχαρίας ὑποδέχεται τὴν εἰς τὸ ἱερόν ὀδηγουμένην τριετῇ Παναγίαν, ἣτις συνοδεύεται ὑπὸ ὁμίλου πολυτελῶς ἐνδεδυμένων παρθένων, αἵτινες κρατοῦσιν εἰς τὴν χεῖρα λαμπάδα ἀνημμένην. Ὅπισθεν τοῦ ὁμίλου εἰκονίζονται οἱ γονεῖς τῆς Θεοτόκου, Ἰωακείμ καὶ Ἄννα, ὑπεράνω δ' αὐτῶν οἰκοδομήματα μετὰ κουφιζόντων κοσμημάτων. Εἰς τὸ δεξιὸν τῆς αὐτῆς εἰκόνος παρίσταται ἡ μικρὰ Παναγία καθημένη ἐπὶ τοῦ συνθρόνου τοῦ ἱεροῦ, πρὸς ταύτην δὲ ἄγγελος καθιπτάμενος κομίζει τὸν ἄρτον, δι' οὗ ἐτρέφετο κατὰ τὴν ἐν τῷ ναῷ δωδεκαετῇ αὐτῆς παραμονήν, ὡς λεπτομερῶς διαλαμβάνει τὸ ἀπόκρυφον πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου (*Tischendorf, Evangelia Aprocrypha* ἔκδ. 2^α Λιψία 1876 σ. 14). Ἡ ἡμετέρα παράστασις παρουσιάζει τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον: ὅτι εἰκονίζει τὰς συντροφούς τῆς Θεοτόκου ὁμηλικούς πρὸς ἐκείνην ἥτοι εἰς τὴν αὐτὴν μικρὰν κλίμακα ὑφ' ἣν καὶ τὴν Θεοτόκον καὶ δὴ εὐθὺς ὅπισθεν αὐτῆς ἥτοι παρεμβалλομένης μεταξὺ τῆς Παναγίας καὶ τῶν γονέων τῆς. Εἰς τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς παραστάσεις τῶν Εἰσοδίων αἱ σύντροφοι παρθένοι εἰκονίζονται πάντοτε εἰς μεγάλην κλίμακα, ἴστανται δὲ ἄλλοτε μὲν ὅπισθεν τῶν γονέων τῆς Παναγίας¹, ἄλλοτε δὲ πλησίον αὐτῆς². Ὁμηλικες περίπου καὶ εἰς τὴν αὐτὴν σχεδὸν πρὸς τὴν Θεοτόκον κλίμακα παρίστανται αἱ σύντροφοι αὐτῆς παρθένοι μόνον εἰς τοιχογραφίας τῆς Ἀνατολῆς, ὡς π.χ. ἐν Λάτρῳ³, ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀρχαγγέλου τῆς Καππαδοκίας⁴ καὶ ἐν Κούρτ-Μπογκάν⁵. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὁμῶς ταύτας περιπτώσεις αἱ σύντροφοι δὲν παρίστανται, ὡς ἐνταῦθα, εὐθὺς παρὰ τὴν Παναγίαν ἀλλ' ὅπισθεν τῶν γονέων αὐτῆς. Ἐντελῶς δὲ εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν Θεοτόκον κλίμακα ἀλλ' ὁμῶς καὶ πάλιν

¹ Δαφνὶ Millet, Le monastère de Daphni πίν. XIX, 2, Bojana Grabar, L'église de Bojana. Sofia 1924 πίν. XXXIX. Muratoff, Peint. byz. CLXVIII. Δαύρα Millet, Athos. Les peintures πίν. 130, 2, Ξενοφώντος ἔ. ἀ. 183, 1.

² Μ. Χελανδαρίου Millet, Athos. Les peintures πίν. 74, 2. Βατοπέδι Millet, ἔ. ἀ. 86, 1. Δοχειαρίου ἔ. ἀ. πίν. 225.

³ Der Latmos (Millet III, 1) πίν. VI, 1.

⁴ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, 3me Album πίν. 156.

⁵ G. Millet-T. Rice, Byzantine painting at Trebizond, London 1936 πίν. 5 καὶ LVII, 2.

ὅπισθεν τῶν γονέων εἰκονίζονται αἱ παρθένοι ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 2 χειρογράφῳ τῆς ἐν Ἀθῶ μονῆς τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος¹.

Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὴν πρόθεσιν καμάρας εἰκονίζετο ἡ Πεντηκοστή, ἣν δυστυχῶς καλύπτουσι τὰ ἐξανθήματα τῶν ἀλάτων τοῦ τοίχου. Ἐπὶ τοῦ

Εἰκ. 12. Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἑμερῶν.

νοτίου τοίχου τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ ἀσπασμὸς Ἀννης καὶ Ἐλισάβετ. Ἐν δὲ τῷ διακονικῷ παρίσταται ἀντιστοίχως ἐν μὲν τῇ κόγχῃ ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ ὁ Παλαιὸς τῶν Ἑμερῶν (εἰκ. 12) κρατῶν εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: Ἐγὼ Θεός εἰμι πρῶτος (Ἡσ. 41, 4) πλην ἐμοῦ οὐκ ἔσονται σοι θεοὶ ἕτεροι (Ἐξ. 20, 3). Ἡ λευκὴ τοῦ κόμη πίπτει ἐκατέρωθεν

¹ Lambros, Catalogue of the greek manuscripts of Mount Athos, Oxford 1903 φ. 202 Α. Φωτογραφίαν τῆς σχετικῆς εἰκόνος ἐπέδειξεν ἡμῖν εὐγενῶς ὁ κ. Ευγγούλου.

τοῦ προσώπου χωριζομένη εἰς μικροὺς παραλλήλους βοστρύχους. Ὁ Θεὸς εἰκονιζόμενος ἐν προτομῇ ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει ἀτενίζει τὸν θεατὴν διὰ διαπεραστικοῦ ἀλλὰ μελιχίου βλέμματος. Φορεῖ δὲ χιτῶνα λευκοκύανον καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον.

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ ἱερὸν ἀγοῦσης θύρας τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται ἀφ' ἐνὸς μὲν ὁ Ἅγ. Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Ἅγ. Διονύσιος. Ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζονται: ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου ὁ Ἅγ. Πολύκαρπος Σμύρνης, ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς καὶ παρ' αὐτὸν οἱ βασιλεῖς Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, περιβεβλημένοι τὰς βασιλικὰς μετὰ μαργαριτῶν στολὰς. Ἡ Ἅγ. Ἑλένη μάλιστα, στρέφουσα κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο ἁγίων τίμιον Σταυρόν, φορεῖ καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ στέμματος κατερχόμενα κατὰσειστα ἢ παραπενδούλια. Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας, ἣτις καλύπτει τὸ διακονικὸν παρεστάθῃ κατὰ μὲν τὸ βόρειον ἡμισυ ἡ Προσκύνησις τῶν Μάγων, κατὰ δὲ τὸ νότιον παράστασις δυσδιάκριτος λόγῳ τῶν ὁμάτων, μὲ πύργον εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον καὶ κουφικὰ κοσμήματα.

Ἐπὶ τῆς νοτίας καμάρας, διηρημένης εἰς δύο, παρίσταται ἀνατολικῶς μὲν ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, δυτικῶς δὲ ἡ Βαῖοφόρος. Ἡ Γέννησις παρεστάθῃ μὲ ὅλας τὰς λεπτομερεῖας· διότι πλὴν τῆς ἀνακεκλιμένης Θεοτόκου, τοῦ παρ' αὐτὴν θείου βρέφους, ὅπερ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς τῶν ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος, καὶ τοῦ σκεπτικοῦ Ἰωσήφ, παρεστάθησαν οἱ ἄγγελοι, οἱ ποιμένες, οἱ μάγοι καὶ τέλος ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ παιδίου, μὲ τὴν Σαλώμην χύνουσαν ὕδωρ εἰς τὴν λεκάνην, καὶ τὴν μαῖαν, ἣτις μὲ ἀνασευρμένας τὰς λευκὰς χειρὶδας πλύνει τὸν ἐν τῷ ὕδατι βυθισμένον Ἰησοῦν, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἐν τούτοις δὲν λείπει ὁ φωτιστέφανος. Κάθε μικρὰ σκηνὴ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν γεγραμμένην διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος.

Κάτωθεν τῆς Βαῖοφόρου εἰκονίσθη κατ' ἐντελῶς πρωτότυπον διάταξιν, ὑπαγορευθεῖσαν προφανῶς ὑπὸ τῆς ἐλλείψεως χώρου, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος κατ' ὃν οἱ μαθηταὶ εἶναι παρατεταγμένοι κατὰ μέτωπον ὀπισθεν εὐθείας τραπέζης.

Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου νοτίου τυμπάνου τοῦ τοίχου εἰκονίσθη ὑψηλὰ ἤτοι ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἡ ἑγερσις τοῦ Λαζάρου. Καὶ ἀριστερὰ μὲν τοῦ παραθύρου παρεστάθῃ ὁ Χριστὸς εὐλογῶν, τοὺς πόδας τοῦ ὁποῦ φιλοῦσιν αἱ ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου Μάρθα καὶ Μαρία, δεξιὰ δὲ ὁ ἐσπαργανωμένος Λάζαρος.

Ἐπὶ τῆς βορείου καμάρας, διηρημένης εἰς δύο, εἰκονίσθη πρὸς ἀνατολὰς μὲν ἡ εἰς Ἀδου κἀνοδος τοῦ Χριστοῦ κάτωθεν δ' αὐτῆς ἐντὸς σειρᾶς κύκλων (médaillons) ἅγιοι ἐν προτομῇ, πρὸς δυσμὰς δὲ ὁ Ἐπιτάφιος θρήνος. Τόσον τῆς Ἀναστάσεως ὅσον καὶ τοῦ Θρήνου μικρὰ μόνον τμήματα εἶναι εὐδιάκριτα τῶν ὑπολοίπων καλυπτομένων ὑπὸ παχέος στρώματος ἁλατος. Κάτωθεν τοῦ Θρήνου ἔχομεν πάλιν ζώνην ἐκ στηθαρίων ἁγίων, ὑπεράνω δὲ τοῦ Β.Δ. κίονος ὁλόσωμον τὴν εἰκόνα τοῦ Ἅγ. Ἀρτεμίου.

Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου βορείου τυμπάνου εἰκονίζετο, ὡς καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνης διακρίνεται ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ ἡμισυ σῶμα τῆς ἐξηπλωμένης νεκρᾶς Θεοτόκου ὡς καὶ τοῦ παρὰ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς προσκλίνοντος ἀποστόλου Πέτρου. Ἐκ τοῦ ὀρθίου ὀπισθεν τῆς νεκρᾶς ἱσταμένου Ἰησοῦ διεσώθη μόνον τμήμα τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν ἐλλειψοειδοῦς δίσκου ἐπὶ δὲ τοῦ παρ' αὐτὸν κυανοῦ βάθους ἐν Σεραφεῖμ. Ἀθικτος κατ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς παραστάσεως διετηρήθη ἡ ἀνωτάτη ζώνη, ἐφ' ἣς εἰκονίσθησαν εἰς δύο σειρὰς καὶ εἰς μικρὰν κλίμακα οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι ἐρχόμενοι, συμφώνως πρὸς τὰς ἀποκρύφους διηγήσεις² ἵνα παραστῶσιν εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου. Παρίστανται δ' οἱ Ἀπόστολοι ἐνταῦθα οὐχὶ ὡς συνήθως ἐν προτομῇ καὶ κατακορύφως ἀλλὰ μέχρι τῶν γονάτων καὶ ὀριζοντίως καὶ εἶναι χωρισμένοι εἰς δύο ομάδας, ἐξ ὧν οἱ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ διευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ παρεστάθησαν ἀγένοιοι, οἱ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ διευθύνονται ἀντιστροφῶς καὶ φέρουσι γένεια. Ἡ στάσις τῶν ἡμετέρων Ἀποστόλων πλησιάζει πρὸς τὴν τῶν Ἀποστόλων τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρᾶ, οἵτινες ὁμως συνοδεύονται καὶ ὑπὸ τοῦ σχετικοῦ ἀγγέλου³.

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ Σταυροῦ διακρίνεται μετὰ δυσκολίας πρὸς νότον μὲν ἡ προσευχὴ ἐν Γεθσημανῇ, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Καθεύδετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε* (Ματθ. κς' 45) καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, πρὸς βορρᾶν δὲ ἄνω μὲν ἡ Ἀποκαθήλωσις κάτω δὲ ὁ Ἐλκόμενος, ἔνθα ὁ Ἰησοῦς περιβεβλημένος πορφυροῦν χιτῶνα παρίσταται κατενώπιον μὲ τὰς χεῖρας κάτω δεδεμένας, παρ' αὐτὸν δὲ Σίμων ὁ Κυρηναιὸς φέρων τὸν σταυρόν. Δεξιὰ τῆς παραστάσεως ταύτης παρίσταται πάλιν ὁ Ἰησοῦς περιβαλλόμενος ὑπὸ στρατιωτῶν καὶ ἐμφανιζόμενος πρὸ τοῦ Ἀρχιερέως.

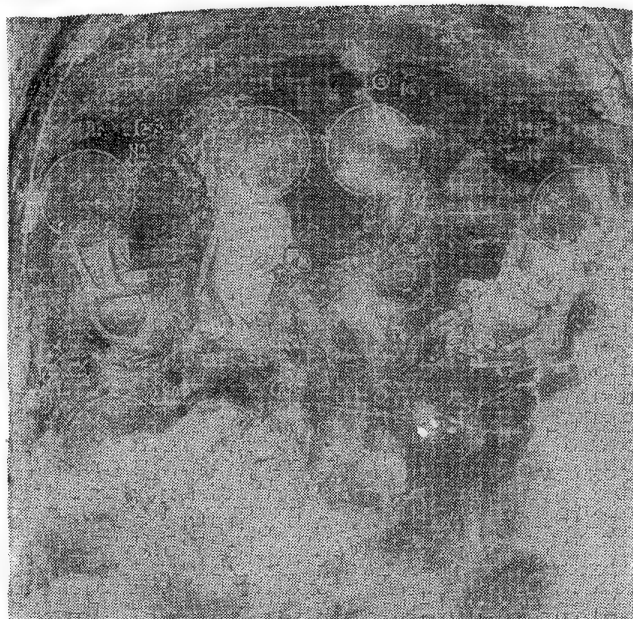
✕ Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου δυτικοῦ τυμπάνου θὰ εἰκονίζετο ἀναμφιβόλως ἡ Σταύρωσις, ἥς ὁμως δυστυχῶς οὐδὲν πλέον διακρίνεται. Εἰς τὴν αὐτὴν λυπηρὰν κατάστασιν εὐρίσκονται καὶ αἱ παραστάσεις, αἵτινες ἐκάλυπτον τὰς καμάρας τῶν μικρῶν καὶ χαμηλῶν διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ (bas-côtés). Εὐτυχῶς αἱ ἐπὶ τῶν ἀντιστοίχων τυμπάνων τοῦ δυτικοῦ τοίχου διακρίνονται εἰσέτι ἀρκετὰ εὐκρινῶς διασώζονται δ' ἐπ' αὐτῶν δύο οὐχὶ συνήθεις παρα-

¹ Περίβλεπτος Μυστρᾶ Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 116, 1.

² Tischendorf, Apocalypses apocryphae Λιψία 1866, 99 καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶπεν πρὸς τοὺς ἀποστόλους· πάντες ἄμα διὰ νεφελῶν ἐπιβήμεναι ἐκ τῶν περὶ τῶν οἰκουμένης συναθροισθῆτε εἰς ἁγίαν Βηθλεὲμ διὰ τὴν ὑπέρτατον καὶ νεκρῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν οὐρανοῖς κλπ. Ὁμοίως ὁ Συναξαριστὴς τῆς 15 Αὐγούστου γράφει ὅτι κατὰ τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου ἔστην αἰγυδιὸς ἡχος ἀντατῆς βοῆς καὶ εἰδὼς ἦλθον ἐκεῖ πύματολλα νέφη, τὰ ὅποια ἀντάσσονται ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τοὺς ἀποστόλους ἀπέστειλον αὐτοὺς εἰς τὴν οἰκίαν τῆς Θεοτόκου. Ηρβ. καὶ τὸ Μηναῖον εἰς τὴν 15^{ην} Αὐγούστου.

³ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 101, 1.

στάσεις ἦτοι: πρὸς βορρᾶν μὲν οἱ ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς Ἐφέσου κοιμηθέντες ἅγιοι ἑπτὰ παῖδες, πρὸς νότον δ' οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ. Ἐν τῇ πρώτῃ παραστάσει (εἰκ. 13) οἱ ἑπτὰ νεαροὶ ἄνδρες εἰκονίζονται ἀσκεπεῖς, ἐνδεδυμένοι βραχεῖς χιτῶνας μετὰ πλουσίως κεκοσμημένων παρυφῶν καὶ τραχηλέας καὶ ὑποδεδεμένοι ὑψηλὰς μεθ' ἱμάντων ἐνδρομίδας· εἶναι δὲ τεταγμένοι εἰς δύο σειρὰς ἦτοι τέσσαρες μὲν ἄνω, τρεῖς δὲ κάτω. Καὶ οἱ μὲν τῆς

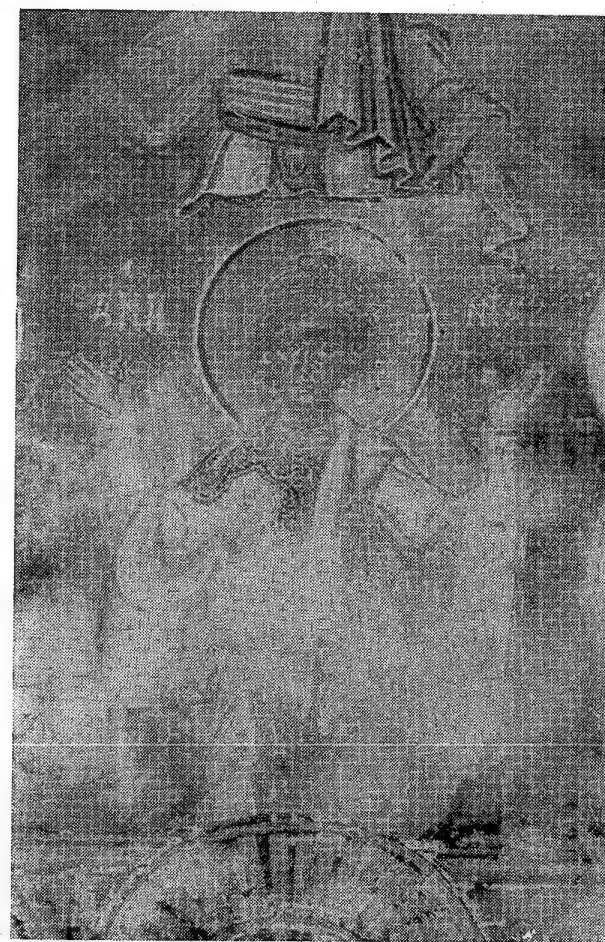

Εἰκ. 13. Οἱ ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς Ἐφέσου κοιμηθέντες ἑπτὰ παῖδες.

ἄνω σειρᾶς, τοποθετημένοι συμμετρικῶς ἀνὰ δύο, κοιμῶνται ἀνακαθήμενοι, οἱ δὲ τῆς κάτω εἶναι ἀνακεκλιμένοι. Ἡ στάσις ἑκάστου εἶναι διάφορος ἀλλ' ἄνετος καὶ φυσική. Παραπλευρῶς δ' ἑκάστου νέου εἶναι κρεμασμένον καὶ τὸ δισάκιον, ὃπερ ἔφερε τὴν τροφήν του. Παρὰ δὲ τὴν κεφαλὴν ἑκάστου ὑπάρχει διὰ λευκοῦ χρώματος ἀναγεγραμμένον τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἦτοι ἕξ ἀριστερῶν καὶ ἕκ τῶν ἄνω: Ἐξακουστουδιανός¹, [Μαξιμι]λια[νός], Ἰω[άννης], Μαρτί-νος, Ἰάμβλιχος, Ἀντόνιος καὶ [Διονύσιος]. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῆς

¹ Τὸ ὄνομα τοῦτο εἰς μὲν τὰ συναξάρια ἀπαντᾷ ὑπὸ τὸν τύπον Ἐξακουστοδιανός Migne, Patr. Gr. τ. 115 στ. 428-48 ἢ Ἐξακουστοδιανός, Νικοδμήμου Ἀγιορείτου Συναξαριστῆς Ἀθήνησι 1868 σ. 297, παρὰ δὲ τῷ Φωτίῳ Migne, Patr. Gr. τ. 104 στ. 100 καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ἐν Καππαδοκίᾳ ναοῦ τῆς Ἀγ. Βαρβάρας ὑπὸ τὸν καὶ ἐνταῦθα ἀπαντῶντα τύπον Ἐξακουστουδιανός G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, 3me Album πίν. 190, 191. Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα καὶ νέον ἀνατολικὸν στοιχεῖον, ἐπιγραφικῆς τοῦτο φύσεως.

ἡμετέρας εἰκόνης παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη πρὸς οὐδεμίαν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ὁμοίων παραστάσεων συμπίπτει ἀκριβῶς, πλησιάζει ὅμως μᾶλλον πρὸς τὴν τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει μητροπολιτικοῦ ναοῦ¹. Ἡ παράστασις τῶν

Εἰκ. 14. Γμῆμα τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν παιδῶν ἐν τῇ καμίνῳ.

ἑπτὰ παιδῶν, ἀρκετὰ σπανία, εἰκονίσθη ἐνταῦθα μὲ ἐλευθερίαν, ἀκριβείαν καὶ ὀρθὴν προοπτικὴν. Αἱ μορφαὶ εἶναι ἀραιῶς τοποθετημέναι καὶ οὐχὶ σωρηδόν, ὥς εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς τραπέζης τῆς μονῆς Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὁρους².

¹ Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. τευχ. I σ. 9 εἰκ. 4.

² Millet, Athos Les peintures πίν. 147, 2.

Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τυμπάνου παράστασις (εἰκ. 14) εἰκονίζει τοὺς τρεῖς παῖδας ἐν τῇ καμίνῳ: ἦτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὸν Ἀνανίαν¹ ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὸν Ἀζαρίαν καὶ τὸν Μισαήλ. Οἱ νέοι φοροῦσι στολὰς πλουσίας καὶ τὸν χαρακτηριστικὸν ἀνατολικὸν μικρὸν πῖλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, παρεστάθησαν δὲ κατ' ἐνώπιον καὶ μέχρι τῶν γονάτων ἱστάμενοι ὑπεράνω τοξωτῆς καμίνου ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀναδίδονται φλόγες πυρός. Ὑπεράνω τῆς τριάδος τῶν παιδῶν εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἄγγελος Κυρίου ἐκτείνων προστατευτικῶς τὰς χεῖρας πρὸς αὐτοὺς καὶ ἀποστέλλων αὐτοῖς τὴν δρόσον. Τέλος εἰς τὰ κατώτατα μέρη τῶν τοίχων εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν, βλέποντες κατενώπιον, ἅγιοι δλόσωμοι ἀσκηταὶ ἢ στρατιωτικοί, ὧν τινες σώζονται εἰς καλὴν κατάστασιν.

Τοιχογραφαίαι καλύπτουσι καὶ τὰ τοιχώματα τοῦ νάρθηκος. Μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῆς αἰθάλης ἀμαυρωθεισῶν εἰκόνων διακρίγει τις στηθάρια ἀσκητῶν ἁγίων ἐντὸς κύκλων, ὡς π.χ. τὸν Ἀγ. Αὐξέντιον. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ νάρθηκος εἰκονίζοντο τὰ θαύματα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου Νικολάου· διότι ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου διεσώθη καὶ παράστασις εἰκονίζουσα ἐν θαῦμα τοῦ Ἀγ. Νικολάου: Ἐντὸς πλοιαρίου ἔχοντος ἀναπεπταμένον καὶ ὑπὸ τοῦ πνέοντος σφοδροῦ ἀνέμου ἐξωγκωμένον τὸ λευκὸν ἱστίον εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ Ἀγ. Νικόλαος ὁρθὸς προσευχόμενος δεξιὰ δὲ τρεῖς μορφαὶ ἀνδρικοὶ προσβλέπουσαι τὸν Ἅγιον ἐν στάσει δεήσεως. Προσγεγραμμένη ἐπιγραφή ἐπεξηγεῖ: ὁ Ἀγ. Νικόλαος διασώζων τὸ πλ[ο]ῖον ἐκ τοῦ κλειδονος τῆς θαλάσσης. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ γνωστοῦ θαύματος τοῦ Ἀγ. Νικολάου, καθ' ὃ ὁ ἅγιος «θέλων νὰ μεταβῇ εἰς Ἱεροσόλυμα ἵνα μείνῃ κατὰ μόνας εὖρε πλοῖον αἰγυπτιακὸν καὶ εἰσελθὼν εἰς αὐτὸ μετ' ἄλλων χριστιανῶν βλέπει καθ' ὕπνον ὅτι ὁ Διάβολος κόπτει τὰ εἰς τὸ κατάρτιον σχοινία. Ἐξυπνήσας δὲ τὴν νύκτα λέγει εἰς τοὺς ναῦτας ὅτι σήμερον μεγάλη τρικυμία θέλει μᾶς εὖρῃ διότι εἶδον εἰς τὸν ὕπνον μου ὅτι θὰ ὑποφέρωμεν, ἀλλὰ μὴ φοβηθῆτε ἀλλ' ἐλπίζετε εἰς τὸν Θεὸν καὶ αὐτὸς θὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἐκ τοῦ θανάτου. Ἀφ' οὗ δὲ ἔλεγεν ὁ ἅγιος τοὺς λόγους τούτους παρευθὺς νέφος μέγα καὶ σκοτεινὸν παρουσιάσθην καὶ μετὰ τὸ νέφος ἄνεμος καὶ ταραχὴ τῆς θαλάσσης μεγάλη, ὥστε ἀπελπισθέντες ἅπαντες περιέμενον τὸν θάνατον καὶ ἅπαντες οἱ ἐν τῷ πλοίῳ ἀτενίζοντες τὸν ἅγιον παρεκάλουν αὐτὸν μετὰ δακρύων, ἵνα δεηθῇ τοῦ Θεοῦ νὰ καταπαύσῃ ὁ ἄνεμος. Σταθεῖς δὲ εἰς προσευχὴν ὁ ἅγιος εὐθὺς ὁ ἄνεμος ἔπαυσεν, ἡ θάλασσα ἡσύχασε καὶ οἱ ἐν τῷ πλοίῳ ἐχάρησαν»². Ὁμοίαι

¹ Συνήθως ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται ὁ Ἀζαρίας, οὕτω π.χ. ἐν Ἀγ. Ὁρει Millet, Athos Les peintures πίν. 120, 2 (Λαύρα), 157, 1 (Μολυβοκκλησιά), 188, 1 (Ξενοφώντος), ὁμοίως ἐν Kalenič (Petković-Tatic, Manastir Kalenič 1926 εἰκ. 48). Ὁ Ἀνανίας ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται καὶ ἐν τῷ σερβικῷ ψαλτηρίῳ τοῦ Μονάχου Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters in München, Wien 1916 πίν. XLIX, 111 κειμένου σ. 72.

² Δουκάκης, Μ. Συναξαριστής τοῦ Δεκεμβρίου σ. 175.

ἀκριβῶς παράστασις τοῦ θαύματος, ὡς ἡ ἡμετέρα, εὖρηται καὶ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Bojana¹ (1259).

Πρὸς χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Νικολάου θὰ βοηθηθῶμεν, ἐλλείψει ἐπιγραφῆς, ἀπὸ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ τεκμήρια. Καὶ εἰκονογραφικῶς μὲν παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἐκ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἀπουσία τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀποκοπῆς τῶν χειρῶν τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου εἶναι ὅπωςδὴ ποτε² ἐνδεικτικὴ, ὅτι ἡ παράστασις δὲν εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος³. Ἐπίσης ὅτι ἡ εἰς τὴν αὐτὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως ἀπεικόνισις τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων ἐν νεφέλαις εἶναι θέμα, ὁποῦ συνηθίζεται κυρίως ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξῃς⁴. Τεχνοτροπικῶς δὲ παρατηροῦμεν ὅτι αἱ τοιχογραφαίαι τοῦ Ἀγ. Νικολάου τὰς μὲν καθ' ἑκάστον μορφὰς ἐμφανίζουν μὲ χαρακτηριστικὰ ἄβρα, μὲ στάσεις φυσικὰς καὶ πλήρεις χάριτος, μὲ κινήσεις ζωηρὰς καὶ τέλος μὲ ραδινὰς, κομψὰς ἀναλογίας (πρβ. Εἰσόδια Θεοτόκου εἰκ. 11, Μετάληψιν ἀποστόλων κλπ.) τὰς δὲ συνθέσεις παρουσιάζουσιν ἐκτελεσμένους εἰς μικρὰν κλίμακα—σύμμετρον πρὸς τὸν διακοσμούμενον χώρον—προβαλλούσας ἀπὸ κυανοῦ ἀέρος ἢ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους, μὲ ἄνεσιν καὶ ποικιλίαν διατάξεως (Ἑπτὰ παῖδες εἰκ. 13) καὶ λίαν ἱκανοποιητικὴν προοπτικὴν ἀκρίβειαν. Πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα συνδυαζόμενα καὶ πρὸς τὴν πλατειὰν καὶ δυνατὴν καὶ καθαυτὸ ἐμπρεσσιονιστικὴν ἐκτέλεσιν, ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τοιχογράφησις τοῦ Ἀγ. Νικολάου θὰ ἐγένετο πιθανώτατα κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Ὁ δὲ ναὸς θὰ ἐκτίσθῃ ἴσως δεκάδας τινας ἐνωρίτερον ἢτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

¹ A. Grabar, L'église de Bojana Sofia 1924 πίν. XXXV.

² Ὅχι βέβαια ἀπολύτως, ἀφ' οὗ καὶ εἰς τινες μεταγενεστέραις παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως τὸ εἰρημένον ἐπεισόδιον δὲν εἰκονίζεται.

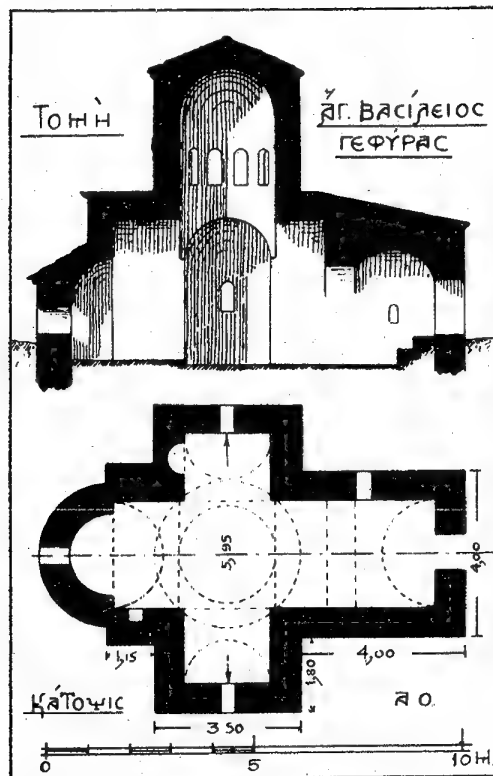
³ Millet, Revue archéologique 1912 σ. 239.

⁴ A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Sofia 1928 σ. 276 πρβ. καὶ E. Weigand ἐν Byz. Zeitschr. 36, 341 ε.

Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΓΕΦΥΡΑΝ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Ὁ ἐξερχόμενος πρὸς νότον τῆς πόλεως Ἀρτης ἀφ' οὗ διαβῇ τὸ θρυλικὸν «γεφύρι» καὶ λάβῃ δεξιὰ τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν Φιλιππιάδα, θὰ συναντήσῃ

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου.

τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ θύρας μέχρι τοῦ παραθύρου τῆς ἡμι-

¹ Ἔτερα παραδείγματα μικρῶν ναῶν ἐν σχήματι σταυροῦ ἐλευθέρου κατέλεξα ἐν τῷ Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας τόμ. Η' (1923) σ. 312 σημ. 1^ο εἰς τούτους προσθετός καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων ἐν Καλάμαις.

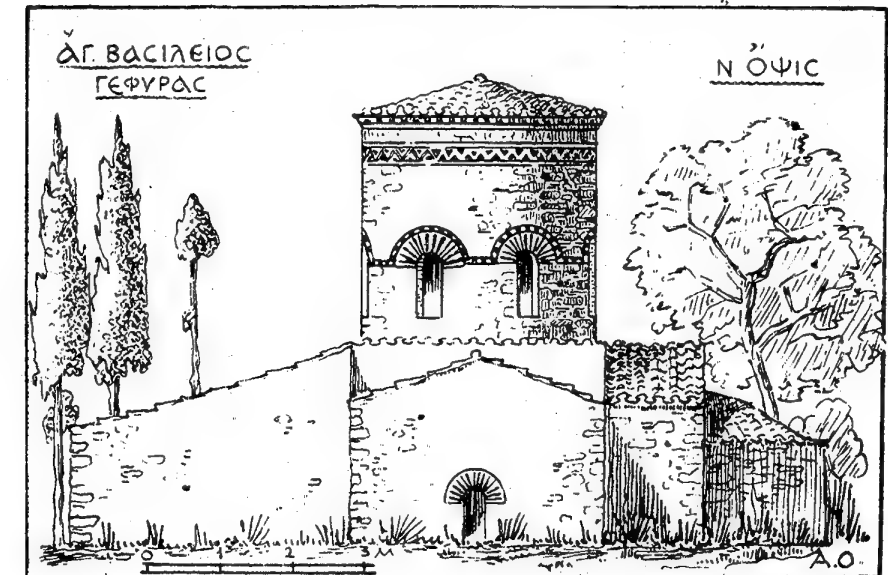
μετὰ τετάρτου περίπου τῆς ὥρας πορεῖαν παλαιόν, ἀπέριττον ναῖσκον, κεχωσμένον κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν εἰς τὸ παχὺ καὶ ὑγρὸν ἐκεῖ ἔδαφος, διατρυνπῶντα δὲ μετὸν ὑψηλὸν τοῦ τρούλλον τὸ πυκνὸν φύλλωμα πελωρίας δρυός, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ὁποίας θὰ ἔλεγέ τις ὅτι ἔχει καταφύγει.

Ὁ εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Βασιλείου τιμώμενος μικρὸς αὐτὸς ναός, τυγχάνων σήμερον μετόχιον τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου τῶν Χαλκιάδων, παρουσιάζει ἐν κατόψει—μόνος αὐτὸς ἐν τῇ ναοβριθεῖ Ἀρτῇ—τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερον¹, μὴ ἐγγεγραμμένον δηλονότι, ὡς συνήθως, ἐντὸς ὀρθογωνίου.

Ὡς οἱ ὀλίγοι ὁμοιόσημοι ναοί, οὓς ἀπαντῶμεν ἐν Ἑλλάδι, οὕτω καὶ ὁ παρὰ τὴν γέφυραν Ἀγ. Βασίλειος ἔχει περιορισμένας τὰς διαστάσεις. Τὸ μῆκος του κατὰ τὸν μέγαν ἄξονά του, μετρούμενον ἐσωτερικῶς ἀπὸ

κυλινδρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἣτις εἶναι προσκεκολλημένη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἶναι μόνον 8,65, τὸ δὲ μεγαλύτερόν του πλάτος ἐσωτερικῶς 5,95 μ.

Τὰ σχηματίζοντα τὸν σταυρὸν σκέλη, καλυπτόμενα διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, εἶναι πάντα ἰσομήκη (1,60—1,70) μῆδ' αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ ἐξαιρουμένου,

Εἰκ. 2. Νοτία δῶψις τοῦ Ἀγ. Βασιλείου.

ὅπερ φαίνεται ἐν τῇ κατόψει μακρότερον τῶν ἄλλων, ἐπεὶ φέρει προσκεκολλημένον κατὰ τὴν προέκτασίν του νάρθηκα μήκους 1,90 (εἰκ. 1)¹. Ὅτι δὲ τὸ πρόσθετον τούτο τμήμα εἶναι αὐτοτελὲς ἀποδεικνύει καὶ ἡ καλύπτουσα αὐτὸ καμάρα, ἣτις εἶναι ἐκτισμένη καθέτως πρὸς τὴν τοῦ δυτικοῦ σκέλους (εἰκ. 1 τομὴ).

Ὡς πρὸς δὲ τὸ πλάτος αἱ ἐγκάρσιαι κεραῖαι τοῦ σταυροῦ, ἀκολουθοῦσαι τὸν γενικὸν κανόνα, εἶναι κατὰ τι (0,20) στενωτέραι τῶν λοιπῶν. ἐπεὶ δὲ καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη καλύπτονται, ὡς εἴπομεν, δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων, οἷτινες κατὰ κανόνα ὀφείλουσι νὰ ἔχωσι τὸ αὐτὸ περίπου ἄνοιγμα ἵνα σχηματισθῇ ἡ τετράγωνος τοῦ τρούλλου βάσις, ἡ μνημονευθεῖσα διαφορὰ πλάτους ἐξαγοράζεται δι' ἐγκοπῶν πλάτους 0,10 (εἰκ. 1) ἀνοιγομένων κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, ἐφ' οὗ στηρίζεται ὁ τρούλλος.

¹ Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διακρίνονται σαφῶς τὰ ἴχνη τοῦ τοίχου, ὅστις ἐχώριζεν ἄλλοτε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸν καὶ ὅστις θὰ κατηδαφίσθη μεταγενεστέρως χάριν εὐρυχωρίας.

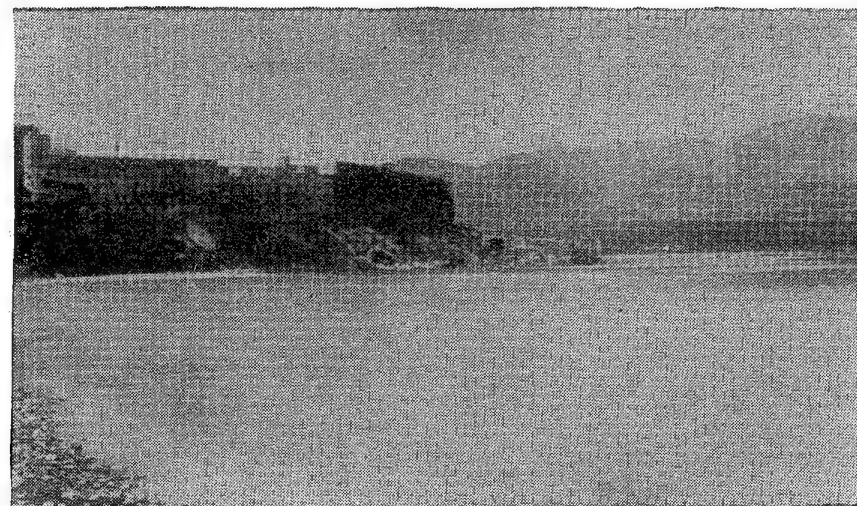
Οἱ τοῖχοι τοῦ ναῖσκου εἶναι κατεσκευασμένοι δι' ἀργῶν λίθων μετὰ τινων μικρῶν τεμαχίων πλίνθων ἀτάκτως κατὰ τοὺς ἄρμους παρεμβλλομένων (εἰκ. 2). Αἱ ἐξωτερικαὶ ὀψεις οὐδεμίαν παρουσιάζουσι διακόσμησιν πλὴν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν μικρῶν θυρίδων, αἵτινες ἀνοίγονται κατὰ τὰς πλειράς τοῦ νάρθηκος καὶ κατὰ τὸ μέσον τοῦ Β. καὶ Ν. σκέλους. Πλινθίνη διακόσμησις εὑρεται μόνον ἐπὶ τοῦ τρούλλου. Οὗτος βαίνων ἐπὶ λίαν ὑψηλῆς σφενδόνης¹ (ὑψ. 3.05) ἔχει ἐξωτερικὴν διάμετρον 3.50, καλύπτεται δὲ ὑπὸ ἡμισφαιρίου διαμεμορφωμένου ἐξωτερικῶς εἰς κῶνον (εἰκ. 2).

Ἐπὶ τῆς σφενδόνης ἀνοίγονται ὀκτὼ στενά (0.32×0.80) παράθυρα, περιβαλλόμενα ὑπὸ πλινθίνου ἡμικυκλικοῦ πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὅμοια ταινία εὑρεται καὶ κατὰ τὴν συνένωσιν τῆς σφενδόνης πρὸς τὴν στέγην. Κάτωθεν δ' αὐτῆς εἶναι τοποθετημένοι ἐν εἵδει ζωφόρου (ὑψ. 0.30) πλίνθοι τεθειμένοι οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται γραμμὴ τεθλασμένη, κατὰ συνδυασμὸν λίαν συνήθη εἰς τοὺς Ἑπειρωτικοὺς ναοὺς, μεθ' ὧν ὁ Ἀγ. Βασίλειος ἔχει κοινὸν χαρακτηριστικὸν τό τε κυλινδρικὸν σχῆμα καὶ τὸ μέγα ὕψος τῆς σφενδόνης ἐν σχέσει πρὸς τὴν διάμετρον αὐτῆς καὶ τέλος τὴν κωνικὴν μορφήν τῆς στέγης².

Ὡς πρὸς τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, τούτους πρέπει νὰ θέσωμεν πιθανῶς εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, κυρίως λόγῳ τῆς σχεδὸν παντελοῦς ἐλλείψεως πλίνθων ἐκ τῆς τοιχοποιίας τῶν τοίχων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ.

¹ Χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρον, ὃν μεταχειρίζεται ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Κωνσταντῖνος ὁ Ρόδιος, (Revue des études grecques τ. IX σ. 54 στ. 624. πβλ. καὶ Th R[einach] αὐτόθι σ. 97 σημ. 2) ἃν καὶ ἐκεῖ δὲν πρόκειται εἰμὴ περὶ χαμηλῆς μόνον ζώνης.

² Ὅρα Βερσάκη ν ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1916, 108 ἔ. Πρακτ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 1914, 244.

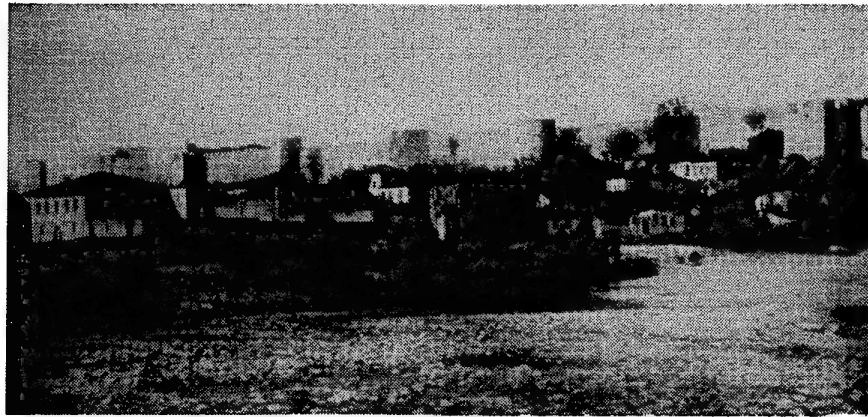
Εἰκ. 1. Ἡ ἐπὶ τῆς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κάστρου τῆς Ἀργεῖς.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ ΤΗΣ ΑΡΓΗΣ

Χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν μεσαιωνικὴν φυσιογνωμίαν τῆς Ἀργεῖς ἀποτελεῖ τὸ ἀκέραιον σχεδὸν εἰσέτι διατηρούμενον κάστρον τῆς, ὅπεο ὀρθοῦται κατὰ τὸ ΒΑ ἄκρον τῆς σημερινῆς πόλεως ἐπὶ χθαμαλοῦ ἐξάρματος τοῦ ἐδάφους. Τὸ παλαιὸν αὐτὸ φρούριον πρὸς ἀνατολὰς μὲν περιλείχεται ὑπὸ τοῦ ὀρητικοῦ ρεύματος τοῦ Ἀράχθου (εἰκ. 1), σχηματίζοντος ἐνταῦθα μίαν ἰσχυρὰν καμπήν, κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς πλευράς περισφίγγεται ἀπὸ τὰς νεωτέρας τῆς πόλεως οἰκίας, διὰ μέσου τῶν ὁποίων μόλις διαφαίνεται (εἰκ. 2).

Ἡ θέσις ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἐκτισμένον τὸ κάστρον τῆς Ἀργεῖς δὲν στερεῖται στρατηγικότητος· πράγματι ἡ παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ καὶ εἰς τὸ ἄκρον τῆς πόλεως ἀνίδρουσίς του παρουσιάζει μόνον τὴν ἀπὸ δυσμῶν καὶ νότου εὐκολίαν προσβάσεως, ἐν ᾧ ἀπὸ τῶν λοιπῶν μερῶν τὸ ρεῦμα τοῦ Ἀράχθου, ἀποτελοῦν φυσικὸν ἐμπόδιον, ἀποκλείει τὴν ἔφοδον καὶ ἀπαλλάσσει τὴν ἀπὸ βορρᾶ καὶ ἀνατολῶν συνεχῇ φρουρήσιν. Τὴν στρατηγικότητα τῆς θέσεως πρῶτοι εἶχον διίδει οἱ ἀρχαῖοι Ἀμπρακιῶται, οἵτινες πλὴν τοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως Πεθρᾶνθης φρουρίου, περιέβαλον καὶ τὴν κάτω πόλιν διὰ τεῖχους, ὅπερ διήρχετο παρὰ τὴν καμπτομένην ὄχθην τοῦ ποταμοῦ¹. Κατε-

¹ Ὅρα πρόχειρον διάγραμμα τῆς ὀχυρώσεως τῆς ἀρχαίας Ἀμπρακίας παρὰ Leake. Travels in northern Greece London 1835 τ. 1 σ. 206. Ὑπεστηρίχθη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀργεῖ καθηγητοῦ κ. Θεοχ. Τσοῦτσινου, ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Ἀμφο-

Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κάστρου τῆς Ἀρτῆς.

σκεύασαν δὲ τὸ κάτω τοῦτο τμήμα τοῦ τείχους οἱ ἀρχαῖοι Ἀμβρακιῶται ἰσχυρότατον, κτίσαντες αὐτὸ διὰ κολοσσαίων λίθων, οἵτινες δικαίως ἐκίνησαν τὸν θαυμασμόν Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος¹.

Σώζονται δὲ πράγματι εἰσέτι κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Κάστρου ἱκανὰ τμήματα τοῦ ἀρχαίου φρουρίου ἐκτισμένα δι' ὑπερμεγέθων ἀληθῶς λίθων, ὧν αἱ διαστάσεις φθάνουσι καὶ μέχρι μήκους 5.35 μ., ὕψους 2.00 μ. καὶ πάχους 0.95! Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι ἐλατομήθησαν ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ σκληροῦ ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος, ἐφ' οὗ εἶναι ἰδρυμένον τὸ φρούριον· διότι διακρίνονται σαφέστατα ἑξωθεν τοῦ τείχους αἱ χάριν τῆς λατομίας γινόμεναι λαξεύσεις (εἰκ. 3) διατεταγμέναι κατὰ στρώσεις τόσοσιν κανονικὰς, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἐκκληφθῶσι καὶ ὡς βαθμίδες².

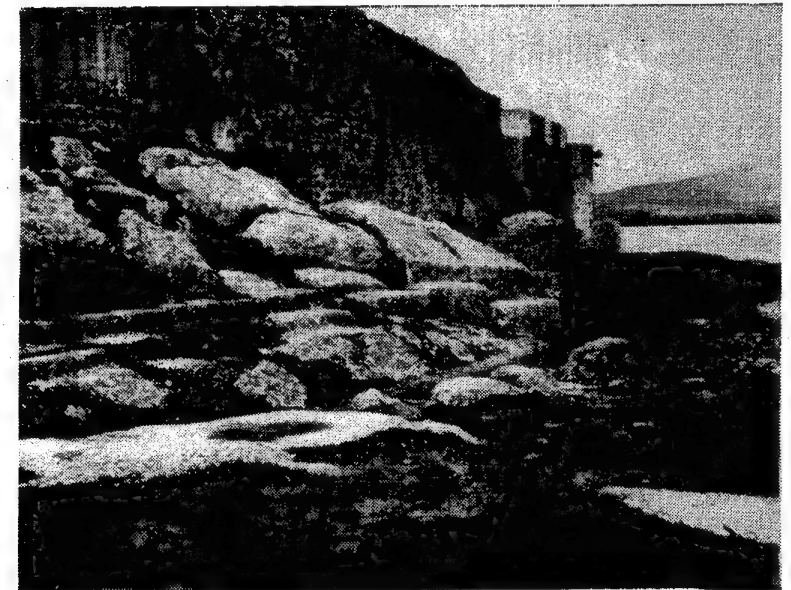
κίας δὲν εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς Περγάνης ἀλλὰ περιέβαλλεν αὐτὸ τοῦτο τὸ παρόχθιον ἔξαγμα, ἐφ' οὗ ἀργότερον ἐκτίσθη τὸ βυζαντινὸν κάστρον (Ἐφημ. Ἀρτῆς· Ἐλεύθερος Λόγος· φύλ. 61 τῆς 24 Φεβρ. 1933). Ἡ γνώμη αὕτη ἐστηρίχθη ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως τμημάτων ἀρχαίων τινῶν τειχῶν παρὰ τὸ παλαιὸν Γυμνάσιον καὶ τὸ Καπνεργοστάσιον. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὰ ἐν λόγῳ τείχη, ἐκτισμένα δια μικροτέρων λίθων, ἀνήκουσι προφανῶς εἰς ἄλλα κτήρια τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας, ἔχομεν τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Λιβίου, (XXXVIII, 4, 2 Ἐκδ. Müller Λιπία 1898) ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἀμβρακίας ἔκειτο ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Περγάνης. Ἴδου πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν χωρίον: «Ambracia tumulo aspero subjecta est; Perrhantem incolae vocant. Urbs quam murus vergit in campos et flumen occidentem, arx quae in posita tumulo est, orientem spectat».

¹ «Moenia antiquissima urbis Acarnaniae (= Ἀρτῆς) in quo lapides mirae magnitudinis conspiciuntur» περὶ Ziebart, Ἡπειρωτ. Χρον. I (1926) σ. 112.

² Θαυμάζων τις τὴν κανονικότητα τῆς λατομίας, ἥτις ἀπαξ ἔτι μαρτυρεῖ περὶ τῆς αἰσθητικῆς πειθαρχίας τῶν ἀρχαίων, ἀναπολεῖ μετὰ θλίψεως τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς τὰς σημερινὰς λατομίας ἀτασθαλίαν, ἥτις ἐπιτρέπει εἰς τοὺς νεωτέρους λατόμους νὰ ὀρύσσουσιν δυσμόρφους πληγὰς εἰς τὰς κλιτύς τῶν λόφων, ἀδιαφοροῦντες ἂν δι' αὐτῶν ἀλλοιοῦται καὶ ἀσχημίζει ὁ χαρακτὴρ τοῦ τοπίου.

Τὸ νεώτερον κάστρον ὑψοῦται ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου¹ (εἰκ. 3) ἔχει ὁμως καὶ σχέδιον καὶ ἔκτασιν διάφορον ἐκείνου. Τὸ γενικὸν αὐτοῦ διάγραμμα, ὅπερ παρέχει ἡ παρατιθεμένη κάτοψις (εἰκ. 4) παρουσιάζει σχῆμα ἀκανονί-
στου ὀρθογωνίου, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν μέγιστον μήκος εἶναι 280 μ. τὸ δὲ μέγιστον πλάτος 175 μ.

Τὰ τείχη τοῦ σημερινοῦ κάστρου βαίνοντα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν

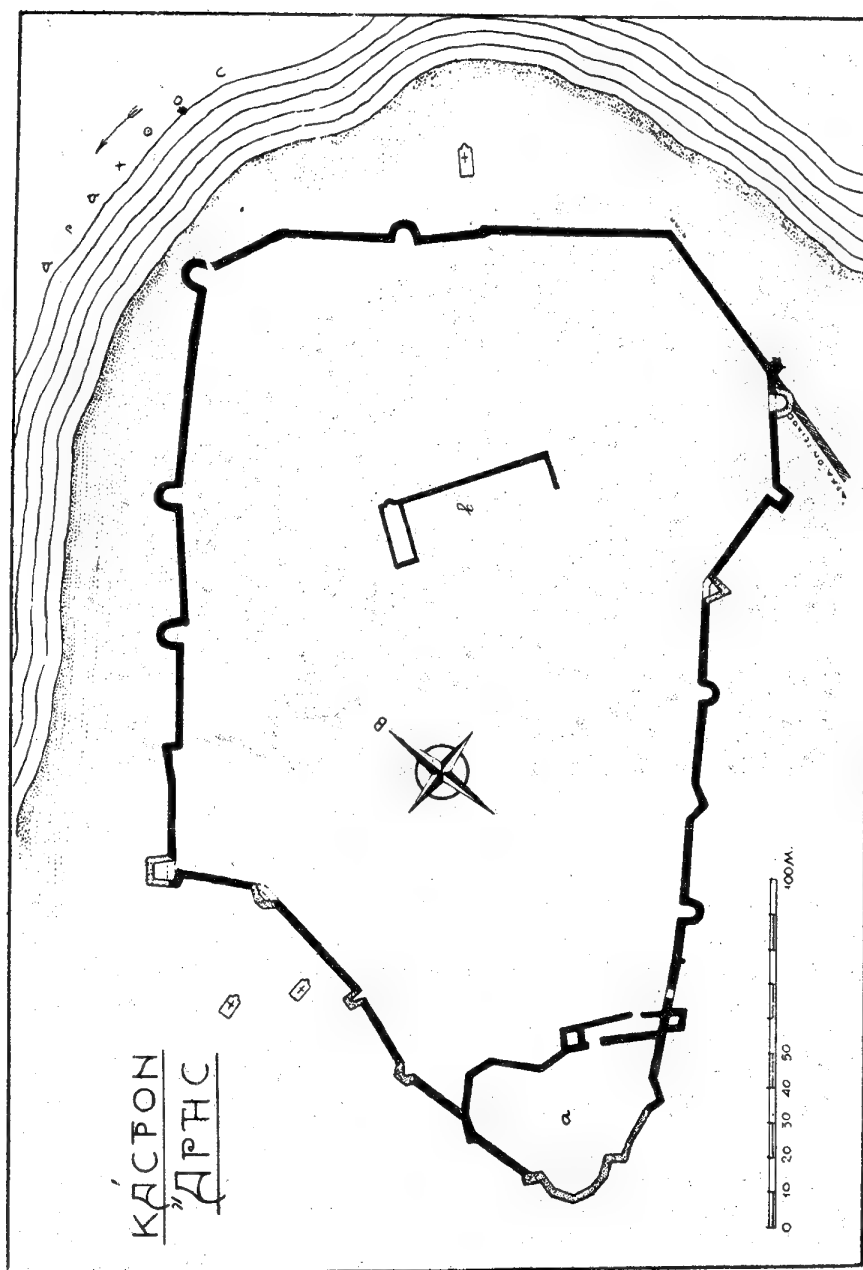

Εἰκ. 3. Αἱ πρὸ τοῦ κάστρου τῆς Ἀρτῆς ἀρχαῖαι λατομίαι.

βόρειον πλευρὰν ἐπὶ τῶν θεμελίων καὶ τμήματος τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ τείχους τῆς Ἀμβρακίας, εἶναι ἐκτισμένα διὰ μικρῶν σχετικῶς, ἀργῶν λίθων τῇ παρεμβολῇ πλίνθων, αἵτινες ὁμως δὲν φαίνονται, διότι καλύπτονται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου κονιάματος. Ἰδιαιτέρως καλὴ ἰσοδομος πλινθοπερίβλητος βυζαντινὴ τοιχοποιία ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ τείχους κατὰ δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου (εἰκ. 5).

Τὸ ὕψος τῶν τειχῶν φθάνει μέχρι 10 μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, στέφονται δὲ ταῦτα ὑπὸ ἐπάλξεων ὀπισθεν τῶν ὁποίων ὑπάρχει ὁ διὰ τοὺς πολεμιστὰς

¹ Μεγάλαι τμήματα τοῦ ἀρχαίου τείχους διατηροῦνται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου, κατὰ δὲ τὴν βόρειον σώζονται μόνον ὀλίγαι στρώσεις ὑπὲρ τὰ θεμέλια. Παρὰ τὸ τείχος ὑπάρχει ἐντειχισμένη εἰς προσκυνητῆριον ἡ ἐξῆς ἀρχαία ἐπιτύμβιος, κολοβὴ δυστυχῶς, ἑλληνικῶν χρόνων ἐπιγραφή
ΔΠΡΟΣ ὕψ. 0.36 πᾶχ. 0.10
ΤΕΟΣ μ. σ. πλ. 0.135 ὕψ. γράμ. 0.025 μ.

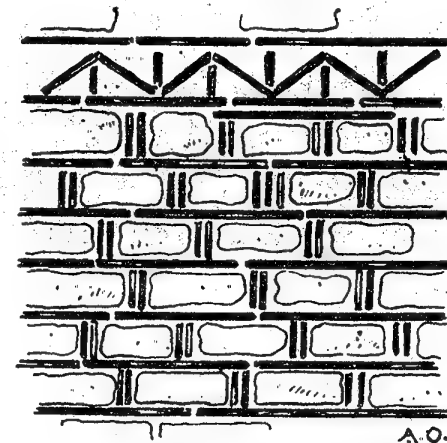
Εἰκ. 4. Σχεδιογράφημα τοῦ Κάστρου τῆς Ἀρτης.

περίδρομος. Τὸ πάχος τοῦ τείχους εἶναι 2.50 μ. ἐνδυναμοῦνται δὲ κατ' ἀποστάσεις 25 περίπου μέτρων ὑπὸ πύργων, ὧν ἄλλοι μὲν εἶναι τριγωνικοί, ἄλλοι ἡμικυκλικοί καὶ ἄλλοι πολυγωνικοί, (εἰκ. 4) μόνον δὲ εἰς τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπερ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τείχους δὲν ὑπάρχουσι πύργοι (εἰκ. 1). Ἐκ τῶν εἰρημένων ὁμοῦς πύργων ἱκανοὶ δὲν εἶναι βυζαντινοὶ ἀλλὰ κατὰ πολλοὺς αἰῶνας μεταγενέστεροι, ὥς ἀποδεικνύει α) τὸ διάφορον ὕλικόν ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένοι β) τὸ διάφορον σχῆμα τῶν (πολυγωνικοί ἢ τριγωνικοί) γ) ἡ τελεία ἀπουσία πλίνθων ἐκ τῆς τοιχοποιίας τῶν δ) ἡ κλίσις, ἣν μόνοι αὐτοὶ παρουσιάζουσιν, ἐν ᾧ οἱ βυζαντινοὶ ἴστανται κατακόρυφοι ε) ἡ στρογγύλη ζώνη, ἥτις τοὺς περιβάλλει εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ζ) τὰ μεγάλα παραθυροειδῆ ἀνοίγματα, δι' ὧν εἶναι ἐφωδιασμένοι εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ἅτινα προωρίζοντο βεβαίως διὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν τοποθέτησιν τηλεβόλων (λουμπάρδες). Πάντα τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα στοιχεῖα συναντῶμεν οὐχὶ εἰς βυζαντινὰ ἀλλ' εἰς ἐνετικά φρούρια τῆς Ἑλλάδος. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὸν 17 ἢ τὸν 18 αἰῶνα θὰ μετεκλήθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων Ἑνετοὶ μηχανικοὶ ὅπως ἐνισχύσωσι τὸ φρούριον τῆς Ἀρτης, οὗτοι δὲ θὰ προσέθηκαν τοὺς νέους κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτιὰν πλευρὰν πύργους, οὓς ἐπὶ τῆς κατόψεως ἐσημειώσαμεν διὰ κοκκίδων (εἰκ. 4).

Ἡ εἴσοδος τοῦ κάστρου εὐρίσκεται σήμερον κατὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν, διακρίνεται δὲ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ μία πύλη τοῦ ἀρχαίου τείχους (εἰκ. 4). Δευτερεύουσα δὲ τις πυλὶς ὑπάρχει καὶ εἰς ἓνα στρογγυλὸν πύργον τῆς βορείου πλευρᾶς.

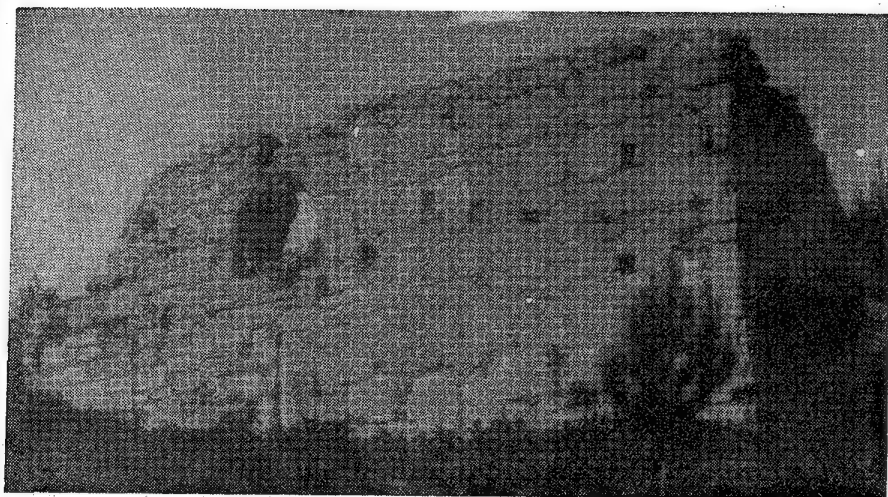
Ἀπὸ τὴν ὅλην περιοχὴν, ἣν περικλείει ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος, ἀποτεμένεται ἐξέχον τμήμα πρὸς τὰ ΝΔ. διὰ τεθλασμένου τινὸς τείχους (εἰκ. 4). Τὸ οὕτω δημιουργούμενον μικρὸν τοῦτο ὄχυρόν ἀπετέλει πιθανώτατα τὸ ἔσχατον καταφύγιον (réduit). Ὅτι δὲ τὸ τεῖχος τοῦτο εἶναι ἀσφαλῶς βυζαντινὸν μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας του, ὅπερ, πλὴν τῶν πολλῶν τεμαχίων πλίνθων, ἃς χρησιμοποιεῖ, κοσμεῖται καὶ διὰ τόξων πλινθίνων (εἰκ. 6), ἔφερε δὲ πρὸς τοῦτοις καὶ ἐξώστας τοξοβολικούς, ὧν σώζονται σήμερον μόνον οἱ λίθινοι κυλίβαντες (εἰκ. 6).

Ἡ εἰς τὸ καταφύγιον εἴσοδος ἐγίνετο διὰ χαμηλῆς πύλης προστατευμένης πλαγίως μὲν ὑπὸ τετραγώνου πύργου (εἰκ. 4) ὑπεράνω δὲ ὑπὸ ἐξώστου

Εἰκ. 5. Τμήμα ἰσοδόμου τοιχοποιίας κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου.

Ἡ εἰς τὸ καταφύγιον εἴσοδος ἐγίνετο διὰ χαμηλῆς πύλης προστατευμένης πλαγίως μὲν ὑπὸ τετραγώνου πύργου (εἰκ. 4) ὑπεράνω δὲ ὑπὸ ἐξώστου

Εἰκ. 8 Τὸ ἐν τῇ μέσῳ τοῦ κάστρου μέγα βυζαντινῶν κτήριο.

Ὀλίγον μεταγενεστέρα μνεία τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης εὕρηται παρὰ Καντακουζηνῶ¹, ὅστις ἀναφέρει, ὅτι κατὰ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Νικολάου Βασιλίτζη καὶ τοῦ Καβάσιλα ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἀνδρόνικος ὁ Γ' ὁ Παλαιολόγος (1328-1341) « Ἀρταν ἐπολιόρκει, αὐτὸς παρὼν καὶ τοιχομαχίας τε ἐποιεῖτο καρτερὰς καὶ συνεχεῖς καὶ μηχανήματα πάντα, ἐξ ὧν ὤρετο παραστήσεσθαι προσήγεν ».

Εἰκ. 9 Τορνέσιον Ὁρσίνη

Τὸ αὐτὸ κάστρον τῆς Ἄρτης εἰκονίζεται περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, μὲ τὸ σύνηδες συμβατικὸν σχῆμα, ἐπὶ τῶν τορνεσίων, ἅτινα ἐκόπησαν ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ II Ὁρσίνη (εἰκ. 9).

Ταῦτα ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς αὐτῶν ὄψεως φέρουσι τὴν ἐπιγραφὴν *Johanes despotus ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας castri de Arta*.

Τελευταία δὲ πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας μνεία τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης εὑρίσκεται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ Καρόλου II Tocco τῆς 6 Μαρτίου 1441, γραφέντι « *in castro civitatis nostr(a)e Art(a)e* »².

Πολὺ ὀλιγώτερα γνωρίζομεν διὰ τὰς τύχας τοῦ κάστρου ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τοῦτο μόνον εἶναι πιθανώτατον, ὅτι σπουδαίως ἐπεσκευάσθη τὸ κάστρον ἐπὶ Ἀλῆ-πασᾶ³, ἥτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐν γένει θὰ

¹ Ἱστορ. I, 151, 7 (Βόννης). ² Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig 1903 σ. 227.

³ Τὴν πληροφориαν ἀναφέρει ὁ Σεραφεῖμ (Δοκίμιον σ. 78) κατέχων αὐτὴν πιθανῶς ἐκ παραδόσεως διότι ὁ Ἀραβαντινὸς (Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ-Πασᾶ Ἀθῆναι 1895) οὐδεμίαν ποιεῖται σχετικὴν μνείαν.

ἐπεσκεύασαν τὸ κάστρον φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ κονιάματος, ὅπερ παρουσιάζουσι σήμερον τὰ τεῖχη του. Οὐ μόνον δ' ἐπισκευὰς ἀλλὰ καὶ προσθήκας πολλὰς ἔκαμον οἱ Τοῦρκοι κτίσαντες καὶ ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ παρ' αὐτὸ πρὸς ποικίλους σκοποὺς κτήρια, ὧν ἄλλα μὲν καταφίσθησαν ἄλλα δὲ διατηροῦνται μέχρι σήμερον. Οὕτω ἐντὸς μὲν τοῦ κάστρου ἀνηγέρθη τζαμί, καταδαφισθὲν πρὸ ὀλίγων μόλις ἔτων, ἐν δὲ τῶν πρὸ τῆς πύλης κτηρίων ἦτο ποτε πτωχοτροφεῖον (Ἰμαρὲτ) τοῦ Κιοσὲ Μεχμέτ πασιᾶ, μετὰ πολλῶν ἐκατέρωθεν μαγειρείων ἐν εἵδει μοναστηριακῶν ἐστιῶν¹. Ὅπισθεν δὲ τοῦ πτωχοτροφείου ὑπῆρχε κτήριο μετὰ βαθμίδων—ἰμσαλαῖς—ἐνθα ὁ ἱμάμης προσεκύνη ἐν καιρῷ πολέμου μετὰ τῶν στρατευμάτων του ἥτοι ἔκαμε ναμάζι.

Εἰκ. 10 Ἀνάγλυφον ἐντειχισμένον εἰς μεταγενέστερον ἐσωτερικὸν κτίσμα τοῦ κάστρου.

Ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ ἄνωθεν ἀκριβῶς τῆς θύρας τῆς πυριτιδαποθή-

Εἰκ. 11 Ἀνάγλυφον ἐκ πύρου.

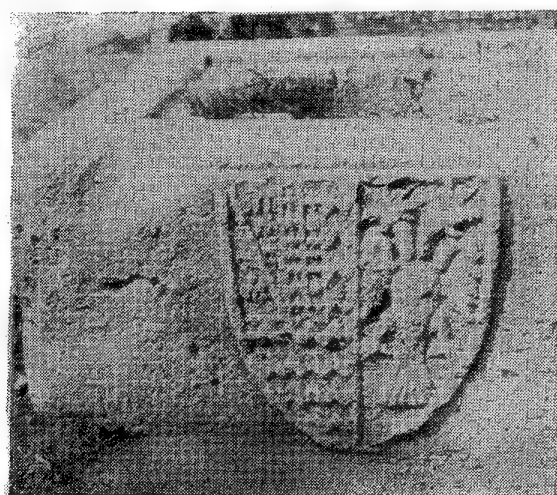
κης ὑπάρχει ἐντειχισμένον ὠραῖον βυζαντινὸν μαρμαρίνον ἀνάγλυφον εἰκονίζον λέοντα βαδίζοντα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κατὰ γνωστὸν βυζαντινὸν πρότυπον, ὅπερ ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς μαρμαροθετήματα δαπέδων² καὶ εἰς ἄλλα μαρμαρίνα θωράκια³. Ἄλλο δὲ μικρότερον ἀνάγλυφον ἐκ πω-

ρολίθου (εἰκ. 11) εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον εἰς προσκυνητᾶριον παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ φρουρίου. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο ζῶον διευθυνόμενον πρὸς τὰ δεξιὰ

¹ Σεραφεῖμ, *Δοκίμιον* σ. 334. ² Μονὴ Βαρνάκοβας Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας Ἀθῆναι 1922 σελ. 25 εἰκ. 11 καὶ πίν. 1.

³ Μουσεῖον Χαλκίδος Γιαννιόπουλος, *Δελτ. Χριστ' Ἀρχ' Ἐταιρ.* περ. Β' τόμ. Α' (1924) σ. 106 εἰκ. 15 Κάστρον Πατρῶν κλπ.

καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεώς του εἶναι ἐπίπεδος ἐστερημένη δηλ. πλαστικότητος τὸ δὲ σχέδιον ἀφελὲς καὶ ἄξεστον ὁμοιάζει κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ ζῶον ἐπιστυλίου τινὸς τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν¹. Τέλος ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἀντλῇ τοῦ φρουρίου ὑπάρχει τετραγώνον λαξευτὸν στόμιον φρέατος (προστομαῖον), διαστάσεων $0.87 \times$

Εἰκ. 12. Ἀνάγλυφον οἰκόσημον.

0.92×0.42 , ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ὁποίου εἶναι γεγλυμμένον οἰκόσημον (εἰκ. 12), ἐφ' οὗ δεξιᾷ μὲν παρίσταται ἀετὸς δικάφαλος ἀριστερᾷ δὲ ποικίλα συμβολικά κοσμήματα ἥτοι ἄνω μὲν ἑκατέρωθεν διαγωνίου τελαμῶνος ζατρικιοειδὲς κόσμημα (échiquier) καὶ τρίφυλλα, κάτω δὲ σειραὶ γραμμῶν τεθραυσμένων (zig-zag). Τὸ οἰκόσημον τοῦτο εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῶν Orsini, οἵτινες ὡς νυμ-

φενθέντες Παλαιολογίνας εἶχον προσλάβει καὶ τὸν δικάφαλον ἀετὸν ὡς ἐμβλήμα των, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ οὗτοι διετέλεσαν δεσπότης τῆς Ἀρτης².

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σεραφεῖμ³ ἐντὸς τοῦ φρουρίου τῆς Ἀρτης ὑπῆρχον δύο χριστιανικοὶ ναοὶ κατηδαφισμένοι «ὁ μὲν ἐντὸς τοῦ Ἰτς καλέ, (δηλ. τοῦ καταφυγίου) ὅπου ὡς λέγεται ὑπάρχει καὶ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου καὶ φρέαρ ἡδύτατον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐσώζετο καὶ λίθος μαρμάρινος, ἔχων γεγλυμμένην ἐπ' αὐτοῦ τὴν εἰκόνα τοῦ κτίτορος καὶ βασιλέως μετὰ ἑλληνικῶν ἀρχαίων γραμμάτων, δυσαναγνώστων ὅμως· ὁ δὲ ἐντὸς ὀθωμανικῆς τινοῦ οἰκίας, ἐν ᾧ εὗρίσκετο καὶ ἀρχιερατικὸς τάφος... Τίνων δὲ ἁγίων ναοὶ ἦσαν οὗτοι ἄγνωστον, ὥστε καὶ τί ἐγένοντο μετὰ τὴν κατάληψιν. Τὸ δὲ μετσίτιον, τὸ ἐκτὸς τοῦ φρουρίου, τιμώμενον ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ κτίσαντος αὐτὸ ἐν ἔτει 1482 ἕως 1512 Σουλτὰν Βαγιαζήτ τοῦ Β', ἦτο ναὸς ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ».

¹ Bréhier, Nouv. Archives des Missions scientifiques N. S. Paris 1913 πίν. VII εἰκ. 13.

² Ἀνάλογον οἰκόσημον μὲ τὰ ἐμβλήματα τῶν οἰκῶν Καστριώτη καὶ Orsini ὄρα ἐν Ν. Ἑλληνομνημονίῳ II, 476.

³ Λοκίμιον σ. 145.

BYZANTINA ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπόκεινται σήμερον ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσης, ὅστις χρησιμεύει προσωρινῶς ὡς ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον Ἀρτης, περισυνελέγησαν δὲ κατὰ καιροὺς ἐκ διαφόρων σημείων τῆς πόλεως καὶ τῶν πέριξ. Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ γλυπτῶν ἄλλα μὲν εἶναι καθ' αὐτὸ βυζαντινὰ, ἄλλα δὲ δεικνύουσι φραγκικὴν ἐπίδρασιν. Ἀναλόγως δὲ τοῦ προσορισμοῦ των δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς 3 κατηγορίας ἥτοι α) εἰς κιονόκρανα, β) εἰς πλάκας (θωράκια ἢ ἐπιστύλια) καὶ γ) εἰς εἰκόνας.

Α) ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται τὰ ἑξῆς γλυπτὰ:

1) Μέγα μαρμάρινον κιονόκρανον τῶν λεγομένων πτυχωτῶν (εἰκ. 1) ἐκείνων δηλαδή, ὧν ὁ ἄβαξ καὶ τὸ λεβητοειδὲς σῶμα παρουσιάζουσι πτυχωτὴν ὀριζοντίαν τομήν. Τὰ κιονόκρανα τοῦ τύπου τούτου ἐμφανίζονται μὲν ἀπὸ τοῦ 5^{ου} ἤδη αἰῶνος (Ἀγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης¹) κυριαρχοῦσιν ὅμως κατὰ τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα (ναὸς Σεργίου καὶ Βάχχου Κ/πόλεως², Ἀγ. Βιτάλιος Ραβεννης³). Φέρουσι δὲ ταῦτα διακόσμησιν ἀνάγλυφον διὰ φυλλωμάτων πλαστικῶς δεδηλωμένων ἐπὶ βάθους συχνάκις διατρήτου. Τοῦ ἡμετέρου ὅμως κιονοκράνου ἡ διακόσμησις εἶναι χαλαρὰ καὶ ἐσχηματοποιημένη, τούτου δ' ἕνεκα πρέπει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸ μᾶλλον ὡς ἔργον τοῦ 7^{ου} ἢ 8^{ου} αἰῶνος. Ὁ τύπος ἄλλως τε τοῦ πτυχωτοῦ κιονοκράνου ἐπανευρίσκεται καὶ εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ κιονόκρανα τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει μονῆς Δοχειαρίου, ὅτινα εἶναι πτυχωτὰ φέροντα τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} καὶ τὸν 14^{ον} αἰῶνα μικρογλάφυρον βυζαντινὴν διακόσμησιν⁴.

Εἰκ. 1. Πτυχωτὸν κιονόκρανον

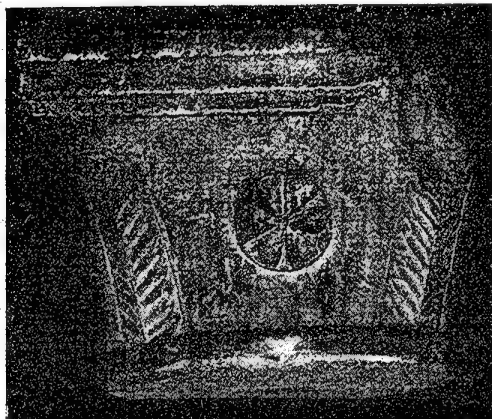
¹ Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923 πίν II εἰκ. 7.

² Millingen, Byz. Churches in C/ple, London 1912 πίν. XII.

³ Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 48.

⁴ Millet, Athos, Les peintures, Paris, πίν. 225, 1.

2) Κιονόκρανον μαρμαρίνιν «καλαθοειδές» (ὑψ. 0.38, πλευρὰ ἄβακος 0.60 εἰκ. 2), φέρον ὑψηλὸν κυματοφόρον ἄβακα ὑπὸ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ

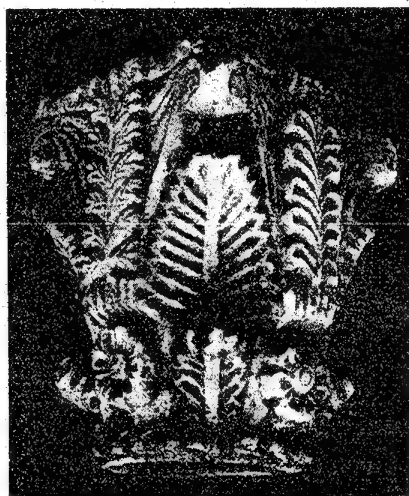
Εἰκ. 2. Κιονόκρανον καλαθοειδές.

Σάτυρον τοῦ Μιλάνου² (879) καὶ εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Βερόνας³. Κατὰ ταῦτα εἶναι πιθανόν, ὅτι καὶ τὸ ἡμέτερον κιονόκρανον θ' ἀνήκει εἰς τὸν 8^{ον} ἢ τὸν 9^{ον} αἰῶνα.

3) Κιονόκρανον μαρμαρίνιν (εἰκ. 3) (ὑψ. 0.42, πλευρὰς ἄβακος 0.32), προερχόμενον ἐκ τοῦ παρὰ τὴν γέφυραν Ἀγ. Βασιλείου. Ὡς παρατηρεῖ τις ἡ μὲν μορφή τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἡ ἀρχαία Κορινθιακή (καλαθοειδής), τὰ φύλλα, ὅμως ἄτινα ἐπενδύουσι τὸν κάλαθον δὲν εἶναι πλέον φύλλα ἀκάνθης ἀλλὰ κάτωθεν μὲν τῶν ἐλίκων φοινικοειδῆ, κατὰ δὲ τὰ μεταξὺ αὐτῶν διαστήματα ἐπιμήκη ἀνθεμοειδῆ ἐκφυόμενα ἀπὸ παχέων, ἰσχυρῶς ἐξεχόντων ροδάκων. Ἡ μορφή αὕτη τῶν φύλλων εἶναι ἄγνως συμβατική, ἄνευ πλαστικῆς εὐαισθησίας, ἄκαμπος καὶ πρωτόγονος.

*Ἐχει ἐπομένως τὸ κιονόκρανον τοῦτο πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν λεγομένων

ὁποίου εἶναι γεγλυμένοι ὀρθοὶ φυλλοφόροι κλάδοι φοίνικος (;). Κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν φύλλων διαστήματα ὑπάρχουσιν ἀνὰ δύο ἀνάγλυφοι σταυροὶ ἐπὶ βαθμίδων καὶ δύο μονογραφήματα τοῦ Χριστοῦ * ἐντὸς κύκλων διαμέτρου 0.11. Ἡ ἄνευ πλαστικότητος, σχεδὸν γραμμικὴ ἐκτέλεσις τῶν φυλλοφόρων κλάδων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αἰῶνας. Ὅμοια περίπου φύλλα συναντῶμεν εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Grado¹ (814-818), τὸν Ἅγιον

Εἰκ. 3. Κιονόκρανον κορινθιάζον.

¹ Cattaneo, L'architecture en Italie, Venise 1890 σ. 261 εἰκ. 137.

² Cattaneo, ἔνθ' ἄν. σ. 235 εἰκ. 126.

³ Cattaneo, ἔνθ' ἄν. σ. 113 εἰκ. 47.

ἱταλοβυζαντινῶν καὶ δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ 10^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

4) Κιονόκρανον μαρμαρίνιν κολοβὸν (σωζ. ὑψ. 0.31 καὶ διαμ. 0.28). Εἶναι καὶ αὐτὸ κορινθιάζον φέρον δύο σειρὰς ἐσχηματοποιημένων φύλλων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κάτω κομβίοσχημα πλέγματα (εἰκ. 4). Ἡ συμβατικὴ μορφή τῶν φύλλων καὶ ἡ ἀδρά, σχεδὸν βάρβαρος τεχνικὴ τῆς ἐκτέλεσεως τῶν ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνάλογα ἔργα τῆς λεγομένης ἱταλοβυζαντινῆς τέχνης ὡς π. χ. τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀγ. Μιχαὴλ τῆς Καπύης¹, καὶ τῶν Ἀγ. Felice e Fortunato παρὰ τὴν Βικεντίαν², ἀμφότερα πιθανῶς τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

5) Κιονόκρανον κυβόσχημον ἐκ μελαψοῦ μαρμαρίου ὑψ. 0.215 πλευρὰς ἄβακος 0.205 (εἰκ. 5). Φέρει ἐπὶ μιᾷ τῶν ὀψεων αὐτοῦ δύο ἀντινώτους γρυπολέοντας στρέφοντας τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸ βάθος καὶ ὁ ἄβαξ εἶναι ἀκόσμητα. Τοιαῦται μορφὰι φανταστικῶν ζώων συνηθίζοντο ἰδίᾳ κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνα³.

Εἰκ. 4. Κιονόκρανον κορινθιάζον.

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον με γρυπολέοντας.

6) Κιονόκρανον λεβητοειδές (ὑψ. 0.28 πλευρὰς ἄβακος 0.24 εἰκ. 6). Εὐρέδῃ παρὰ τὸ ἀρχαῖον τεῖχος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου. Ἐφ' ἐκάστης τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν εἰκονίζονται ἀνὰ δύο ἀντίνωτα ὄρδια πτηνὰ στρέφοντα τὴν κεφαλὴν, οὕτως ὥστε τὰ ράμφη τῶν νὰ συναντῶνται. Μεταξὺ τῶν πτηνῶν, ὡς καὶ κάτωθεν αὐτῶν παρεμβάλλονται φύλλα. Ὁ ἐπίπεδος ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἄλυσσοειδοῦς κοσμήματος 12^{ου} ἢ 13^{ου} αἰῶνος.

7) Κιονόκρανον κυβόσχημον εὐρέδῃ κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῶν κτισμάτων τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ. Φέρει ἐπὶ τῆς μιᾷς αὐτοῦ ὀψεως τὴν παράστασιν ἀγγελίου (γάστρας) ἀπὸ τοῦ ὁποίου

¹ Toesca, Storia dell'arte italiana, Torino 1927 εἰκ. 230. Cattaneo, εἰκ. 101.

² Rivoira, Origini della architettura lombarda, Milano 1908 σ. 220 εἰκ. 202.

³ Ἄλλα παραδείγματα γρυπολέοντων ἀναφέρω προχείρως: τὰ ἐπὶ τῶν ὑπ' ἀρ. 265 καὶ 287 μαρμαρίνων θωρακίων τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν (Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσ. Ἀθῆναι 1931 σ. 56), τοῦ Ὁρλοῦ, Ὁρλάνδος, Δελτ. Χρ. Ἐτ. Δ' (1927) σ. 24 εἰκ. 2, τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης, Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 9 (1924-5) σ. 18 9 εἰκ. 3 κλπ.

ἐκφύονται δύο βλαστοί, οἵτινες ἑλισσόμενοι καταλήγουσιν εἰς πολλαχῶς ἀνακαμπτόμενα ἀνθέμια, δι' ὧν πληροῦται πᾶσα ἡ προσθία ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου. Ὁμοίου τύπου καὶ διακοσμήσεως κιονόκρανα εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Λοκρίδος¹. 13^{ον} αἰῶνος.

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον μετὰ πτηνῶν.

Εἰκ. 7. Κυβόσχημον κιονόκρανον

8) Κιονόκρανον κανιστροειδές (ὑψ. 0.23 πλ. ἄβρακος 5.43 εἰκ. 8) φέρον κάτω συνεχῇ σειρὰν φύλλων καλάμου, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται, ὥς εἰς τὰ κορινθιακὰ τῆς κάτω Ἰταλίας, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστης πλευρᾷς ἑλικες ἐφαπτόμεναι ἀλλήλων κατὰ τὸν ἄξονα. Εἰς τὰς γωνίας ἀντὶ ἐλίκων ἐτέθησαν μικραὶ

Εἰκ. 8. Κανιστροειδές κιονόκρανον.

Εἰκ. 9. Ἐπίκρανον παραστάδος.

κεφαλαὶ δρακόντων. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο παρουσιάζει κάποιαν ὁμοιότητα πρὸς τὸ κιονόκρανον τοῦ γυναικωνίτου τῆς Παρηγορητίσης².

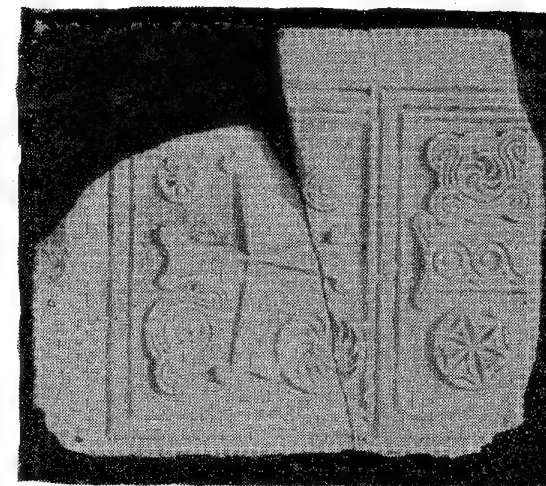
9) Ἐπίκρανον παραστάδος φέρον ἐφ' ἑκάστης πλευρᾷς ἀνὰ δύο φύλλα ἀκάνθης ἑκατέρωθεν ἑξαφύλλου ρόδακος (εἰκ. 9).

¹ Ὁρλάνδος, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Γ' σ. 361 εἰκ. 12.

² Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 32 εἰκ. 20.

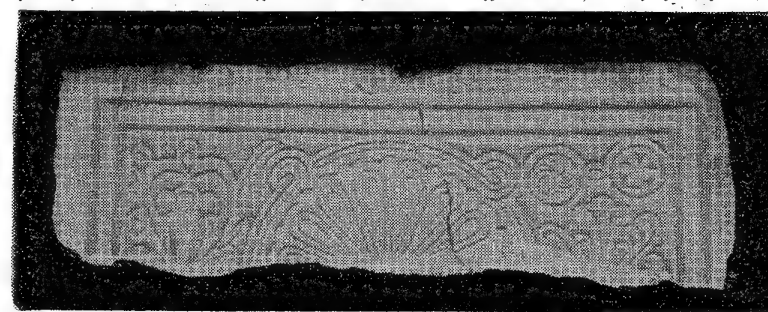
Β) ΠΛΑΚΕΣ

1) Πλάξ μαρμαρίνη τεθραυσμένη (σωζ. μήκος 1.13 ὑψ. 0.86 πᾶχ. 0.09) προερχομένη πιθανῶς ἐκ σαρκοφάγου (εἰκ. 10). Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια θὰ ἦτο διηρημένη εἰς τρία ὀρθογώνια πεδία. Ἐν τῷ σωζομένῳ ἄκρῳ ἀριστερῷ πεδίῳ εἰκονίζεται σταυρὸς μὲ κεραίας ἰσομήκεις, τοῦ ὁποίου τὰς τέσσαρας γωνίας πληροῦσι: πυροστρόβιλος, ρόδαξ καὶ δίσκοι. Εἰς τὸ μεσαῖον πεδῖον, ὅπερ σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ, εἰκονίζετο πάλιν ἰσοσκελὲς σταυρὸς ἔχων τὰς κεραίας κεκοσμημένας δι' ἀλυσσοειδοῦς πλέγματος, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ρόδαξ καὶ πυροστρόβιλος. Ἡ κάπως χονδροειδὴς τεχνικὴ του καὶ ἡ ἐπίπεδος μορφή τῶν κοσμημάτων τάσσουνσι τὸ ἀνάγλυφον εἰς τὸν 9^{ον} ἢ 10^{ον} αἰῶνα.

Εἰκ. 10. Τεμάχιον πλάκῃς σαρκοφάγου.

2) Πλάξ μαρμαρίνη ἀνήκουσα εἰς θωράκιον τέμπλου (εἰκ. 11) διατηρουμένη δὲ μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ. Μῆκ. 1.40 πᾶχ. 0.09. Ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται

Εἰκ. 11. Πλάξ ἀναγλύπτου θωρακίου.

πολύφυλλος ρόδαξ ἐντὸς κυκλικοῦ μετὰ κόμβων πλέγματος. Ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια ἐπληροῦτο διὰ φυλλοφόρων βλαστῶν, πυροστρόβιλου καὶ ροδάκων. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰῶνος.

3) Τὸ μέσον τμήμα πλακὸς θωρακίου τέμπλου (εἰκ. 12) (σωζ. μ. 0.65, ὕψ. 0.78, πλά. 0.10). Διακρίνεται ἀριστερᾷ ἀνισοσκελῆς σταυρὸς μετὰ τὰς κεραίας πεποικιλμένας δι' ἄλυσσοειδοῦς κοσμήματος. Ἀπὸ τῶν ἄκρων τῆς κατακορύφου κεραίας τοῦ σταυροῦ ἐκφύονται πλούσια φυλλώματα πληροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν κεραίων κενά. Δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου ἀετὸς μετὰ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ὃν διατηρεῖται μόνον ἡ ἀριστερὰ μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς καὶ μέρος τοῦ κορμοῦ. Τὸ πτέρωμα ἀπεδόθη ἐσχηματοποιημένον εἰς κοσμήματα. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰῶνος.

Εἰκ. 12. Τεμάχιον θωρακίου τέμπλου.

ἄλλοτε ἐντειχισμένον εἰς τὸν νεώτερον τοῖχον, ὅστις φράσσει τὸ μεταξὺ τοῦ βορείου πεσσοῦ τοῦ προσώου καὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ Ἀγ. Βασιλείου τοξωτὸν ἀνοιγμα (πρβ. κάτοψιν ἐν σελ. 118 εἰκ. 2). Τὸ ἐπιστύλιον ἔχει τὰς τρεῖς τῶν πλευρῶν αὐτοῦ κεκοσμημένας δι' ἀναγλύφου κοσμήματος ἐπιμελοῦς ἐργασίας. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κάτω αὐτοῦ ἐπιφανείας (εἰκ. 13) εἰκονίζεται ἑλικοειδῶς βαίνων βλαστὸς ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φύλλα, ὃν αἱ ἄκραι συναντῶνται οὕτως ὥστε, νὰ σχηματίζεται στροβίλος, ἐναλλάξ δεξιόστροφος καὶ ἀριστερόστροφος. Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι σύνηθες ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, κατὰ δὲ τὸν 11^{ον} αἰῶνα τὸ συναντῶμεν εἰς τὸν ὅσιον Λουκᾶν τῆς Φωκίδος. Ἐπὶ δὲ τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι γεγλυμμένον ἐν καὶ τὸ αὐτὸ κόσμημα μετὰ ἐλαφρὰν παραλλαγὴν (εἰκ. 14). Συνίσταται δὲ τὸ κόσμημα τοῦτο ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων ἀνθεμίων ἀπὸ τῶν

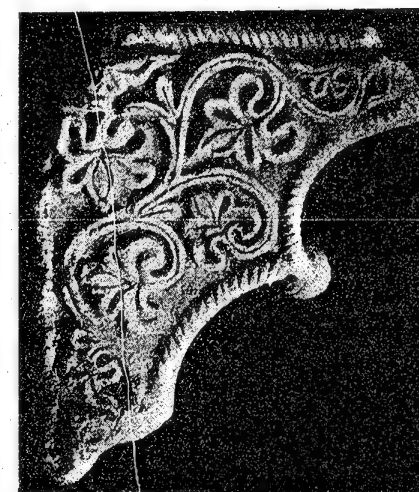

Εἰκ. 13. Ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου.

ὁποίων ἐκφύονται κεκλιμένα φύλλα ἀκάνθης πληροῦντα τὸ μεταξὺ τῶν δύο ἀνθεμίων κενόν. Ἡ μόνη οὐσιώδης διαφορὰ, ἥτις ὑφίσταται μεταξὺ τοῦ κοσμήματος τῶν δύο κατακορύφων πλευρῶν ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἐν τῷ μέσῳ γλωσσοειδὲς φύλλον τοῦ ἀνθεμίου τοῦ ἐνὸς ἀντικατεστάθη εἰς τὸ ἄλλο διὰ τριφύλλον, ὅπερ διέλυσε τὸ ἀνθέμιον. Τὸ τρίφυλλον δὲ τοῦτο παρουσιάζει μορφήν φραγκικὴν, ἀφ' οὗ φέρει τὸν χαρακτηριστικὸν κόμβον, ὅστις συνδέει τὰ τρία φύλλα του καὶ ὅστις σπανιώτατα ἀπαντᾷ εἰς τὰ βυζαντινὰ τρίφυλλα¹. Ἄν ἐξαιρέσωμεν ὅμως τὸ στοιχεῖον τοῦτο τὸ γλυπτὸν εἶναι κατὰ τὰ λοιπὰ ἀγνώως βυζαντινὸν καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτέλεσιν.

Εἰκ. 14. Ἐπιστύλιον τέμπλου (.)

Εἰκ. 15. Ἀνάγλυφον τύμπανον.

5) Τὸ ἀριστερὸν ἡμῖσις τριλόβου τόξον, παραθύρου ἢ προσκυνηταρίου (ὕψ. 0.55, σωζ. πλ. 0.47, πλά. 0.12 εἰκ. 13). Οἱ λοβοὶ παισιεύονται ὑπὸ χονδρῶν σχοινίων, ὅπερ εἰς τὴν συνένωσιν τῶν τόξων διαμορφοῦνται εἰς κόμβον. Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ τυμπάνου πληροῦται δι' ἑλικοειδῶς διατεταγμένων ἀνθεμίων ἐκφυομένων ἀπὸ συστρεφόμενου βλαστοῦ. Καὶ τὸ μὲν σχοινίον, εὐρηται συνήθως εἰς τὰ κυρίως βυζαντινὰ μνημεῖα², ὁ τρόπος ὅμως τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀνθεμίων, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ γλυπτὸν θὰ ἐποιήθη ὑπὸ ξένου πιθανῶς τεχνίτου κατὰ τὸν 13^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

¹ Τὸ μετὰ κόμβου τρίφυλλον ἀπαντᾷ ἀνάγλυπτον μὲν εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 29,1, γραπτὸν δὲ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Βαπτίσεως τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρᾶ (ἀπόληξις σκήπτρου).

² Ὁμοίον σχοινίον εὐρηται καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, ἥτις ὅμως παρουσιάζει καὶ ἱκανὰ φραγκίζοντα στοιχεῖα (ἀνάγλυφοι ἐραλδικοὶ

6) Μαρμαρίνη στήλη τομής τετραγώνου (διαστ. 0.19×0.21 ύψ. 138 εικ. 16) φέρουσα εις τὸ ἄνω αὐτῆς ἄκρον μέγαν τόρμον γόμφου. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν κατακορύφων αὐτῆς παρεῖων εἰκονίζεται κυματοειδῶς ἐλισσόμενος βλαστὸς ἀπὸ τοῦ ὅπου ἐκφύονται ἡμιανθέμια καὶ βότρες. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος εἰκονίζεται ζῶον κατὰ κρόταφον πιθανώτατα λέων βαίνων πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ τὴν οὐρὰν ἀνωρθωμένην ἐπὶ τῆς ράχως. Ἡ τεχνολογία τῶν ἐσχηματοποιημένων ἀνθεμίων καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν διαφέρουσι τῶν βυζαντινῶν, ὁμοιάζουσι δὲ πρὸς τὰς τῶν λεγομένων λογγοβαρδικῶν γλυπτῶν. Ὅτι δὲ πράγματι τὸ γλυπτὸν θὰ ἐποικήθῃ ὑπὸ φράγκου τινος τεχνίτου ἢ κατὰ μίμησιν φραγκικοῦ προτύπου ἀποδεικνύει καὶ ἡ παράστασις τοῦ λέοντος, ἥτις ἐνθυμίζει ζωηρῶς τοὺς ἐραλδικοὺς λέοντας τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρα¹. Ἡ στήλη εἶναι πιθανῶς παραστάτης θυρώματος, ἄγνωστον τίνος μνημείου.

Γ) ΕΙΚΟΝΕΣ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται δύο καὶ μόνον γλυπτὰ λίθινα. Ἐκ τούτων τὸ ἐν (εἰκ. 17), εὑρεθὲν τὸ 1905 παρὰ τὸν ναὸν τῆς Μητροπόλεως Ἀρτης, ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 0.25×0.36, ἀλλ' εἶναι ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν κάτω δεξιὰν αὐτοῦ γωνίαν. Εἰκονίζεται δ' ἐπ' αὐτοῦ, ἐν λίαν ἐξέρογφ ἀναγλύφῳ, ἡ Σταυρώσις. Ἐν τῷ μέσῳ, καθηλωμένος ἐπὶ μεγάλου σταυροῦ, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ, ὄρθιοι καὶ εἰς μικροτέραν τοῦ Κυρίου κλίμακα, παρίστανται ἡ Παναγία καὶ ὁ ἡγαπημένος μαθητῆς Ἰωάννης. Ὁ Χριστὸς, φέρει πέριξ τῆς κεφαλῆς φωτοστέφανον, ἐφ' οὗ εἶναι χαραγμένη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή ΙC XC, ἐν ᾗ ἐπὶ τῆς ὀριζοντίας τοῦ σταυροῦ κεραίας ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφή Ο ΒΑΣΙΛΕΥC ΤΗC ΔΟΞΗC. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Σωτήρος κλίνουσα ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ εἶναι δυστυχῶς ἀποκεκρουμένη. Αἱ βραχεῖαι καὶ ἰσχναὶ χεῖρες Του εἰκονίσθησαν ὀριζόντιαι, τὸ δὲ σῶμα, πίπτον κατακορύφως μὲ ἐλαφρὰν μόνον κυμάτωσιν, εἶναι γυμνόν, πλὴν τοῦ ἀπὸ τῆς

Εἰκ. 16. Πισσός.

λέοντες, κρινάνθεμον ἀψίδος ἱεροῦ κλπ.). Εὑρεταὶ ἐπίσης καὶ εἰς γλυπτὰ τῆς μονῆς Δαφνίου, ὡς καὶ ἐπὶ ἀναγλύφῳ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ὄρα Σωτηρίου, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. Α' σ. 58 εἰκ. 45).

¹ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 30, 4.

ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων τμήματος, ὅπερ καλύπτεται διὰ τοῦ κολοβίου. Ὁ ἀριστερὸς πούς καλύπτει ὀλίγον τὸν δεξιὸν ἔνεκα τῆς ἡλώσεως. Τέλος κάτωθεν τῶν ποδῶν εἰκονίζεται ἡ ὀριζοντία βάσις τοῦ ὑποποδίου, ὅπερ φθάνει μέχρι τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου τῆς εἰκόνος.

Ἀριστερᾷ τοῦ ἑσταυρωμένου εἰκονίζεται, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, ἡ Παναγία, ἥς δυστυχῶς τὸ πρόσωπον εἶναι ἀποκεκρουμένον. Ἡ Θεομήτωρ φέρει ποδὴρη πτυχωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον. Ἐχει τὰς χεῖρας συνηνωμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν σεβασμοῦ ἅμα καὶ δεήσεως. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς, ἐπὶ τοῦ βάθους, ἐχαράχθη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή ΜΡ ΘΥ (Μήτηρ Θεοῦ).

Συμμετρικῶς πρὸς τὴν Παναγίαν εἰκονίζεται δεξιὰ ὁ Ἰωάννης εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, στηρίζων μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα τὴν παρεῖάν του, ἐν ᾗ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, φερομένης ἐμπρὸς διαγωνίως, κρατεῖ τὸ μακρὸν αὐτοῦ ἱμάτιον. Δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς του εἶναι χαραγμένη ἐπὶ τοῦ βάθους ἡ ἐπιγραφή Ο ΑΓΙΟC ΙΩ (Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης). Ἀξιὸν σημειώσεως εἶναι ὅτι οὔτε ἡ Παναγία οὔτε ὁ Ἰωάννης φέρουσι περὶ τὴν κεφαλὴν φωτοστέφανον, ὅστις πιθανὸν νὰ ἦτο δεδηλωμένος διὰ χρώματος.

Πρὸς ὀρισμὸν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῆς εἰκόνος δυνάμεθα νὰ βοηθηθῶμεν ἐκ τῆς στάσεως τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὴν προσώπων. Καὶ δὴ πρῶτον τὸ κατακορύφως μὲ μίαν ἐλαφρὰν, ἁρμονικὴν κυμάτωσιν καταπίπτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ χαρακτηρίζει τὰ παλαιότερα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἔργα. Πράγματι ὁ Χριστὸς ἐνταῦθα δὲν παρουσιάζει τὰς ρεαλιστικὰς συσπάσεις τοῦ πόνου, ἀς συνηθίζει νὰ παριστάνῃ ὁ 14^{ος} αἰὼν καὶ οἱ ἐπόμενοι, δὲν πάσχει, ἀλλ' ὡς Θεὸς ἥρεμος θριαμβεῖ διὰ τοῦ ἔκουσίου Του πάθους. Τὸ αὐτὸ συγκατακείμενον αἶσθημα τοῦ πόνου παρουσιάζει μὲ τὴν ἥρεμον στάσιν τῆς καὶ ἡ Παναγία, παρισταμένη εἰς τὸ πάθος τοῦ υἱοῦ τῆς «κοσμίας καὶ οὐκ ἀγεννῶς»¹ μὲ τὰς δύο χεῖρας συνηνωμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς ἐνδειξιν δεήσεως ἅμα καὶ σεβασμοῦ καὶ οὐχὶ διπλωμένας ὑπὸ τὴν σιαγόνα, ὡς εἰς τὰ

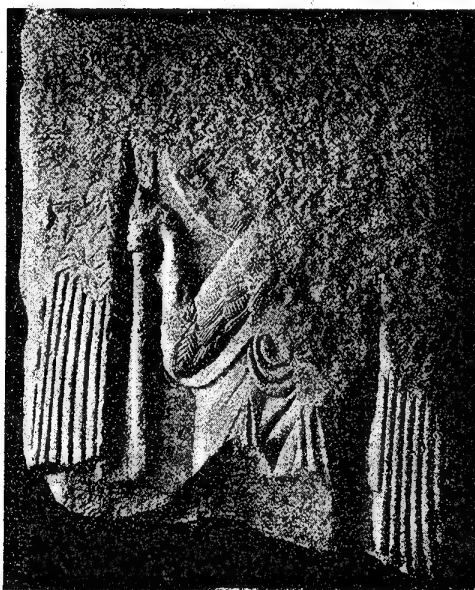

Εἰκ. 17. Ἀνάγλυφος εἰκὼν Σταυρώσεως.

¹ Γεωργίου Νικομηδείας Λόγ. VIII, παρὰ Migne, Patr. Gr. τόμ. 100 στήλη 1464.

ἔργα τοῦ 14^{ου} καὶ τῶν ἐξῆς αἰώνων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ Παναγία παρίσταται ἡττωμένη ὑπὸ τῆς θλίψεως¹.

Μεγαλύτεραν σχετικῶς συγκίνησιν παρουσιάζει ἡ μορφή τοῦ Ἰωάννου, ὅστις κλονούμενος στηρίζει διὰ τῆς χειρὸς τὴν κεφαλὴν του. Ἀλλὰ καὶ ἡ στάσις αὕτη τοῦ μαθητοῦ δὲν εἶναι ἀσυνήθης εἰς παλαιότερα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος

Εἰκ. 18.

Ἀνάγλυπτος παράστασις τοῦ Προδρόμου.

ἔργα ὡς π. χ. εἰς τὰ ψαλτήρια Chludon² καὶ τῆς Οὐτρέχτης³. Ἐχὼν λοιπὸν ὑπ' ὄψει μου τ' ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα κλίνω νὰ δεχθῶ ὅτι τὸ ἔργον εἶναι πιθανῶς τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἐκτελεσθὲν παρὰ βυζαντινοῦ τεχνίτου ἀλλὰ καὶ μέ τινα ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς τέχνης (Ἰταλίας) ὡς ἐμφαίνει ἰδίᾳ τὸ ἰσχυρὸν ἀνάγλυφον τοῦ ἐσταυρωμένου καὶ τὸ πλάσιμον τῆς μορφῆς τοῦ Ἰωάννου. Ἐνισχύει δὲ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην καὶ ἡ ἐπὶ λίθου ἐκτέλεσις λατρευτικῆς εἰκόνας, ἣτις δὲν ἦτο τόσον συνήθης εἰς τοὺς βυζαντινοὺς, ὅσον εἰς τὴν Δύσιν.

2) Ἀνάγλυφος μαρμαρίνη πλᾶξ τεθραυμένη (μ. σ. ὕψ. 0.59, πλ. 0.46, πᾶχ. 0.18 εἰκ. 18) κομισθεῖσα τὸ 1922 φροντίδι τοῦ

ἀρχιτέκτονος Α. Ζάχου ἐκ τοῦ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου κειμένου τζαμίον τοῦ Ἰμαρέτ, ἔνθα τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Σεραφεῖμ⁴ τὸ εἰς τὴν μονὴν Ροδιᾶς ἀνήκον μετόχιον τοῦ Τιμίου Προδρόμου. Τὸ γλυπτὸν ἔρχεται εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ταυτίσεως ταύτης, διότι εἰκονίζει ἀκριβῶς τὸν Πρόδρομον. Ὁ ἅγιος παρίσταται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ἡ κεφαλὴ του εἶναι δυστυχῶς ἀποκεκρουμένη λόγῳ μεταγενεστέρης χρησιμοποίησεως τοῦ λίθου ὑπὸ τῶν Τούρκων, σώζεται ὁμῶς μικρὸν τμήμα τοῦ γενείου ὡς καὶ μέρος τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν φεγγίου. Ὁ Πρόδρομος φορεῖ ἐσωτερικῶς μὲν τὸν τρίχινον σάκκον, ἐπ' αὐτοῦ δὲ εὐρὺν ἱμάτιον καταπίπτον εἰς ὠραίας ἀπαλὰς πτυχάς. Διὰ τῆς

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 407.

² N. Kondakof, Opis. pamjatnikov drevnosti 1878 πίν. V, 4.

³ Tikkane, Psalterillustration im Mittelalter σ. 280 εἰκ. 211.

⁴ Δοκίμιον περιλήψεως τῆς ἱστορικῆς πόλεως Ἀρτης Ἀθῆναι 1884 σ. 147.

δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὴν μακρὰν αὐτοῦ ράβδον, ἣτις θὰ κατέληγεν ἄνω, ὡς συνήθως, εἰς σταυρόν. Ὁ Πρόδρομος παρίσταται ἐνταῦθα περωτὸς δίκην ἀγγέλου, ἡ τοιαύτη δ' αὐτοῦ παράστασις δὲν ἀπαντᾷ μόνον εἰς μνημεῖα τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων ἀλλὰ καὶ εἰς βυζαντινά¹, ἴσως συμφώνως πρὸς τὴν προφητείαν (Ματθ. γ', 1) καὶ τὴν εὐαγγελικὴν ρῆσιν (Ματθ. ια' 10, Μάρκ. α', 2 Λουκ. ζ' 27) «Ἴδού ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου». Ὁ Didron² λέγει, ὅτι οἱ Ἕλληνες, βλέποντες ὅτι ὁ Πρόδρομος ἐκαλεῖτο οὐράνιος ἄγγελος, παρέστησαν τὸν Ἰωάννην ὡς ἄγγελον, θέσαντες πτέρυγας εἰς τοὺς ὤμους του, ὡς οἱ πρόγονοί των ἔθεσαν πτέρυγας εἰς τοὺς πόδας καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἑρμοῦ, ἀγγελιαφόρου τοῦ Ὀλύμπου.

Ὅτι τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἔργον τεχνίτου καταγομένου ἐξ Ἰταλίας ἀποδεικνύει κυρίως ὁ τρόπος τῆς διατάξεως καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν πτυχῶν του, ὅστις ἰδιάζει εἰς ρωμανικὰ ἔργα καὶ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας. Ἀνάγλυφον εἰκονίζον τὸν Πρόδρομον περωτὸν προερχόμενον δ' ἐκ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ κάστρου Ζακύνθου ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινὸν μουσεῖον (ἀριθ. 250 Σωτηρίου, Ὁδηγ. Βυζ. Μουσείου² σ. 48). Τοῦτο ὁμῶς ἐσφαλμένως ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Wulff (Altchr. und byz. Kunst II, 606) εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ἀφ' οὗ εἶναι προφανῶς ἐνετικὸν ἔργον.

¹ Ὅρα τὰ ὑπὸ Α. Ευγγουπούλου ἐν Καταλόγῳ τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Ἀθῆναι 1936 σ. 68 καταλεχθέντα παραδείγματα.

² Manuel d'iconographie chrétienne, Introd. XLI.

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ πόλις τῆς Ἀρτης παρουσιάζει πλὴν τῶν πολυαρίθμων βυζαντινῶν ναῶν, οὓς ἀνωτέρω ἐμελετήσαμεν, καὶ πληθὺν ἄλλων μικροτέρων κατεσπαρ-

Εἰκ. Ο ἅγ. Ἰάκωβος ὁ Πέρσης. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως

μένων μεταξὺ τῶν οἰκιῶν, ἀνεγερθέντων δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ὅποτε ἤκμαζεν ἡ Ἀρτα διακρινομένη καὶ διὰ τὴν εἰς τὰ γράμματα καὶ διὰ τὴν εἰς τὸ ἐμπόριον ἐπίδοσιν αὐτῆς. Ἐκ τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀνεγερθέντων

ναῶν ἄλλοι μὲν διατηροῦνται εἰσέτι ἀκέραιοι, ἄλλοι δὲ ἐν ἐρειπιώδει καταστάσει καὶ ἄλλοι πάλιν κατεδαφισθέντες ἔχουσιν οἱ μὲν τελείως ἐξαφανισθῆ οἱ δὲ ἀνανεωθῆ. Λεπτομερῇ κατάλογον αὐτῶν παρέσχεν ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (σ. 137-149), ὁ μητροπολίτης Ἀρτης Σεραφεῖμ. Ἡμεῖς ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν τοὺς σωζομένους καὶ τοὺς ἡμιρεπωμένους ναοὺς ἀπὸ τῆς τεχνικῆς κυρίως καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς αὐτῶν πλευρᾶς.

1. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ὁ μικρὸς οὗτος ναὸς κεῖται εἰς ὀλίγων μόνον μέτρων ἀπόστασιν ἀνατολικῶς τῆς Ἀγ. Θεοδώρας. Εἶναι μία μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.10×8.72, καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, ἥτις, καταστραφείσα πάλαι, ἀνεκτίσθη ἡμιεξάγωνος. Ὁ ναὸς ἐκτισμένος διὰ κοινῆς τοιχοποιίας οὐδεμίαν φέρει ἐξωτερικῶς κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν, μόνον δὲ μέγα διακοσμητικὸν πινάκιον, Ἰταλικῆς τέχνης τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, κοσμεῖ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ἐντειχισμένον ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰκονίζον θώρακας, ἀσπίδας κλπ. Ὁ ναὸς ἔφερεν ἄλλοτε θύρας καὶ κατὰ τὰ πλάγια, αἵτινες σήμερον εἶναι πεφραγμέναι, τῆς εἰσόδου γινομένης μόνον διὰ τῆς θύρας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑπάρχει κόγχη.

Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως πλὴν τοῦ ὡραίου ξυλογλύπτου τέμπλου, ὅπερ διασώζει, διατηρεῖ ἐπὶ τῶν τοίχων του τὰς παλαιὰς οὐχὶ πολὺ σπουδαίας τέχνης τοιχογραφίας του, ἐξ ὧν προσάγομεν ἐνταῦθα ὡς δεῖγμα τὴν τοῦ Ἀγ. Ἰακώβου τοῦ Πέρσου¹ (εἰκ. 1) φέροντος τὸν γνωστὸν ιδιόσχημον πῖλον². Νοτίως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται διὰ καστανομέλανος χρώματος μέγας, δικέφαλος ἀετὸς (ὑψ. 0,68) τὸ τόσον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀγαπώμενον νὰ εἰκονίζεται εἰς ναοὺς κρυφὸν τοῦτο σύμβολον τῆς μελλούσης ἀναστάσεως τοῦ Γένους (εἰκ. 2).

Τὸν χρόνον τῆς ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν μᾶς γνωρίζει ἡ ἀνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου καὶ κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου γεγραμμένη ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω:

Ἰ Ἀνεστωρίθει ἐπιμελῶς καὶ διορθώθεν (=διωρθώθη) ὁ ναὸς οὗτος τῆς

¹ Ἡ ἐπιγραφὴ λέγει: ὁ Ἅγιος Ἰακώβος ὁ Πέρσης.

² Ὅρα π. χ. τὰς συγχρόνους περίπου εἰκόνας τοῦ αὐτοῦ ἁγίου ἐν ταῖς μοναῖς Λαύρας καὶ Διονυσίου τοῦ ἁγίου Ὅρους Millet, Athos, Les peintures πίν. 137, 2 (1535) καὶ 202, 2 (1615).

Εἰκ. 2.

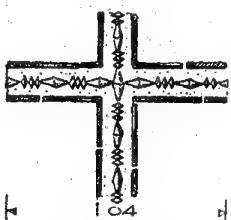
Δικέφαλος γραπτός ἀετός.

Μιταμώρφους τοῦ Κ(υρίου) καὶ Θ(εο)ῦ / καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰσοῦ ΧΥ ἀναλώμασι τεῖς αὐτοῦ ἐπιμελεία, ἐνετίησιν καὶ ἐξόδου τοῦ πα|νεροτάτου μητροπολεῖτου τῆς ἁγιοτάτης μητροπόλεως Νεπάκτου καὶ Ἀρτης κυρίου Γαβριήλ. Ἔτους ΖΡΔΓ Μὴν Μάρτιος Γ'.

Ἡ χρονολογία τῆς ἱστορήσεως ΖΡΔΓ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1625 καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ 1622, ὡς γράφει ὁ Σεραφεῖμ¹. Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει, ὅτι ὁ ναὸς διωρθώθη καὶ ἱστορήθη, συνάγεται ὅτι θὰ ἐκτίσθῃ ἴσως ὀλίγα ἔτη ἐνωρίτερον ἢτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} αἰῶνος.

Τὸ ἐν τῷ 2^ῳ στίχῳ ἐνετίησιν, ὅπερ, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Λάμπρος², μετεχειρίσθησαν ἐκ παρανοήσεως οἱ βιβλιογράφοι ἀντὶ τοῦ ἐν ἔτει, εἶναι ἐνταῦθα ἔτι μᾶλλον παρανοημένον· διότι εἶναι τεθειμένον προφανῶς μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ διὰ κόπου, ἀφ' οὗ κατωτέρω ἀκολουθεῖ τὸ ἔτος ΖΡΔΓ'.

Ἐν τῷ τέμπλῳ ὑπάρχει φορητὴ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου κρατούσης τὸν Χριστὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας καὶ φερούσης τὸν τίτλον ἡ Μεσίτρια (πβλ. Παρακλητικὸν κανόνα «Καὶ σὲ μεσίτριαν ἔχω πρὸς τὸν φιλόανθρωπον Θεόν» κλπ.). Ἡ εἰκὼν εἶναι καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης τοῦ 17^{ου} ἢ 18^{ου} αἰῶνος.

Εἰκ. 3. Σταυρὸς ἐκ μαρμαρίνων ἀστραγάλων.

2. Ο ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥ ΜΠΑΤΖΗ

Ὁ ναῖσκος οὗτος, διαστάσεων 4.80×12.00 μ., εὐρίσκεται εἰς τὴν ὀθωμανικὴν συνοικίαν τοῦ Γεφυρόπουλου, εἶναι δὲ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην τρίπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ.

Μέχρι τοῦ 1821 ἦτο μετόχιον τῆς μονῆς Ροδιάς, παραδίδεται δ' ὅτι ἀνηγέρθη διὰ θαύματος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου³, ὑπὸ τινος ὀθωμανοῦ Μπατζῆ ἐν ἔτει 1717.

Καὶ ἐσωτερικῶς μὲν ἔχει σήμερον ἐξ ὁλοκλήρου ἀσβεστοχοισθῇ, ἐξωτερικῶς δὲ δεικνύει κοινὴν τοιχοποιίαν, ἥτις ὡς μόνην διακόσμησιν φέρει, ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, μέγαν σταυρὸν ἐκ μαρμαρίνων ἀστραγάλων (εἰκ. 3) πλαισιουμένων ἐκατέρωθεν δι' ἐρυθρῶν βησάλων.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Μάρκου, τυγχάνων μετόχιον τῆς μονῆς Μελατών, εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς μεγάλης ὁδοῦ κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως ἀπ' ἀνατολῶν. Εἶναι μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 5.75×10.60

¹ Δοκίμιον σ. 139.

² Νέος Ἑλληνομνήμων Δ' 125 καὶ Ε' 116.

³ Σεραφεῖμ, Δοκίμιον σ. 139.

καταλήγουσα εἰς ἡμιεξάγωνον ἀψίδα ἱεροῦ. Ἐκτισμένη διὰ μικρῶν ἀργῶν λίθων ἄνευ πλίνθων, διατηρεῖ εἰσέτι ἐσωτερικῶς τὰς παλαιὰς τοιχογραφίας τῆς διατεταγμένης ὡς συνήθως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς τουρκοκρατίας, ἥτοι εἰς ζώνας: κάτω μὲν ὁλοσώμων ἀγίων, ἄνω δὲ στηθαρίων ἐντὸς κύκλου καὶ ἀνωτάτω σκηνῶν ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Σωτῆρος. Οἱ ἅγιοι φέρουσι καὶ ἐνταῦθα τοὺς γυνήϊους, ἐξέργους φωτοστεφάνους, οὓς εἶδομεν καὶ εἰς τὴν Κάτω Παναγίαν καὶ τὸν Ἀγ. Βασίλειον. Οἱ στέφανοι δ' οὗτοι φέρουσιν ἐνταῦθα ὡς κόσμημα ἐντύπους ρόδακας. Ἐν τῷ νάρθηκι εὐρηται καλῆς τέχνης τοιχογραφίαι τοῦ Χριστοῦ εὐλογοῦντος, τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης τὸν παῖδα Ἰησοῦν καὶ τοῦ Προδρόμου περωτοῦ, σώζεται δὲ καὶ ὠραία κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Στυλιανοῦ κρατοῦντος βρέφος. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει κόγχη, ἐν ἣ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Μάρκος μέχρι τῶν γονάτων, κάτωθεν δ' αὐτοῦ εὐρηται γραπτὴ ἡ ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου*. Αἱ ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοιχογραφίαι ἔχουσιν ἀποπλυνθῆ τόσον, ὥστε νὰ διακρίνωται τὰ τυπώματά των δηλ. οἱ βελονιῆς τοῦ σχεδίου των. Ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ ὑπάρχει ὠραία εἰκὼν τοῦ Ἀγ. Δαμιανοῦ. Ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας εὐρηται ἡ ἐπιγραφή:

Ἐστορήθη ὁ θεὸς οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθωδόξων. Χριστιανῶν καὶ ἐνορητῶν τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης κυρίου [Μακαρίου ἐφημερέυοντος δὲ τοῦ ἐδλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσιν παπᾶ κυρ Στασινῷ¹ τοῦ καὶ συνδρομητοῦ καὶ ἐπιστάτου. ἀπὸς ἐν μηνὶ Ἰουνίου ιε'.

Τὸ ἀπὸς = 1786 μητροπολίτης Ἀρτης ἦτο ὁ Μακάριος ὁ Β'², οὗ τὸ ἐφθαρμένον ὄνομα, διὰ τοῦτο, συνεπλήρωσα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ. Ὁ Σεραφεῖμ ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Μάρκου εἶχε πυρποληθῇ τὸ 1692³ ἐπανεκτίσθη δὲ τὸ 1770 ἐπὶ μητροπολίτου Ἰακώβου, ἀγνοῶ ὅμως πόθεν ἠρῶσθῃ τὴν πληροφορίαν ταύτην.

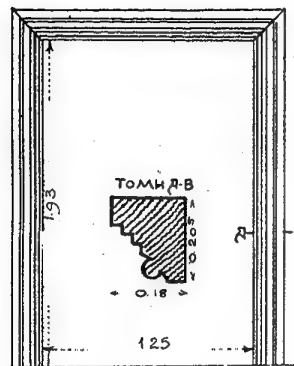
¹ Ὁ Παπᾶ Στασινὸς οὗτος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἐνδιαφέρον σημεῖωμα, ὅπερ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπὶ τοῦ σταχώματος παλαιοῦ εὐαγγελίου ἀνήκοντος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἰδὼν δὲ πῶς ἔχει τὸ ἐν λόγῳ σημεῖωμα: 1781 Δεκέβρι 2 / Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Στασινῷ ἱερέος που τόντησε κατὰ τὴν τάξιμιν καὶ τὸ χρῆσιν. Τὸ εἰρημένον εὐαγγέλιον, ὅπερ φέρει εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πρώτου φύλλου τὴν χρονολογίαν ἀχιδ' (=1614), εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἐν Ἀρτῇ ἐμπόρου κ. Ἀλκ. Μ. Μπανταλούκα, καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου (καίμενος ποτὲ ἐν τῇ συνοικίᾳ Πλατάνου) δὲν ὑπάρχει πλέον (πρβ. Σεραφεῖμ, Δοκίμιον 139).

² Ὁ ρλάνδος, Χριστιανική καὶ Θερησκευτικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία ἀρθρον Ἀρτα τόμ. Β' στ. 116.

³ Δοκίμιον σ. 142.

4. Ο ΑΓΙΟΣ ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΣ (ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ)

Ὁ ναὸς οὗτος κεῖται παρὰ τὴν ὁχθὴν τοῦ Ἀράχθου καὶ παραπλεύρως τοῦ τέως μητροπολιτικοῦ μεγάρου, ὅπερ ἀνηγέρθη τὸ 1726 ἐπὶ προϋπάρχοντος κτηρίου ἐρειπωθέντος, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς κάτωθι ἐπιγραφῆς, λαξευθείσης ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐντελισμένης ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου.

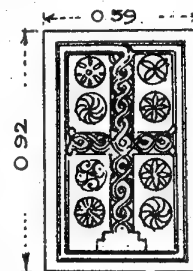
Εἰκ. 4. Θύρωμα τῆς β εἰσόδου τοῦ ἁγίου Μερκουρίου.

Ἀνηγέρθησαν ἐκ θεμελίων οἱ οἶκοι οὗτοι πάντες ἀνώμαλοι καὶ σεσαθρωμένοι ὄντες τὸ πρὶν ἐπιστάσις καὶ δαπάνη τοῦ νῦν ἐλέει θείῳ πανιερωτάτου καὶ ἐλλογιμωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀρτῆς κυρίου κυρίου Ἰωαννικίου ἐν ἔτει σωτηρίῳ αἰσὺς Ἰουνίου¹.

Ὡς δὲ τὸ μέγαρον οὕτω καὶ ὁ σημερινὸς ναὸς εἶναι πιθανώτατα ἐκτισμένος ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαιότερου καταστραφέντος, ὡς μαρτυρεῖ κυρίως τὸ μαρμάρινον τῆς βορείου εἰσόδου τοῦ θύρωμα (εἰκ. 4) ὅπερ φέρει ὠραῖον πλαίσιον κυματοφόρον ἐκ τῶν συνηθιζομένων μέχρι τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Μερκουρίου, κτίσμα τοῦ 1800², εἶναι βασιλικὴ ξυλόστεγος, χωριζομένη ἐσωτερικῶς διὰ δύο κιονοστοιχιῶν ἐκ 5 ὑψηλῶν κίωνων εἰς τρία κλίτη, καταλήγουσα δὲ εἰς πολύπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ, κοσμουμένην ἄνω διὰ τοξυλλίων. Τὰ κλίτη καλύπτονται δι' ὀριζοντίων ὀροφῶν, ἐφ' ὧν διὰ πῆχεων σχηματίζονται ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου, τονιζόμενα διὰ ζωηρῶν, λίαν ἀρμονικῶν χρωματισμῶν. Ὁ ναὸς κέκτηται καὶ ὠραῖον ξύλινον ἄμβωνα καὶ δεσποτικὸν θρόνον πεποικιλμένους δι' ἐνθέτου ὀστρέου (σεντέφι) λεπτοτάτης ἐργασίας.

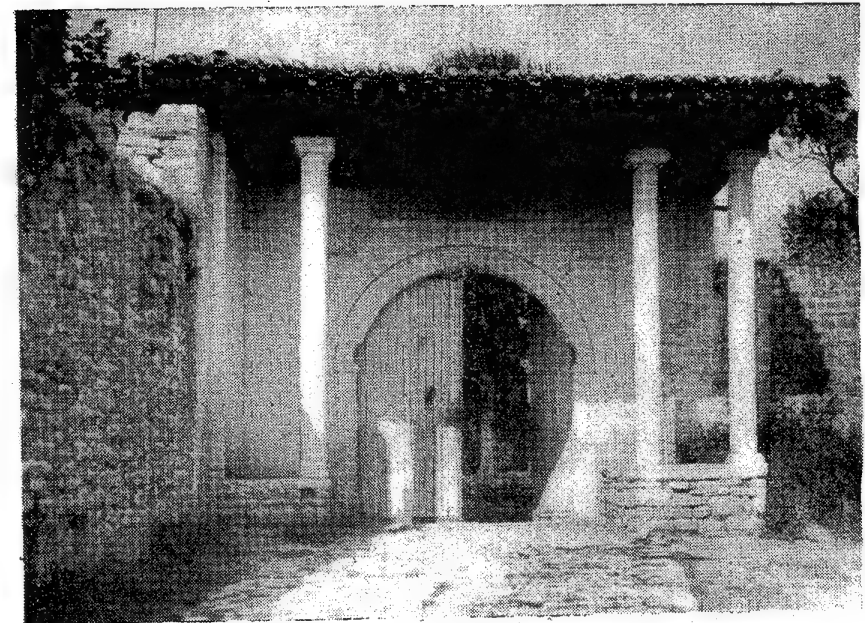
Ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντετελισμένα ἱκανὰ μαρμάρινα γλυπτά, ὧν ἄλλα μὲν ἔχουσι ληφθῆ ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ὁχθῆς τοῦ Ἀράχθου μονὴν τῶν Βλαχερνῶν — δύο πεσίσκοι καὶ ἡ πλάξ τῆς σαρκοφάγου περὶ ἧς εἵπομεν ἐν σελ. 35 — ἄλλα

Εἰκ. 5. τεμάχιον μαρμαρίνου ἄμβωνος.

¹ Ὅτι τὸ ἐπισκοπεῖον ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα, μανθάνομεν ἐκ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ μητροπολίτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ ἀνακτίσεως αὐτοῦ παρασυρθέντος ἐκ πλημύρας τοῦ Ἀράχθου. Τὸ γράμμα ἐξεδόθη ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Βυζαντίδι, Α' (1909) σ. 24.

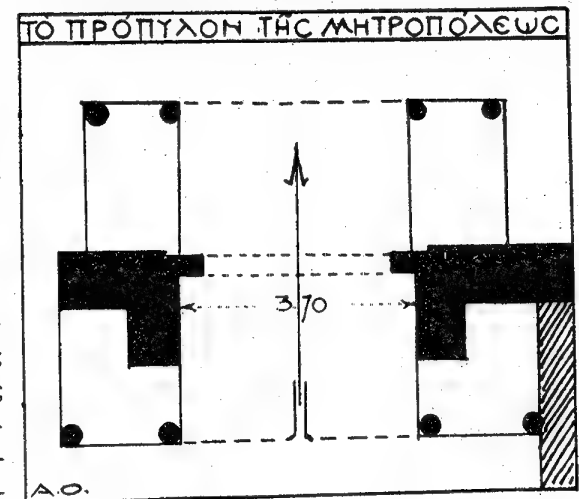
² Σερραφεῖμ, Δοκίμιον κλπ. σ. 138.

Εἰκ. 6. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ προτύλου τῆς Μητροπόλεως.

δ' ἐξ ἄλλων κτηρίων — θωράκιον ἄμβωνος (εἰκ. 5) κοσμούμενον δι' ἄλυσόπλεκτου σταυροῦ, τὰς γωνίας τοῦ ὁποίου πληροῦσι ρόδακες καὶ πυροστρόβιλοι.

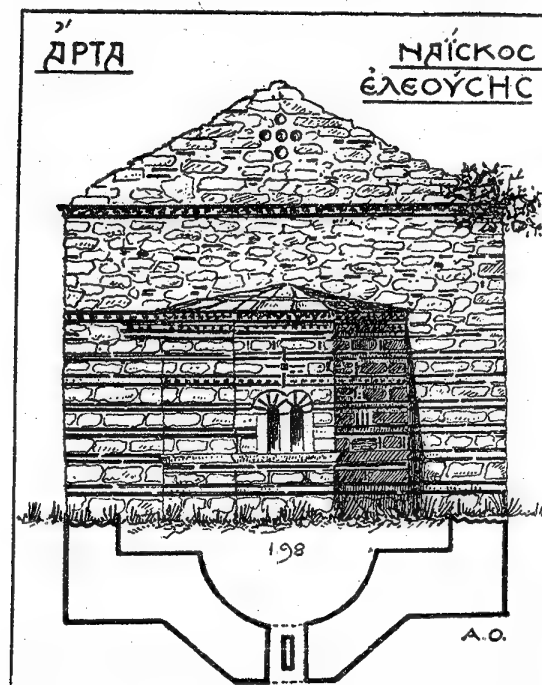
Ὁ ναὸς καὶ τὸ ἐπισκοπικὸν μέγαρον περικλείονται ἐντὸς περιβόλου φέροντος πρὸς τὴν ὁδὸν προσπελάσεως ὠραῖον, κιονοστήρικτον πρόπυλον μετὰ λίαν ἐξεχούσης ξυλίνης στέγης (εἰκ. 6). Ἡ διάταξις τοῦ προτύλου τούτου ἀκολουθεῖ τὴν τῶν ἀρχαίων προτύλων διότι φέρει κίονας καὶ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ θυραίου τοίχου (εἰκ. 7), ὅστις διεπεράται ὑπὸ τοξωτῆς θύρας (εἰκ. 6). Τὸ πρόπυλον κατεσκευάσθη πιθανώτατα μετὰ τοῦ νέου ἐπισκοπείου κατὰ τὸν 17^{ον} αἰ.

Εἰκ. 7. Κάτοψις τοῦ προτύλου τῆς Μητροπόλεως

5. ΑΓΙΑ ΕΛΕΟΥΣΑ

Τοῦ ναΐσκου τούτου σώζεται ὁρθία μόνον ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8), οἱ δὲ λοιποὶ τοῖχοι, οἵτινες ἀπῆρτιζον μίαν μονόκλιτον, ξυλόστεγον βασιλικήν (4.90×7.40) σώζονται μόνον μέχρις ὕψους 0.80 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Ἡ τρίπλευρος κόγχη τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει καλήν, ἰσόδομον τοιχοποιίαν διακοπτομένην ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὑπεράνω τοῦ δίλοβου παραθύρου, ὅφ' οὗ διατρυνᾶται,

Εἰκ. 8.

Ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναΐσκου τῆς Ἑλεούσης.

ξυλόστεγος βασιλική (5.10×8.00) φέρουσα ἡμικυκλικήν ἀψίδα ἱεροῦ. Διατηρεῖ ἐσωτερικῶς λεῖψανα τοιχογραφιῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ἰδίᾳ ἐν τῷ ἱερῷ, ἔνθα ἐν μὲν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ διασώζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ἐν δὲ τῇ προθέσει ἡ Ἀποκαθήλωσις (ἄκρα ταπεινώσις). Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς δυτικῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου κάτωθεν δ' αὐτῆς σώζεται ἡ ἐξῆς ἡμισφαιρική ἐπιγραφή:

«Ἀνιστορήθη ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τῆς [ἁγίας, ἐνδόξου καὶ πανευφήμου] δοιομάρτυρος Παρασκευῆς] παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου ἐν ἱερῷσιν [καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς Βλα]χιόρενας Ἀνανίου ἀρχιερατεύοντος [τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης κυρίου Ἰακώβου].

φέρει ἐντειχισμένον πλίνθινον σταυρὸν (0.45×0.42). Εἰς τὸ ἀέτωμα, ὅπερ εἶναι ἐκτισμένον δι' ἀργολιθοδομῆς παρουσιάζει δὲ καὶ ὑπερύψωσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Ἀγ. Βασιλείου τῆς πόλεως, ὑπῆρχον ἐντειχισμένα πέντε σκυφία σταυροειδῶς διατεταγμένα (εἰκ. 8). Ἐκ τούτων ἀκέραιον σώζεται μόνον ἓν, φέρον κίτρινον γάνωμα καὶ ἐγχάρακτον παράστασιν ἰχθύος. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναΐσκου τῆς Ἀγ. Ἑλεούσης δύναται ν' ἀνέλθῃ καὶ μέχρι τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

6. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
(ΚΥΠΑΡΙΣΣΙ)

Εὐρίσκεται παρὰ τὴν νοτιανὰν πλευρὰν τοῦ κάστρου.

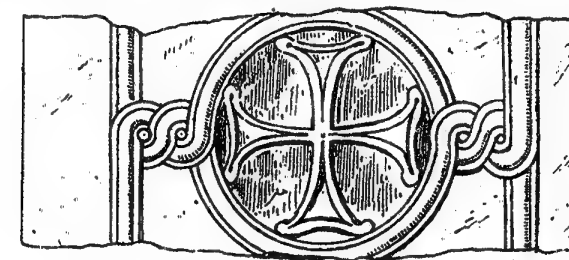
Εἶναι μικρά, μονόκλιτος, φέρουσα ἡμικυκλικήν ἀψίδα ἱεροῦ. Διατηρεῖ ἐσωτερικῶς λεῖψανα τοιχογραφιῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ἰδίᾳ ἐν τῷ ἱερῷ, ἔνθα ἐν μὲν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ διασώζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ἐν δὲ τῇ προθέσει ἡ Ἀποκαθήλωσις (ἄκρα ταπεινώσις). Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς δυτικῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου κάτωθεν δ' αὐτῆς σώζεται ἡ ἐξῆς ἡμισφαιρική ἐπιγραφή:

«Ἀνιστορήθη ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τῆς [ἁγίας, ἐνδόξου καὶ πανευφήμου] δοιομάρτυρος Παρασκευῆς] παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου ἐν ἱερῷσιν [καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς Βλα]χιόρενας Ἀνανίου ἀρχιερατεύοντος [τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης κυρίου Ἰακώβου].

Ὁ Ἀνανίας εἶναι γνωστὸν ὅτι διετέλεσεν ἡγούμενος τῆς μονῆς Βλαχερνῶν τῷ 1771 (Σεραφεῖμ, Δοκίμιον σ. 159) ἄρα αἱ τοιχογραφίαι εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Κατὰ τοὺς χρόνους δ' ἐκείνους μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης ἦτο ὁ Ἰακώβος, οὗ τὸ ὄνομα διὰ τοῦτο συνεπλήρωσα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ

7. ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΣΣΩΠΗΤΡΑ

Μικρὰ ξυλόστεγος, μονόκλιτος βασιλικὴ κειμένη παρὰ τὴν κεντρικὴν ὁδὸν τῆς Ἀρτης. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι ἀσβεστόχριστος. Φέρει κατὰ τὴν

Εἰκ. 9. Μαρμάρινον θωράκιον ἐντειχισμένον εἰς τὸν ναΐσκον τῆς Κασσωπήτηρας.

πλευρὰν τῆς εἰσόδου ἐντειχισμένον μαρμάρινον θωράκιον κολοβόν, ἐφ' οὗ ἀνάγλυπτος ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου συνδεομένου διὰ διπλῶν κόμβων πρὸς τὸ περιβάλλον ὀρθογώνιον πλαίσιον (εἰκ. 9). Μέγ. σωζ. μ. 1.17⁵, ὕψ. 0.48. Τὰ περὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ ἐκτίθενται λεπτομερῶς παρὰ Σεραφεῖμ (Δοκίμιον σ. 143).

8. ΥΠΑΠΑΝΤΗ

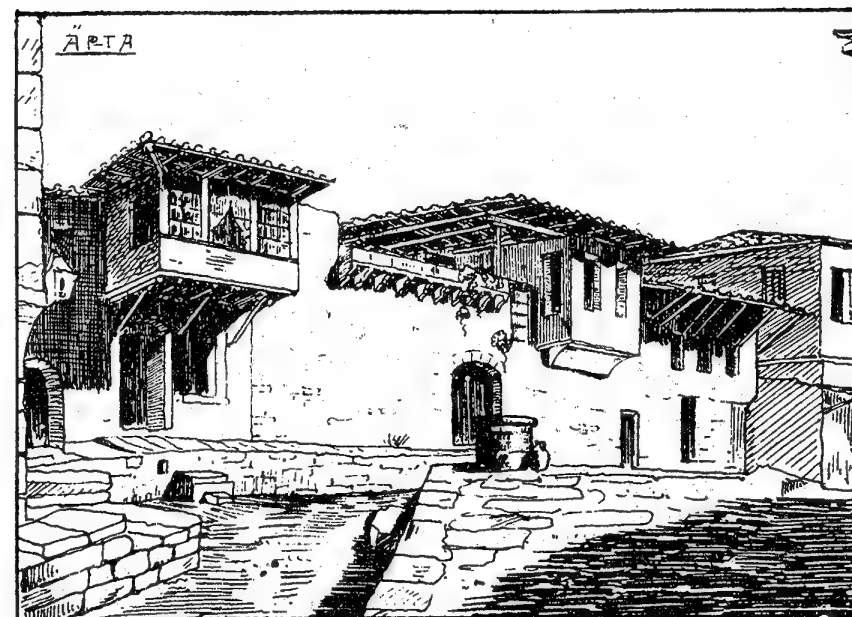
Τοῦ ναΐσκου τούτου, κειμένου ἐν τῇ συνοικίᾳ Καραπάνου, σώζεται ὁρθία μόνον ἡ ἡμιεξάγωνος κόγχη τοῦ ἱεροῦ, φέρουσα δίλοβον παραθύρον καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ἦτο μικρὰ ξυλόστεγος βασιλική, ἥς τὸ μὲν πλάτος ἦτο 5.65, τὸ δὲ μῆκος ἀνώτερον τῶν 6.50 μ.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Ἐν σελίδι 4 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου ἀνέγραψα ὡς μόνην ἀρχαίαν περὶ τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν μνείαν, τὴν εἰς τὸ ἔτος 1304 ἀναφερομένην καὶ ἐν τῇ Γαλλικῇ παραλλαγῇ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μωρέως περιεχομένην. Εὐθύς ὅμως μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Α' τεύχους ἀνεύρον ἑτέραν, πολὺ ἀρχαιότεραν καὶ σπουδαιότεραν περὶ τῆς εἰρημένης μονῆς εἵδησιν, ἣν καὶ καταχωρίζω ἐνταῦθα. Ἡ εἵδησις αὕτη περιέχεται ἐν συνοδικῇ πράξει τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀρτῆς Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, δημοσιευθεῖσα ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως¹. Κατὰ τὸν προτασσόμενον μεταγενέστερον περιληπτικὸν τίτλον ἡ εἰρημένη πράξις ἀφορᾷ εἰς τὴν μετατροπὴν τῆς ἐν Ἀρτῇ ἀνδρώας μονῆς τῆς Βλαχερνίτιδος εἰς γυναικείαν, «τοῦτο οὕτω θελησάσης τῆς κραταιᾶς Κομνηνῆς». Κατ' ἐμὲ ἡ ἐν λόγῳ περιλήψις εἶναι ἐσφαλμένη ὡς πρὸς τὸ δεύτερον αὐτῆς μέρος· διότι ἐν τῷ κειμένῳ τῆς πράξεως οὐδαμῶς ἀναφέρεται κραταιὰ τις Κομνηνὴ, ἀλλ' ἀπλῶς «ἡ καθ' ἡμᾶς ἐξουσία, ἡ εὐσεβὴς καὶ φιλόθεος». Ὡς τοιαύτη ὅμως ἐξουσία δύναται ἀπλῶς νὰ νοηθῇ καὶ μόνος ὁ Δεσπότης. Ἀλλὰ καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς συζύγου τοῦ δεσπότη, πάντως αὕτη δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ βασίλισσα Θεοδώρα Δούκαινα Κομνηνὴ, ὡς ὑπολαμβάνει ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς (ἐνδ' ἀν. σ. 4), καὶ τοῦτο, διότι ἡ πράξις τοῦ Ἀποκαύκου ἐγράφη πάντως πρὸ τοῦ 1230, ἔτους καθ' ὃ ὁ περίπυστος ἱεράρχης παρητήθη τοῦ μητροπολιτικοῦ αξιώματος μονάσας ἔκτοτε μέχρι τοῦ περὶ τὸ 1233 ἐπισυμβάντος θανάτου του². Ἐγράφη ἐπομένως ἡ πράξις ἱκανὰ ἔτη πρὸ τῆς εἰς Δεσπότην Ἡλείου ἀναρρήσεως τοῦ Μιχαὴλ Β' Δούκα (1237), συζύγου τῆς βασίλισσας Θεοδώρας. Ὡς φιλόθεος λοιπὸν καὶ εὐσεβὴς ἐξουσία, ἣτις ἀναφέρεται ἐν τῇ πράξει, πρέπει νὰ νοηθῇ ὁ δεσπότης Θεόδωρος Δούκας ὡς «κραταὴν δὲ Κομνηνὴν» τῆς περιλήψεως δυνάμεθα τὸ πολὺ νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἐκ τοῦ γένους τῶν Πετραλίφα ὁρμωμένην σύζυγον τοῦ Θεοδώρου³.

Πάντως σημαντικὸν εἶναι τὸ ἐκ τῆς μνημονευθείσης πράξεως συναγόμενον πόρισμα: ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐν Ἀρτῇ μονὴ τῆς Βλαχερνίτιδος — αὕτη εἶναι ἡ ἀρχαία τῆς ὀνομασίας — ὑφίστατο ἤδη ὡς μονὴ ἀνδρώα πρὸ τοῦ 1230, ὁπότε ἡ «εὐσεβὴς καὶ φιλόθεος ἐξουσία» τοὺς ἐνοίκους αὐτῆς μοναχοὺς «ταῖς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ (Ἀρτῇ) ἑτέραις μοναῖς εἰσήγαγε καὶ ἐγκατώκισε», «τὸ δὲ ρηθὲν (μοναστήριον) ἐκ κεκαρμένων γυναικῶν ἀνεπλήρωσεν». Κατὰ ταῦτα ὀρθῶς συνεπεράναμεν ἐν σ. 49, ὅτι ἡ μονὴ τῶν Βλαχερνῶν θ' ἀνηγέρθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

¹ Βυζαντιν. τ. Α' (1909) σ. 14-20. ² Ὅρα σχετικῶς Ν. Βέην ἐν Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. περ. Γ' τόμ. Β' σ. 14. ³ H o r f, Chron. Grécor. πίν. XI σ. 529.

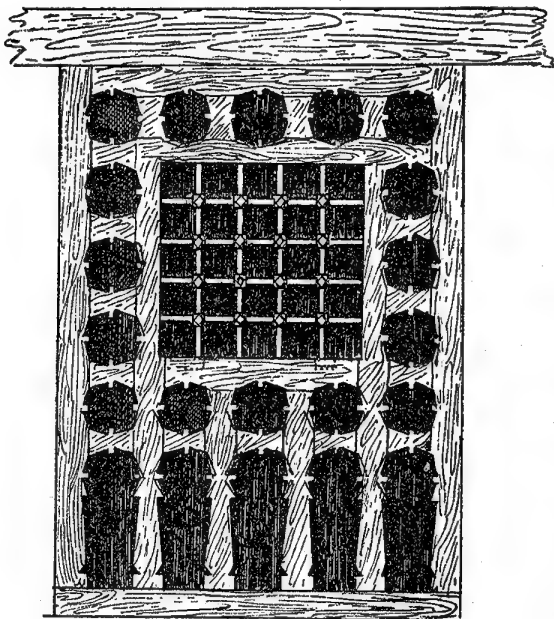

Εἰκ. 1. Ἀρτινὴ συνοικία παρὰ τὸν ἁγ. Βασίλειον, ὡς εἶχε τὸ 1917.

ΠΑΛΑΙΑ ΑΣΤΙΚΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ Ἀρτα ἦτο μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν μία ἀπὸ τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, αἱ ὁποῖαι εἶχον διατηρήσει τὸν παλαιόν, γραφικόν των χαρακτῆρα. Ὁφείλετο δὲ τοῦτο α) εἰς τὸ σχετικῶς ὀψιμον τῆς ἀπὸ τῶν Τούρκων ἀπελευθερώσεως αὐτῆς (1881), ὅπερ δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νεοκλασσικισμοῦ, ὅστις τόσον ἐπιμόγως ἔδρασεν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα β) εἰς τὸ δυσπρόσιτον τοῦ τόπου, ὅπερ δὲν ἠνέκλυνε τὴν εἰσαγωγὴν τῶν «νεωτερισμῶν» καὶ γ) εἰς μίαν ἔμφυτον συντηρητικότητά των Ἀρτινῶν, τόσον διὰ τὰ καθ' ἑκάστον οἰκήματα ὅσον καὶ διὰ τὴν γενικὴν ὄψιν τῆς πόλεως. Δυστυχῶς ἤρχισαν ἐσχάτως νὰ ἐπικρατοῦν νεώτεραι ἀντιλήψεις «πρακτικότητος, στερεότητος καὶ οἰκονομίας» εἰς τοσοῦτον βαθμόν, ὥστε ἐντὸς μᾶς δεκαπενταετίας νὰ κινδυνεύῃ νὰ ἐξαφανισθῇ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ τοπικὸν χρῶμα. Πράγματι εἰς τοὺς στενοὺς καὶ ἐλικοειδεῖς δρόμους τῆς Ἀρτῆς σπανίως θ' ἀντικρύσῃ κανεὶς σήμερον τὰς τόσον ἀρμονιζομένας μὲ τὸ βροχερὸν κλίμα τοῦ τόπου δρυῖνας, ζωηρῶς ἐξεχούσας στέγας τῶν παλαιῶν σπιτιῶν τοὺς μεγάλους καμαρωτοὺς πυλῶνας τῶν αὐλογύρων ἀντικατέστησαν ἐσχάτως τὰ εὐθύγραμμα ὑπέρθυρα καὶ τὴν πέτρινην ὀλάνθιστην ἀλτάναν, τῆς ὁποίας

τὰ πολύχρωμα ἄνθη ἀπλώναν τὴν χρωματικὴν τῶν ἁρμονίαν καὶ τὴν μεθυ-
στικὴν εὐωδίαν ἐπὶ τῶν παρεῖων τῶν τοίχων, ἀντικατέστησαν τώρα ξηροὶ καὶ
ἄκαμπτοι ἐκ σκυροκονιάματος ἐξῶσται! Εἰς ὠρισμένας χαμηλὰς συνοικίας,
ὅπου τὰ νερὰ κατὰ τὰς συνεχεῖς βροχερὰς ἡμέρας ἐσωρεύοντο, σχηματίζοντα
μικροὺς ποταμούς, τὰ πεζοδρόμια ἦσαν ἄλλοτε ἐπίτηδες ὑψηλὰ (μέχρι 0.60

Εἰκ. 2. Ξύλινον φράγμα παραθύρου.

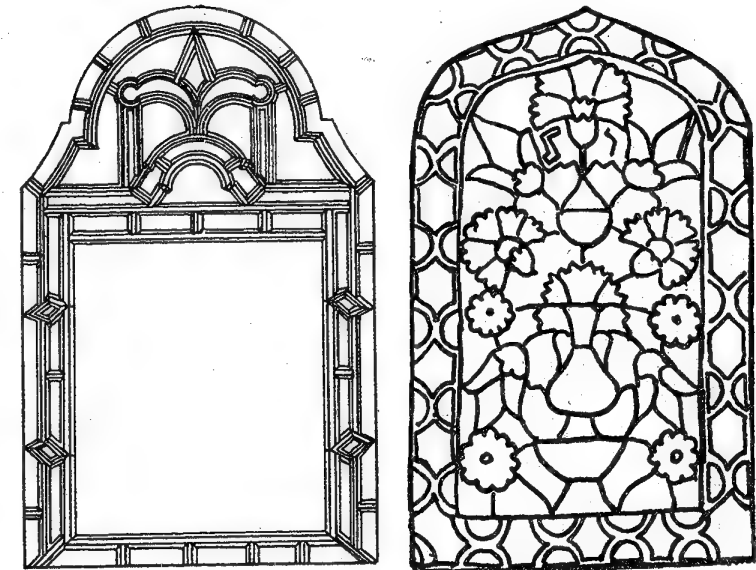
εἰκ. 1) χάριν δὲ τῆς διαβάσεως
τῶν πεζῶν ὑπῆρχον εἰς τὸ
μέσον τῆς ὁδοῦ κύβοι λίθινοι,
ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀρχαίαν
Πομπηίαν. Σήμερον πάντα
ταῦτα κατηργήθησαν· στρῶμα
σκυροκονιάματος ἰσοπέδωσε
τὰς τόσον γραφικὰς ἀνωμα-
λίας καὶ ἔσωσε μὲν ἴσως τοὺς
κατοίκους ἀπὸ ἐνδεχόμενον
πνιγμόν, κατέστρεψεν ὅμως
ἀνεπιστρεπτὴ τὴν πλαστικό-
τητα, τὸ χρῶμα, ἐν μιᾷ λέξει
τὸν χαρακτῆρα τῆς παλαιᾶς
συνοικίας.

Ἀπὸ τὴν ὅλον ἐξαφα-
νιζομένην παλαιὰν Ἄρταν διε-
σώθησαν ἀκόμη μερικὰ κομ-
μάτια—ὅσα δὲν κατέστρεψαν
ἀκόμη ἢ νεωτεριστικὴ τάσις
καὶ αἱ πυρκαϊαί¹. Ὁ κ. Ἄρ.
Ζάχος συνέλεξε μὲ στοργὴν

ἀρκετὰ τοιαῦτα λείψανα, εἰς τὰ ὁποῖα ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω καὶ ἐγὼ
ἐνταῦθα μερικὰς συμπληρωματικὰς πληροφορίες.

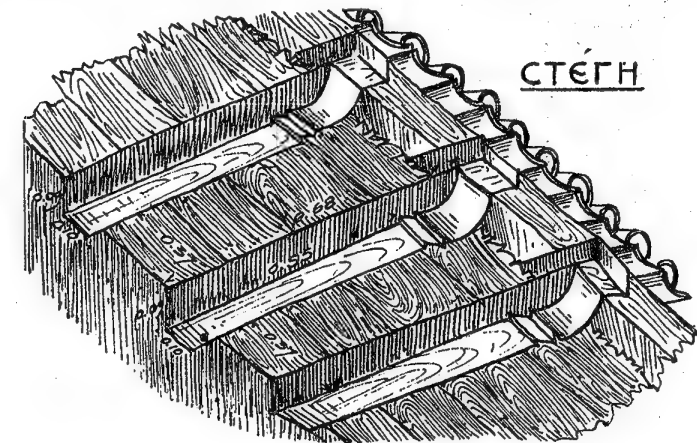
Τὰ ἀστικά σπίτια τῆς Ἄρτης τοῦ 19^{ου} αἰῶνος—ἀρχαιότερα δὲν σώζονται
λόγῳ τῶν ἐπανειλημμένων πυρκαϊῶν καὶ ἄλλων καταστροφῶν τῆς πολυπα-
θοῦς πόλεως—ἀποτελοῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀπὸ ἐν ἰσόγειον, «κατώγι», καὶ
ἓνα ὄροφον, «ἀνώγι». Ὅπως καὶ εἰς τὰ παλαιότερα βυζαντινὰ σπίτια κατοι-
κήσιμος εἶναι μόνον ὁ ὄροφος, ἐν ᾧ τὸ ἰσόγειον χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη
ἢ δι' ἄλλας βοηθητικὰς ὑπηρεσίας. Καὶ τὸ μὲν ἰσόγειον εἶναι πάντοτε στερεὰ
καὶ ἐπιμελῶς κτισμένον μὲ μικροὺς κανονικοὺς λίθους τοῦ ἐγχωρίου, κιτρινο-
λεύκου, σκληροῦ ἀβεστολίθου μετὰ παρεμβالλομένων ὀριζοντίων δρυίνων
δοκῶν, αἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς ξυλοδεσφαί. Τουναντίον ὁ ὄροφος ἢ εἶναι ἐξ

¹ Μεταξὺ τῶν καέντων ἐσχάτως σπιτιῶν εἶναι καὶ τὸ παριστάμενον ἐπὶ τῆς εἰκόνης 16.

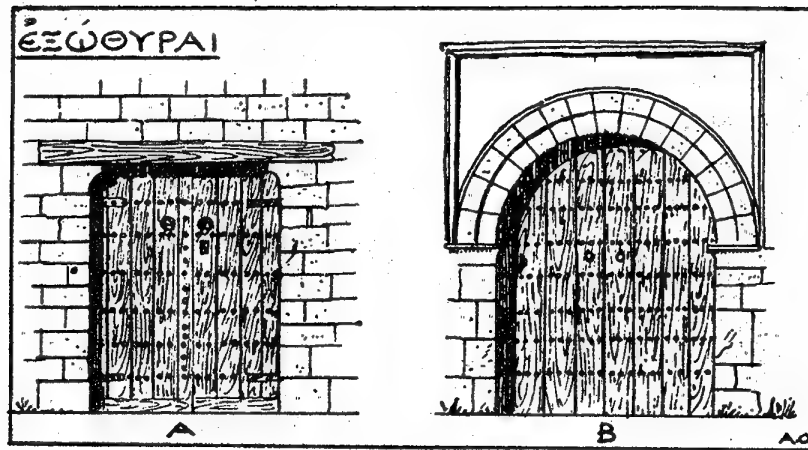
Εἰκ. 3. Φεγγίται.

ὁλοκλήρου ἀπὸ ξύλινον σκελετὸν καὶ πῆχεις ἐπιχρισμένας μὲ ἄμμοκονίαν
(μπαγδατί) ἢ ἔχει τὸ πολὺ μόνον τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους λιθίνους μὲ παρεμ-
βαλλομένας ὀριζοντίους ξυλοδεσφαί. Ὅπως δὲ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ καὶ ἀνατο-

Εἰκ. 4. Ἐξέχον τμήμα τῆς στέγης.

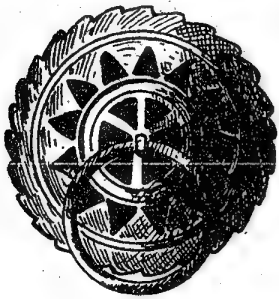
λίτικα ἐν γένει σπίτια, οὕτω καὶ τὰ Ἀρτινὰ ἐφαρμόζουν τὸ σύστημα τῆς
ἀπομονώσεως, τοποθετοῦντα συνήθως τὴν αὐλὴν οὐχὶ πρὸς τὸν δρόμον ἀλλ'

Εικ. 5. Έξωθυραι.

εις τὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, ὥστε ὁ διαβάτης ἢ ὁ κατακτητὴς νὰ μὴ βλέπῃ τί γίνεται ἐντὸς τῆς οἰκίας. Εἰς τὴν αὐλὴν δέ, τὸν *δροφόν*, ὅπως λέγεται, συνεκεντροῦτο ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ κίνησις τῆς οἰκογενείας κατὰ τὴν ἡμέραν.

Πρόσοψις. Ἡ πρὸς τὸν δρόμον ὅψις τοῦ παλαιοῦ Ἀρτινοῦ σπιτιοῦ παρουσιάζει τὸ ἰσόγειον μὲ σχεδὸν φρουριακὸν χαρακτῆρα. Πράγματι πλὴν τῆς μεγάλης θύρας τῆς εἰσόδου (*μεσιά*), συνήθως οὐδὲν ἄλλο ἀνοιγμα ὑπάρχει εἰς τὸ ἰσόγειον, πλὴν ἑνὸς ἢ δύο μικρῶν σιδηροφράκτων παραθύρων, αἵτινα φωτίζουν τὰς ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἀποθήκας. Εἰς τὸν δρόμον ὅμως ἀνοίγονται ὀρθογώνια παράθυρα κλειόμενα μὲ διάτρητα, δρύινα συνήθως, κινκιδώματα, ὧν ἓν δεῖγμα παρέχει ἡ εἰκὼν 2. Εἰς πλουσιώτερα σπιτία ὑπεράνω τῶν παραθύρων ἀνοίγονται μικρότεροι ὀρθογώνιοι φεγγίται (εἰκ. 3) — αἱ φωτιστικαὶ *θυρίδες* τῶν βυζαντινῶν — αἵτινες φωτίζουν τὸ ἐσωτερικόν, ὅταν κλείωνται τὰ κάτω παράθυρα. Αἱ θυρίδες δὲ αὗται ἐφράσσοντο μὲ πολυχρώμους ὑαλοπίνακας στερεομένους ἐντὸς γυψίνου ἢ ξυλίνου σκελετοῦ, διαμορφουμένου κατὰ ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια, εἰλημμένα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (εἰκ. 3). Ὅταν οἱ τοῖχοι τοῦ δρόφου εἶναι ξύλινοι ἔχομεν ἐνίοτε καὶ ἐξέχοντας σκεπαστοὺς ἐξώστas — *ἐξώστεγα*¹

Εικ. 6. Κινκέλλα.

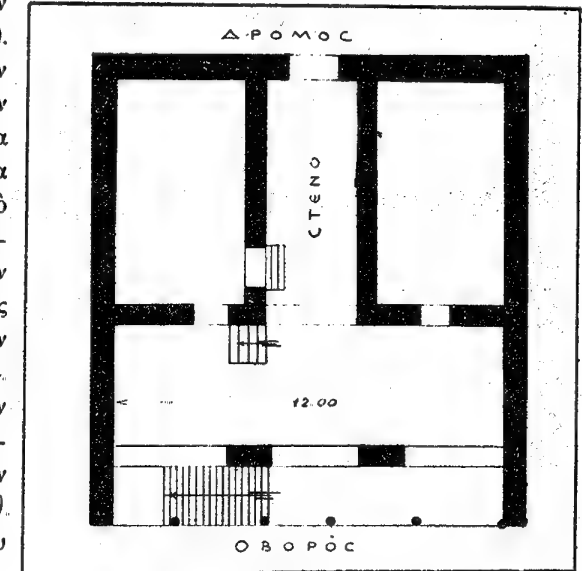
¹ Τὰ ἐξώστεγα ἐφήρμοζον συχνότατα καὶ οἱ Βυζαντινοὶ πολλὰς εἰκόνας τῶν παρέχει τὸ χειρόγραφον τοῦ Σκυλλίτη τῆς Μαδρίτης (14^{ου} αἰ.) Millet, Coll. des Hautes Études C 1111, 1113, 1136, 1139, 1154 κλπ.

ἢ *ξαπετάγματα* ἢ *ξεπεταχιά*¹, (τουρκ. *σαχισιά*), ἄλλοτε ὀρθογώνια ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ καὶ ἄλλοτε ἡμιοκτάγωνα ἢ καὶ τριγωνικά, ὑποστηριζόμενα διὰ ξυλίνου ἐπικεχρισμένου πυραμιδοειδοῦς ὑποβάθρου (*καβά-ταχιά*) (εἰκ. 1).

Ἡ στέγη (*σκεπή*) πάντοτε σχεδὸν ἐκ ξύλου δρυός, εἶναι δικλινῆς ἢ τετρακλινῆς προβάλλουσα πρὸς τὴν ὁδὸν τὰ ἄκρα τῶν ζευκτῶν τῆς (*ψαλίδια*) ἐνίοτε καὶ μέχρι 2 μέτρων ἔξω τοῦ τοίχου (εἰκ. 4). Πρὸ δὲ τῶν ἐξεχόντων ζευκτῶν στερεοῦται, δίκην μετώπου, δοκὸς ὀριζοντία διαμορφουμένη εἰς ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια. Καὶ τὸ ἐξέχον δὲ μέρος τῶν ψαλιδίων φέρει κάτωθεν ἐν εἴδει κυματίων διαφόρους γλυφὰς διακοσμητικάς, ὧν δεῖγμα παρέχει ἡ εἰκὼν 4. Ὅσάκις ἡ ἐξοχή τῶν ξύλων εἶναι πολὺ μεγάλη τοποθετοῦνται κάτωθεν αὐτῶν λοξαὶ ἀντηρίδες (*ντεστέκια*).

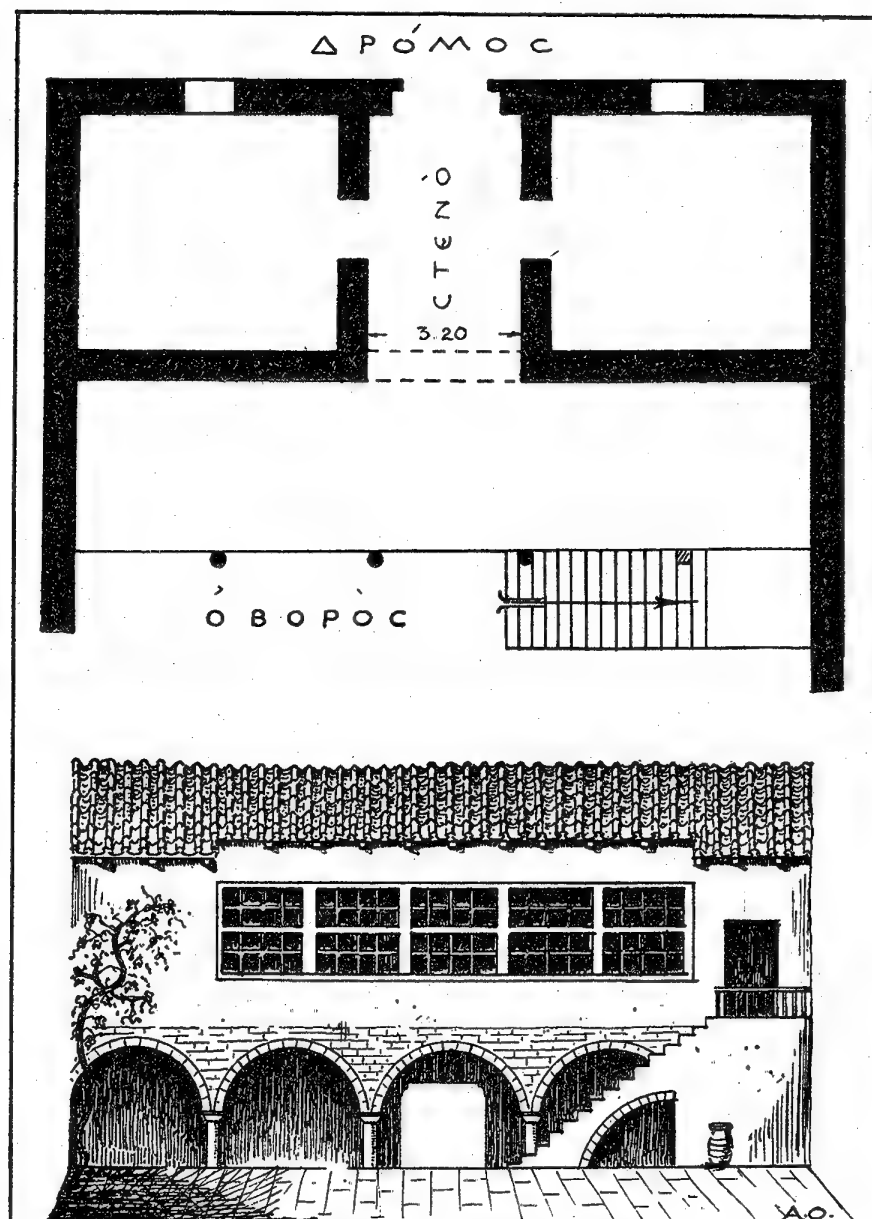
Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου (*μεσιά*, = μέσανλος;) ἄλλοτε μὲν διαμορφοῦται μὲ εὐθὺ ὑπέρθυρον φερόμενον ἐκατέρωθεν ὑπὸ ἀπλοῦ κοίλου κυματίου, (εἰκ. 5, Α) ἄλλοτε δὲ εἶναι καμαρωτὴ μὲ λίθινον ἡμικυκλικὸν ὑπέρθυρον, διαρθρούμενον ἐνίοτε εἰς δύο ζώνας ἢ περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 5, Β). Αἱ καμαρωταὶ ὅμως ἐξώθυραι ἀνοίγονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπὶ τοῦ αὐλογύρου καὶ φέρουσιν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν αὐλήν. Κλείεται δὲ τὸ θύρωμα διὰ ξυλίνων θυροφύλλων ἀπαρτιζομένων ἐκ κατακορύφων ξυλίνων σανίδων προσηλωμένων ἐπὶ ὀριζοντίων, ὀπισθεν τοποθετούμενων, δοκίδων τῇ βοήθειᾳ ρεζέδων καὶ σιδηρῶν, λίαν διακοσμητικῶν, γύφτικων καρφιῶν μὲ μεγάλας στρογγύλας κεφαλὰς (εἰκ. 5).

Περὶ δὲ τὸ κλεῖθρον τοποθετοῦνται δύο μεγάλοι, κυρτοὶ σιδηροὶ ἢ χαλκοὶ διάτρητοι δίσκοι (εἰκ. 6), φέροντες ἐξηρημένους κρίκους (*κρινέλλες*) ὡς λαβὰς ἢ ἐπισπαστήρας. Ἐσωτερικῶς ἡ θύρα κλείεται μὲ τὸ *μάνδαλο*, τὸ ὁποῖον

Εικ. 7. Κάτοψις ἰσογείου ἀρτινῆς οἰκίας.

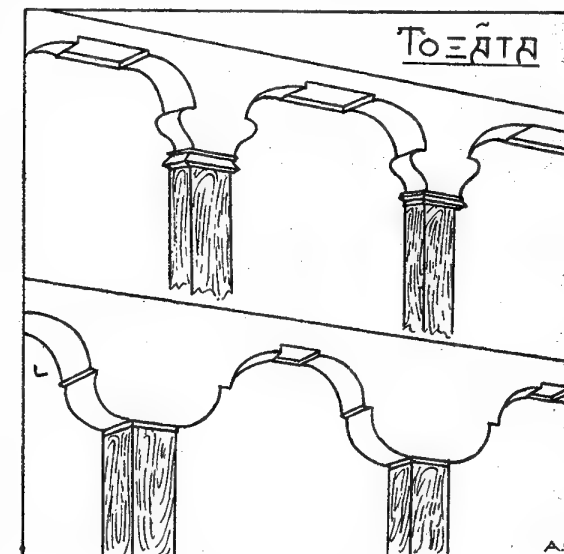
¹ Τὴν ἀρχαιότεραν μνησίαν τῆς λέξεως εὐρίσκομεν ἐν σημειώματι τοῦ 1703 (ἱσιὰ) «Ἐκάμαμε καὶ τρεῖς ὀντάδες μὲ τὰ ἔπεταχιά των». Τὸ σημείωμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ν. Βέη ἐν Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐτ. 6, 96.

Εἰκ. 8. Κάτοψις ἰσογείου καὶ ὄψις πρὸς τὴν αὐλὴν παλαιᾶς ἀρτινῆς οἰκίας μετὰ τὴν κρεβάταν ὑαλόφρακτον.

ἀνοίγει δ' ἐξωτερικῶς ἐλκόμενον ἄνω διὰ λεπτοῦ σχοινίου ἐξερχομένου δι' ὀπῆς. Ὑπάρχει ἐνίοτε καὶ σιδηροῦν γωνιῶδες ρόπτρον.

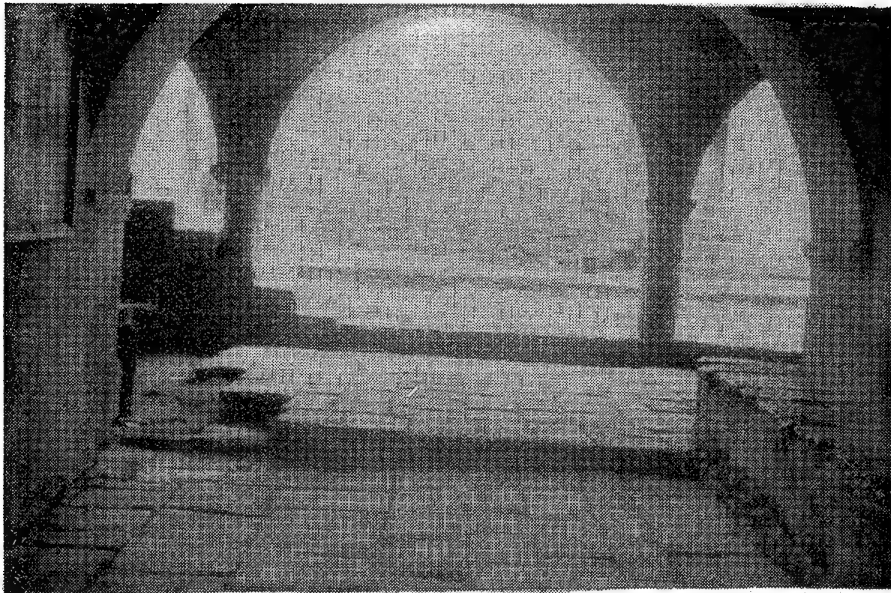
Διάταξις τοῦ ἰσογείου. Διαβαίνων τις τὴν εἴσοδον ὁδηγεῖται διὰ πλακοστρώτου, σκοτεινοῦ μᾶλλον, διαδρόμου, ὅστις καλεῖται στενό, πρὸς τὸν ὀβορόν, ἥτοι τὴν εἰς τὸ βάθος εὐρισκομένην αὐλήν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ στενοῦ ὑπάρχουσι χώροι φωτιζόμενοι διὰ μικρῶν πρὸς τὸν δρόμον βλέπόντων σιδηροφράκτων παραθύρων, οἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς ἀποθήκαι οὐδέποτε δὲ ὡς δωμάτια ὑπνόν. Ὡς ὀροφή τοῦ ἰσογείου χρησιμεύει τὸ ξύλινον πάτωμα τοῦ ὀρόφου, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δοκῶν καὶ σανίδων στηριζομένων ἐπὶ τῶν παχέων τοίχων τοῦ ἰσογείου καὶ τῶν κτιστῶν τόξων, δι' ὧν οὗτοι συνενούνται πρὸς ἀλλήλους κατ' ἀποστάσεις (εἰκ. 7). Ὁ πρὸς τὴν αὐλὴν τοῖχος τοῦ ἰσογείου, δηλαδὴ ὁ παράλληλος πρὸς τὴν πρόσοψιν, διαλύεται συνήθως εἰς πεσσούς ἢ στρογγύλους κτιστοὺς κίονας (εἰκ. 10) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ γεφυροῦνται διὰ τόξων (εἰκ. 8, 10, 13 καὶ 15).

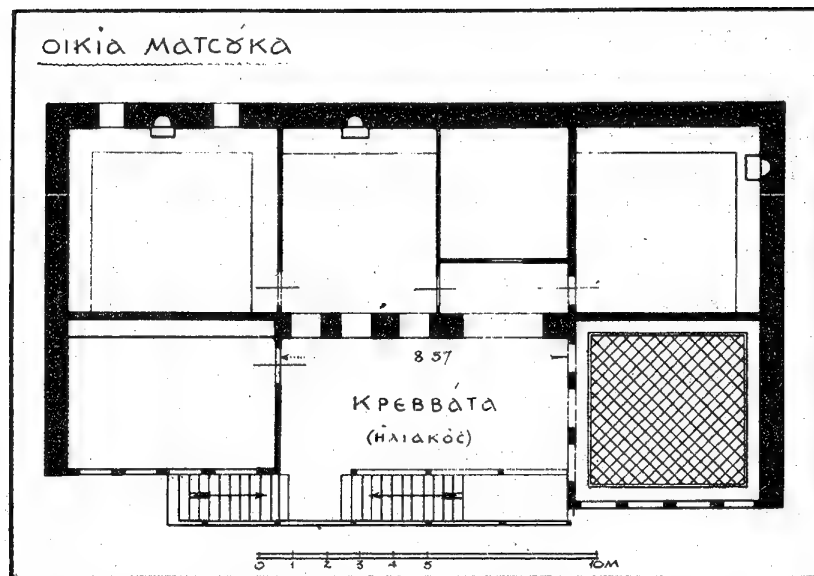
Εἰκ. 9. Σχήματα τόξων.

Πρὶν ἢ ἐξέλθῃ τις εἰς τὴν αὐλὴν συναντᾷ τὴν λιθόκτιστον κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸν ὀροφον. Ἡ κλίμαξ αὕτη εἶναι συνήθως ἐστεγασμένη διὰ προεκτάσεως τῆς στέγης τοῦ ὀρόφου καὶ εἶναι ἄλλοτε μὲν ἀπλῆ (εἰκ. 7 καὶ 8) ἄλλοτε δὲ μετὰ δύο ἐκατέρωθεν πτέρυγας (εἰκ. 10). Στηρίζεται πάντοτε ἐπὶ λιθίνων καμαρῶν, μιᾶς κατὰ τὴν ἀρχήν, τομῆς τετάρτου κύκλου ἢ ἐλλείψεως, καὶ μιᾶς ἐν τῷ μέσῳ ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 10 καὶ 13).

Ἡ αὐλὴ εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς εἵπομεν, ἡ οἰκογένεια διατρίβει τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας, τυγχάνει καὶ ὅλως ἰδιαίτερον φροντίδων καλλωπισμοῦ. Εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἐπιφανείας τῆς πλακόστρωτος δι' ἀκανονίστων πλακῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἄρμοι πληροῦνται δι' ἄσβεστου· ὁσάκις δὲ ἡ ἄσβεστος αὕτη φθείρεται ἀντικαθίσταται. Τὰ ἄσβεστὰ αὐτὰ περιγράμματα τῶν πλακῶν ὀνομάζονται γραμμὰτα — συνήθως εἶναι ἢ φράσις: «θὰ κάμωμεν τὰ γραμμὰτα» μετὰ τὴν σημασίαν θὰ ἄσβεστῶσωμεν ἐκ νέου τοὺς ἄρμούς. — Εἰς

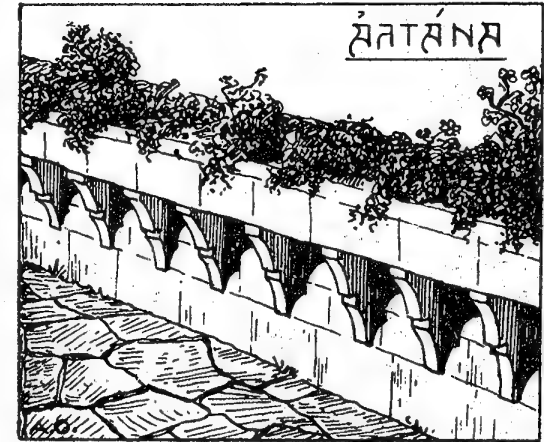
Εἰκ. 10. Ἀποψὺς τῆς αὐλῆς διὰ τοῦ στενοῦ.

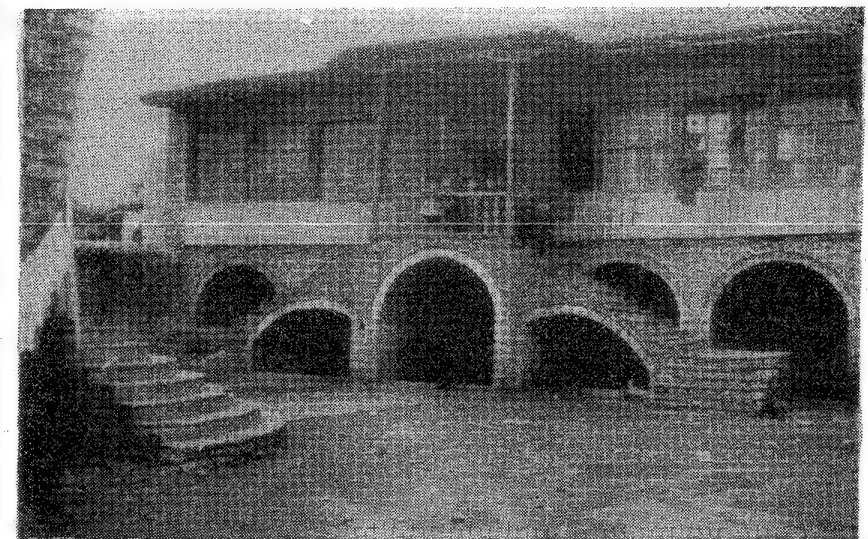
Εἰκ. 11. Κάτοψις δρόμου ἀρτινῆς οἰκίας.

τὴν αὐλὴν ὑπάρχει συνήθως τὸ πηγάδι μὲ τὸ κυλινδρικὸν λίθινον προστομιαῖον (εἰκ. 16), ὅπερ ἐνίοτε φέρει καὶ στέγασμα, ὡς κιόσκι, φυτεύονται δὲ εἰς αὐτὴν συχνὰ καὶ ἐσπεριδοειδῆ (λεμονιές, νεραντζιές καὶ πορτοκαλιές). Διὰ τὰ ἄνθη κατασκευάζεται γύρω τῆς αὐλῆς ἡ ἀλτάνα, εἶδος λιθίνου χαμηλοῦ ἐξώστου φερομένου ὑπὸ κιλλιβάντων (φουρούσια εἰκ. 12) καὶ γεμιζομένου μὲ χῶμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου φυτεύονται τὰ ἄνθη, ἀποτελοῦντα θαυμάσιον πολύχρωμον καὶ εὐῶδες πλαίσιον τῆς αὐλῆς.

Διάταξις τοῦ ἀνωγείου (εἰκ. 11). Ὁ ὄροφος ἔχει τοὺς χώρους του διατε-

Εἰκ. 12. Ἀλτάνα αὐλῆς.

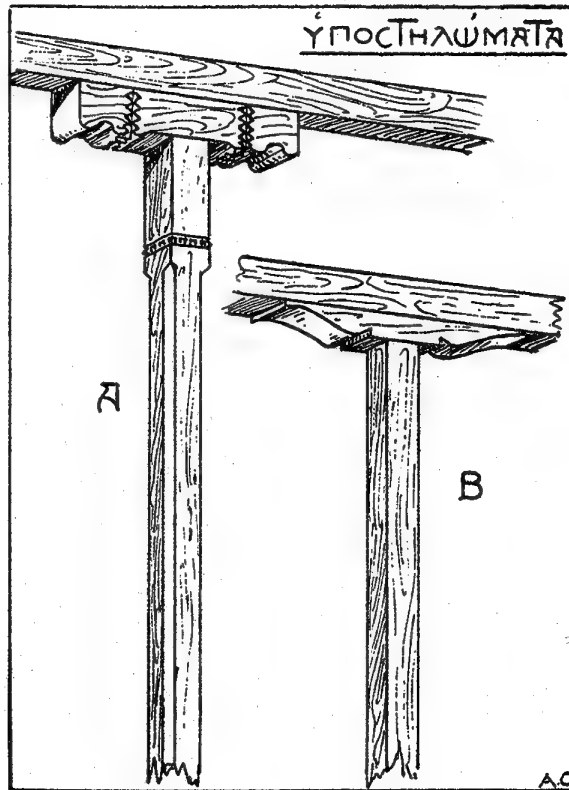

Εἰκ. 13. Κλίμακες καὶ τόξα ἰσογείου κάτωθεν ὑαλοφράκτου κρεββάτας.

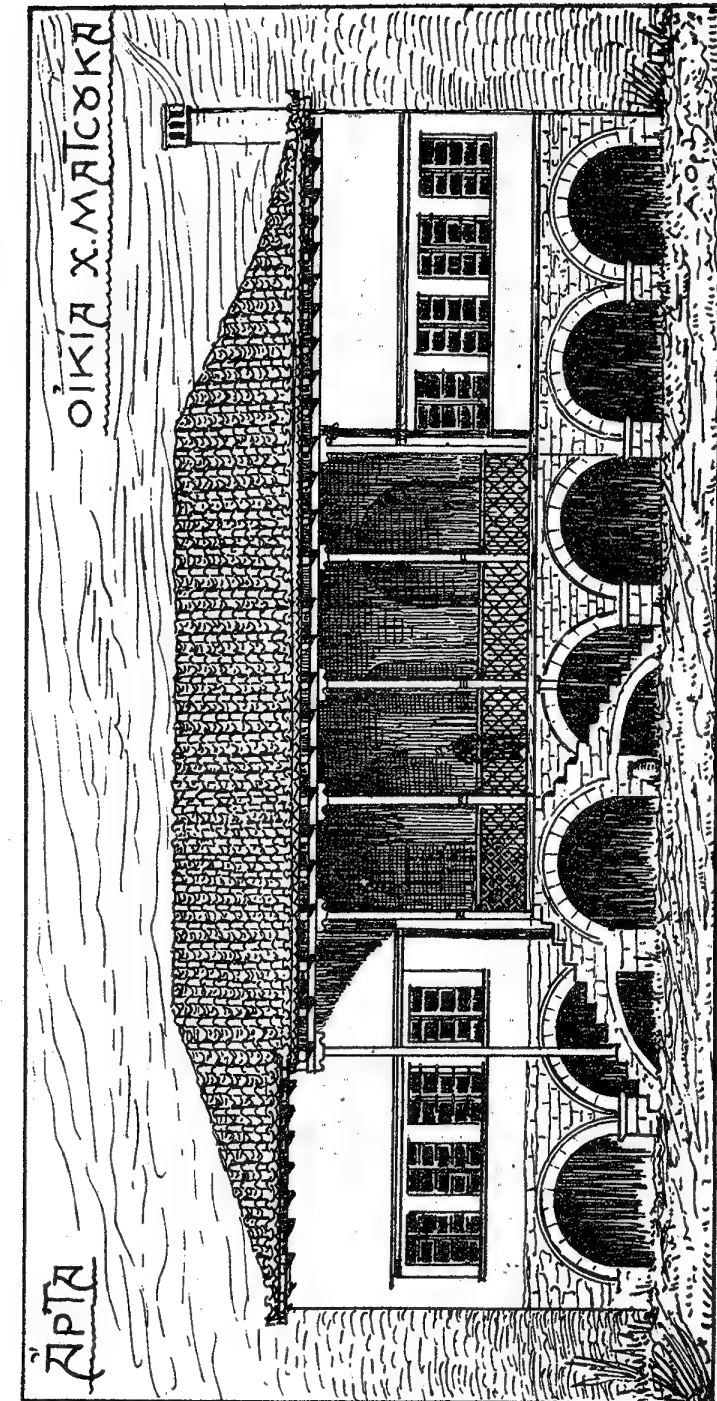
ταγμένους συνήθως εἰς σχῆμα Π ἢ Γ περίξ ἐνὸς σκεπαστοῦ μὲν ἀλλ' ἐξ ὁλοκλήρου ἀνοικτοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν χώρου, ὅστις ὀνομάζεται κρεββάτα καὶ

ἀντιστοιχεί πρὸς τὸν βυζαντινὸν ἡλιακόν¹. Ἡ διάταξις αὕτη ἐνθυμίζουσα τὴν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν οἰκῶν περίξ τῆς αὐλῆς, συνηθίζεται εἰς ὅλην τὴν Ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, οὐχὶ ὁμῶς καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐνθα προτιμᾶται ὁ ἐξώστης, ὅστις ἐκαλεῖτο καὶ αὐτὸς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡλιακός².

Ἡ πρὸς τὴν αὐλὴν πλευρὰ τῆς οἰκίας (εἰκ. 12) παρουσιάζει πλουσιωτέραν καὶ πλεον εὐχαριν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν. Ἡ κρεββάτα φέρει ξυλίνους στύλους τομῆς τετραγωνικῆς ἢ ὀρθογωνίου μεταξὺ τῶν ὁποίων τοποθετοῦνται ξύλινα ἐπίσης δικτυωτὰ κιγκλιδώματα. Οἱ στῦλοι ἄλλοτε διήκουσιν ἄνω μέχρι τῆς στέγης φέροντες σαγματοειδῆ ἐπιθήματα διαφόρων τύπων (εἰκ. 14) ἄλλοτε δὲ συνεννοῦνται πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων (δοξᾶτα) ἐνίοτε ἡμικυκλικῶν, συνηθέστερον ὁμῶς διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 9 καὶ 16), ἅτινα ἦσαν πολὺ ἀγαπητὰ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, τόσον εἰς τὰ σπίτια ὅσον καὶ εἰς στοὰς μοναστηρίων³ καὶ κατεσκευάζοντο διὰ ξυλοπήχεων καὶ ἐπιχορίσματος. Εἰς τὴν κρεββάταν ἀπολήγει πάντοτε καὶ ἡ ἐκ τοῦ ἰσογείου ἀνάγουσα κλίμαξ, τῆς ὁποίας

Εἰκ. 14. Στῦλοι τῆς κρεββάτας.

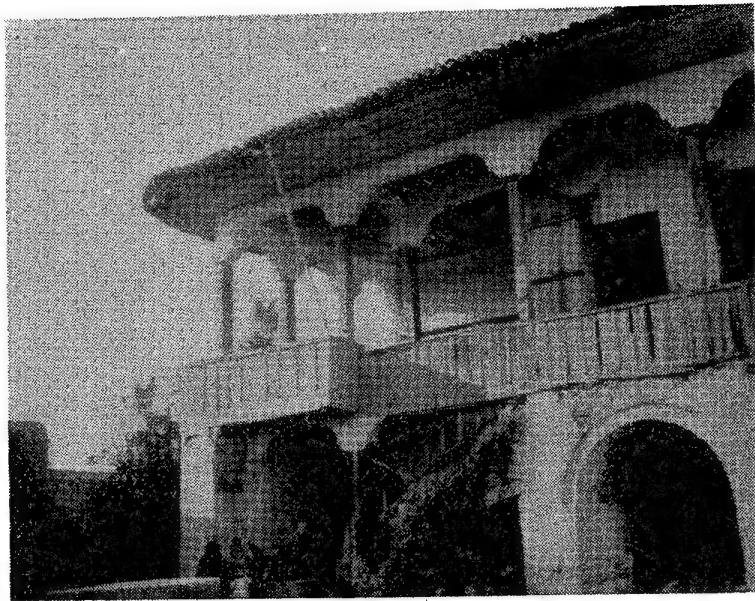

Εἰκ. 15. Ὅψις ἀφ' ἐνὸς σπιτιοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν.

¹ Περί τούτου ὄρα Στέφ. Δραγοῦμην ἐν Ἀθηνᾷ τ. 29 σ. 289, Κ. Ἀμαντον Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. Β', 282, καὶ ἰδίᾳ Φ. Κουκουλέν, ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. IB' σελ. 113. Περί δὲ τῆς γενικῆς διατάξεως τῶν οἰκιῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος Arist. Zachos, Ältere Wohnbauten auf Griechischem Boden ἐν Wasmuths Monatshefte für Baukunst VII σ. 347-350 καὶ ἐν Ἡπειρωτ. Χρον. 3, 295-306.

² Miklosich-Müller Acta et Diplomata 5, 298.

³ Μονὴ Λουσίκου, Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 16 εἰκ. 20.

Εἰκ. 16. Τοξάτα.

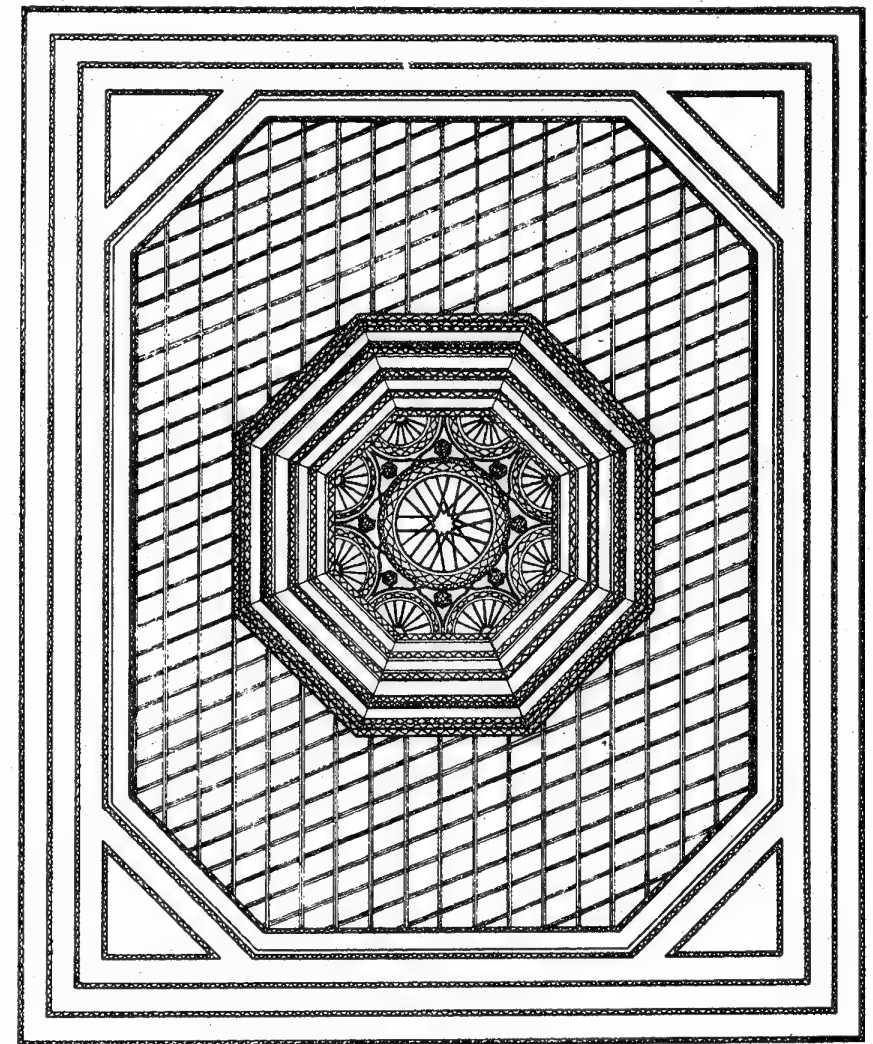
τὰ λίθινα τόξα ἀρμονίζονται πρὸς τὰ ξύλινα τοξάτα τοῦ ἄνωθεν ἡλιακοῦ.

Ἐκ τῶν πέριξ τῆς κρεββάτας δωματίων (*δντάδες*) τὰ μὲν πρὸς τὴν αὐλὴν χρησιμεύουσιν ὡς δωμάτια ὑποδοχῆς τῶν ξένων (*μουσαφιρ-δντάς*), τὰ δὲ εἰς τὸ βάθος τῆς κρεββάτας ὡς δωμάτια ὕπνου. Τὰ πρῶτα ἔχουσι συνήθως τὸ δάπεδόν των ὑψωμένον ὑπὲρ τὸ πάτωμα τῆς κρεββάτας καὶ ἀποτελοῦν εἶδος τι ἐξέδρας, ἣτις ἦτο ἡ ἀληθὴς κρεββάτα, ἐξ ἧς κατὰ συνεκδοχὴν ἀπεκλήθη καὶ ὅλος ὁ προθάλαμος κρεββάτα, ὡς ὀρθῶς ἤδη παρατήρησεν ὁ Ζάχος περὶ τῶν οἰκιῶν τῶν Ἰωαννίνων¹. Φέρουσι δὲ ταῦτα πολλὰ ὑαλωτὰ παράθυρα (εἰκ. 15) καὶ πλουσίαν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν τῶν τοίχων καὶ τῶν ὀροφῶν. Ἐκ δὲ τῶν εἰς τὸ βάθος τῆς κρεββάτας χώρων, εἰς, φέρων πολλὰ παράθυρα, εἶναι τὸ *καδιστικὸν* καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν *λιβάν*² ἢ τὸν *οἶκον* τῶν ἀρχαίων· διότι εἰς τοῦτον διατρίβει συνήθως ἡ οἰκογένεια. Παραπλευρῶς δὲ τοῦ οἴκου ὑπάρχει τὸ *χειμωνιάτικο*, ὅπερ, ὡς θερμότερον, χρησιμοποιεῖται κατὰ τὰς ψυχρὰς τοῦ χειμῶνος ἡμέρας. Εἰς τὸ μέσον τοῦ τοίχου ὑπάρχει πάντοτε τὸ *τζάκι*, πέριξ δὲ ὑψηλὰ καὶ πλατειὰ *διβάνια* ἢ *μεντέρια*, τὰ ὁποῖα σκεπάζονται μετὰ πολυχρῶμα χαλιὰ ἢ βελέντζες καὶ χρησιμεύουν καὶ ὡς κασέλλες. Σημειωτέον ὅτι ἡ βάσις τοῦ τζακιοῦ εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τοῦ διβανιοῦ. Οἱ τοῖχοι

¹ Ἡπειρωτ. Χρονικά τ. 3 σ. 300.

² F. Oelmann, Hilani und Liwanhaus, Bonner Jahrb. 127 (1922) 189 ε.

φέρουσιν ἐπένδυσιν ἀπὸ ξύλου διακοσμημένα μετὰ διάφορα σχέδια εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ὁποίας ὑπάρχει ῥάφι. Ἡ ὀροφή τῶν δωματίων τῶν ξένων εἶναι ὀριζοντία σχηματιζομένη ἀπὸ δρυϊνὰς σανίδας ἐπὶ τῶν ὁποίων προσηλῶνται

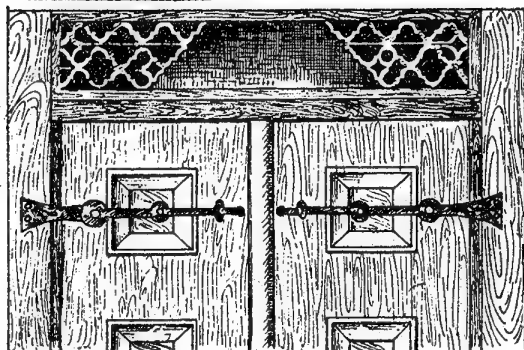

Εἰκ. 17. Ξυλινὴ ὀροφή μετὰ «κουμπέ», Ἀρτινῆς οἰκίας.

πήχεις σχηματίζοντες ρομβοειδῆ (εἰκ. 17) ἢ ἄλλα συνθετώτερα σχέδια. Εἰς τὸ μέσον δὲ ὑπάρχει συνήθως ἡ *ρόδαξ* ἢ ὁ *κουμπές* ἥτοι μία βάρυνσις ὀκταγωνικοῦ ἢ ἄλλου σχήματος ἀπομιμουμένη μικρὸν πολυέδρον τροῦλλον (εἰκ. 17).

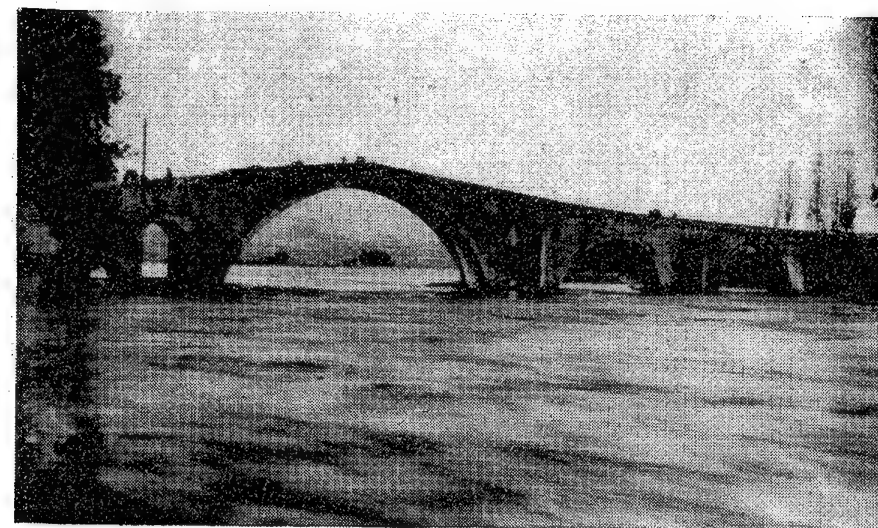
Αἱ θύραι εἶναι ἐπίσης πλουσίως μὲ ταμπλάδες καὶ ἀνάγλυφα κοσμήματα διακεκοσμημέναι, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ἄνω μέρος τῶν ἀρμαρίων (κορφοῦντοῦλαπο) διαμορφοῦται ὡς κιγκλίδωμα ἢ διάτρητον τόξον (εἰκ. 18).

ΚΟΡΦΟΝΤΟΥΛΑΠΟ

Εἰκ. 18. Κορφοῦντοῦλαπο.

Τοιαῦτα ἐν συντομίᾳ τὰ παλαιὰ ἀστικά σπίτια τῆς Ἀρτης. Σεμνὰ καὶ ἀνεπίδεικτα ἐξωτερικῶς, ἐπιφυλάσσουν διὰ τὸ ἐσωτερικὸν ὅλην τὴν ἄνεσιν τῆς διατάξεως καὶ τὸν ξυλόγλυπτον διακοσμητικὸν πλοῦτον, ἀντανακλῶντα κατὰ τοῦτο πιστῶς τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ψυχροσύνην τῶν ἐνοίκων των, οἵτινες, ἀποφεύγοντες τὴν ματαιόδοξον καὶ ἐπικίνδυνον ἐξωτερικὴν ἐπίδειξιν, ἔστρεφον τὰ μάτια τῆς ψυχῆς των πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν πλούσιον συναισθηματικὸν κόσμον ποὺ ἐκαλλιέργει τὴν ἀπολύτρωσιν.

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τῆς γεφύρας τῆς Ἀρτης ἀπὸ ΝΑ

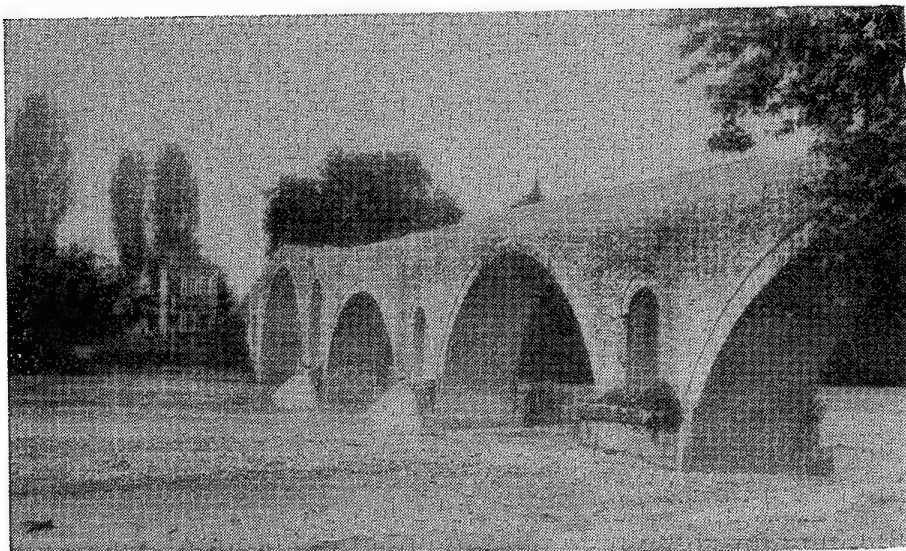
Η ΓΕΦΥΡΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ὡς τελευταῖον μνημεῖον τῆς Ἀρτινῆς περιοχῆς θὰ ἐξετάσωμεν τὸ θρυλικὸν «γιοφῦρι». Τοῦτο κεῖμενον εἰς ἐνὸς περίπου χιλιομέτρου ἀπόστασιν πρὸς νότον τῆς πόλεως, ζευγνύει τὰς δύο πορτοκαλεοφύτους ὄχθας τοῦ Ἀράχθου, ἀποκαθιστῶν τὴν συγκοινωνίαν τῆς Ἀρτης μετὰ τοῦ Κάμπου καὶ περαιτέρω τοῦ νομοῦ Πρεβέζης¹.

Ἡ γέφυρα ἔχει ὅλικὸν μῆκος 142 μέτρων καὶ πλάτος 3.75, ἀποτελεῖται δ' ἐκ τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν καὶ τριῶν ἄλλων μικροτέρων (εἰκ. 1). Αἱ καμάραι, τομῆς τόξου κύκλου ἢ περίπου ἐλλειψοειδοῦς, στηρίζονται ἐπὶ ποδαρικῶν, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι διάτρητα τοξωτὰ ἀνακουφιστικά τόξα (εἰκ. 1). Καὶ τὰ μὲν ποδαρικά εἶναι ἐκτισμένα διὰ μεγάλων κανονικῶν λίθων μετὰ στέψεως (εἰκ. 2), αἱ δὲ καμάραι καὶ ἐν γένει ἡ λοιπὴ ἀνωδομὴ εἶναι κατεσκευασμένα διὰ μικρῶν σχετικῶς κανονικῶν λίθων ἄνευ παρεμβολῆς πλίνθων κατὰ τοὺς ἄρμους.

Ἡ κλίμαξ τῶν λίθων τούτων, ὁ τρόπος τῆς δομῆς των, καὶ ἰδίᾳ, ἡ ὑπερύψωσις τοῦ ὁδοστρώματος, μάλιστα ὑπὲρ τὴν μεγάλην καμάραν, ἔνεκα τῆς

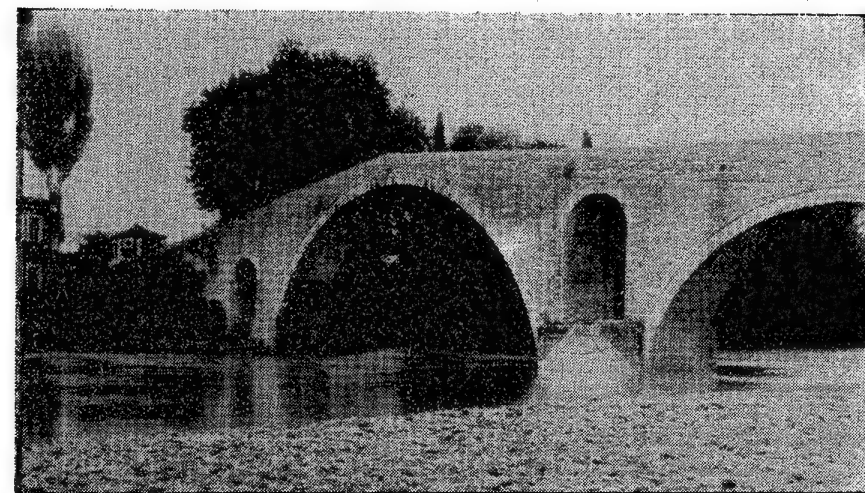
¹ Ἐπὶ τῆς βορείου ὄχθης τοῦ Ἀράχθου, παρὰ τὴν γέφυραν, ὑπάρχει μέγας πλάτανος, ὁ πλάτανος τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, ὅστις καθήμενος, ὡς λέγεται, ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ δένδρου, ἔβλεπε κρεμαμένους ἀπὸ τῶν κλάδων του ὄσους κατεδίκαζεν εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον.

Εικ. 2. Αποψις της γεφύρας της "Αρτης απ' ανατολῶν.

ὁποίας σχηματίζονται δύο ἐκατέρωθεν κεκλιμένα ἐπίπεδα, εἶναι χαρακτηριστικά τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένων γεφυρῶν. Ἀπ' ἐτέρου τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας μερικῶν ποδαρικῶν καὶ τεμάχιά τινα διαφόρου κατασκευῆς παρ' αὐτὰ σωζόμενα καὶ μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν σημερινὴν γέφυραν, πείθουσιν ὅτι ἡ σημερινὴ γέφυρα δὲν εἶναι ἡ πρώτη, ἥτις ἐκτίσθη εἰς τὸ μέρος τοῦτο. Καὶ εἶναι φυσικώτατον, ὅτι τὸ κατάλληλον τοῦτο σημεῖον τοῦ Ἀράχθου διὰ εἶχε χρησιμοποιηθῇ ἂν μὴ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦλάχιστον ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ ἔπειτα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν πρὸς ἐξυπηρέτησιν ζωτικωτάτων συγκοινωνιακῶν ἀναγκῶν τῆς Ἀρτης Δυστυχῶς οὐδεὶς ἀρχαῖος συγγραφεὺς ἀναφέρει τὴν παλαιὰν γέφυραν τῆς Ἀρτης. Περὶ δὲ τῆς νεωτέρας, ἥτις ἀντικατέστησε τὴν παλαιάν, παρασυρθεῖσαν πιθανώτατα κατὰ τινὰ τῶν συχνῶν πλημμυρῶν τοῦ Ἀράχθου, ὁ μὲν Ἀναγνώστης Γεροστάθης λέγει αὐτὴν κτισθεῖσαν τὸ 1602, ὁ δὲ μητροπολίτης Σεραφεῖμ τὸ 1606¹. Ἀναφέρει δ' οὗτος καὶ τὴν παράδοσιν καθ' ἣν ἡ νέα γέφυρα ἐκτίσθη διὰ πολλῶν καὶ ἀρίστων τεχνιτῶν ὑπὸ τινος Ἀρταίου ὀρθοδόξου παντοπώλου Γιάννη Θιακογιάννη, τοῦπικλὴν Γατοφάγου, ὅστις ἄνευ τῆς συνδρομῆς οὐδενὸς ἄλλου ἀνήγειρεν ἐκ νέου, χάριν τῆς συγκοινωνίας τῶν συνεπαρχιωτῶν του καὶ πρὸς ψυχικὴν του σωτηρίαν, τὴν μεγάλην ταύτην γέφυραν. Τὰ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν δὲ τῆς γεφύρας χρῆ-

¹ Δοκίμιον σ. 379. Ἐν σημειώματι βιβλίου τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Γενναδίου, ἀναφέρεται ὡς ἔτος κτίσεως τῆς γεφύρας τὸ 1612. Τὸ σημείωμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Κ. Κατσοφύλλα, ἐν Ἑπειρωτ. Χρονικ. τ. 4, σ. 80.

Εικ. 3. Ἡ μεγάλη καμάρα τῆς γεφύρας τῆς Ἀρτης

ματα εὔρεν, ὡς λέγεται, ὁ Θιακογιάννης ἀγοράσας, παρ' Ἀλγερίνων πειρατῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον αἰχμαλωτίσει καὶ φονεύσει ἔμπορόν τινα, πύθους περιέχοντας φαινομενικῶς μὲν ἔλαιον πράγματι δὲ πλήθος ἀπειρὸν χρυσοῦ¹.

Ἡ ὁρμὴ τοῦ ρεύματος τοῦ Ἀράχθου ἔφερε φαίνεται μεγάλα προσκόμματα εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς γεφύρας. Ἐγεννήθη δ' ἐντεῦθεν ὁ γνωστὸς θρύλος καθ' ὃν, ὅπως ἐπιτευχθῇ ἡ στερέωσις αὐτῆς ἐδέησε νὰ θυσιάσῃ ὁ πρωτομάστορας τὴν γυναῖκα του² ἐντειχίζων αὐτὴν εἰς τὴν γέφυραν. Ἡ

¹ Τὸν θαυμάσιον τρόπον πλουτισμοῦ τοῦ ἐξ Ἀρτης παντοπώλου, ἐσχέτισεν εὐστόχως ὁ Ν. Γ. Πολίτης (Παραδόσεις τ. 2 σ. 775), πρὸς τὴν παρὰ Πλουτάρχῳ (Κεφ. καταγρ. ἑλλην. 34, 298 e) διήγησιν.

² Τὸ σχετικὸν τραγοῦδι «τοῦ γιοφυριοῦ τῆς Ἀρτας» ἐπανειλημμένως δημοσιευθὲν (ὄρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Ν. Γ. Πολίτη, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγοῦδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐκδ. 3η Ἀθῆναι 1932 σ. 179), ἔχει ὡς ἑξῆς:

Σαράντα πέντε μάστοροι κ' ἐξήντα μαθητᾶδες
γιοφῦρι νῆθεμέλιων ἄς τῆς Ἀρτας τὸ ποτάμι
ὀλημερὶς τὸ χτίζανε, τὸ βράδυ ἐγκρεμιζόταν
Μοιρολογοῦν οἱ μάστοροι καὶ κλαῖν οἱ μαθητᾶδες:

- 5 «Ἀλίμονο ἄς τοὺς κόπους μας, κρῖμα ἄς τίς δούλεψαις μᾶς,
ὀλημερὶς νὰ χτίζουμε, τὸ βράδυ νὰ γκρεμιεῖται».
Πουλὰκι ἐδιάβη κ' ἑκατοε ἀντίκρον ὁτὸ ποτάμι,
δὲν ἐκελαῖδε σὰν πουλί, μὴδὲ σὰ χιλιδόνι,
παρὰ ἐκελαῖδε κ' ἔλεγε, ἀνθρωπινὴ λαλίτσα:
- 10 «Ἄ δὲ στοιχειώσετε ἄνθρωπο, γιοφῦρι δὲ στεριώνει
καὶ μὴ στοιχειώσετε ὄρφανό, μὴ ξένο, μὴ διαβάτη,

Ἡ δοξασία περὶ τῆς δι' ἀνθρωποθυσίας καὶ στοιχειώσεως κτίσεως ἰδίᾳ γεφυρῶν, αἵτινες, ὡς ἡ τῆς Ἀρτης, προωρίζοντο νὰ ἐξυπηρετήσουν μεγάλας συγκοινωνιακὰς ἀνάγκας, ἐπεκράτησεν εἰς πολλοὺς λαοὺς τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης¹: Ἑλλήνας, Ἀλβανούς, Σέρβους, Βουλγάρους, Ρουμάνους, Ἀρω-

παρὰ τοῦ πρωτομάστορα τὴν ὁμορφὴν γυναῖκα,
πύρχειται ἀργὰ τ' ἀποταχὺ, καὶ πάρωρα τὸ γιόμα·
τ' ἄκουσ' ὁ πρωτομάστορας καὶ τοῦ θανάτου πέφτει.

- 15 Πιάνει, μηνάει τῆς λυγερῆς μὲ τὸ πουλί τ' ἀηδόνι·
Ἀργὰ ντυθῇ, ἀργὰ ἀλλαχτῇ, ἀργὰ νὰ πάῃ τὸ γιόμα,
ἀργὰ νὰ πάῃ καὶ νὰ διαβῇ τῆς Ἀρτας τὸ γιοφῦρι.
Καὶ τὸ πουλί παράκουσε, κι' ἄλλιως ἐπῆγε κ' εἶπε·
«Γοργὰ ντύσου, γοργὰ ἄλλαξε, γοργὰ νὰ πᾶς τὸ γιόμα,
- 20 γοργὰ νὰ πᾶς καὶ νὰ διαβῇς τῆς Ἀρτας τὸ γιοφῦρι·
Νά τηγε κ' ἐξανάφανεν ἀπὸ τὴν ἀσπρὴν στράτα.
Τὴν εἶδ' ὁ πρωτομάστορας, θαλίζεται ἡ καρδιά του.
Ἀπὸ μακριὰ τοὺς χαιρετᾷ κι' ἀπὸ κοντὰ τοὺς λέει·
«Γειά σας, χαρά σας, μάστοροι καὶ οἱ μαθητᾶδες,
- 25 μὰ τί ἔχει ὁ πρωτομάστορας κ' εἶναι βαρύνωμιςμένος;
— Τὸ δαχτυλίδι ἔδωκε σ' ἐπὶ τὴν πρώτην τὴν καμάρα,
καὶ ποῖος νὰ μπῇ καὶ ποῖος νὰ βγῇ τὸ δαχτυλίδι νὰ βρῇ;
— Μάστορα, μὴν πικραίνεσαι κ' ἐγὼ νὰ πᾶ' σ' τὸ φέρω,
ἐγὼ νὰ μπῶ, κ' ἐγὼ νὰ βγῶ, τὸ δαχτυλίδι νὰ βρῶ»
- 30 Μηδὲ καλὰ κατέβηκε, μηδὲ 'ς τὴ μέσ' ἐπῆγε,
«Τραῦτα, καλέ μ', τὸν ἄλυσσο, τραῦτα τὴν ἄλυσίδα,
κ' ὅλον τὸν κόσμον ἀνάγειρα καὶ τίποτες δὲν ἦρα·
Ἔνας πιχάει μὲ τὸ μυστρί, κι' ἄλλος μὲ τὸν ἀσβέστη,
παίρνει κι' ὁ πρωτομάστορας καὶ ῥήχνει μέγα λίθο.
- 35 «Ἀλίμονο 'ς τὴ μοῖρα μας, κοῖμα 'ς τὸ ῥιζικό μας!
Τρεῖς ἀδερφάδες ἤμαστε, κ' οἱ τρεῖς κακοῖς ραμμέναις,
ἡ μιά χτισε τὸ Δούναβη, κ' ἡ ἄλλη τὸν Ἀφράτη
κ' ἐγὼ ἡ πιλὸ στερνότερη τῆς Ἀρτας τὸ γιοφῦρι·
Ὡς τρέμει τὸ καρνόφυλλο, νὰ τρέμῃ τὸ γιοφῦρι.
- 40 κι' ὡς πέφτουν τὰ δεντρόφυλλα νὰ πέφτουν οἱ διαβάταις.
— Κόρη τὸ λόγον ἄλλαξε, κι' ἄλλη κατὰρα δῶσε
πῶχει μονάκριβο ἀδερφό, μὴ λάχῃ καὶ περάσῃ·
Κι' αὐτὴ τὸ λόγον ἄλλαξε, κι' ἄλλη κατὰρα δίνει·
«Ἄν τρέμουν τ' ἄγρια βουνά, νὰ τρέμῃ τὸ γιοφῦρι,
- 45 κι' ἂν πέφτουν τ' ἄγρια πουλιά, νὰ πέφτουν οἱ διαβάταις,
τί ἔχω ἀδερφό 'ς τὴν ξενιτιά, μὴ λάχῃ καὶ περάσῃ»

¹ L. S a i n é a n, Les rites de la construction d'après la poésie populaire de l'Europe orientale, Rev. de l'hist. des religions 1902 τ. 45 σ. 359-396.

μούνους¹ καὶ Οὐγγρους. Ὑπετίθετο ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ θύματος, διὰ τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τὰς ὁποίας ἔχουν αἱ ἐπὶ γῆς ἀπολελυμένοι τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος ψυχαί, εἶχε ρώμην ὑπεράνθρωπον, προωρισμένην νὰ φυλάττῃ τὸ οἰκοδόμημα εἰς τὸ ὅποιον προσηλώθη. Τὸ θῦμα ἐγίνετο τὸ στοιχεῖο τοῦ οἰκοδομήματος, δι' ὃ στοιχειώσεως ἐλέγετο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἢ διὰ θυσίας οἰκοδομή². Ἐκ τῆς στοιχειώσεως ἐπήγασαν κύκλοι παραδόσεων καὶ ἀσμάτων ἔχοντες ἐν μέρει τὰς ρίζας των, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ K. Dieterich³, εἰς τὴν βυζαντινὴν λαϊκὴν ποίησιν⁴.

Ἐπὶ ὁμοίας παραδόσεως βασιίζεται καὶ τὸ πανελλήνιον τραγοῦδι τοῦ «γιοφυριοῦ τῆς Ἀρτας», τοῦ ὁποίου παραλλαγὰι ἀναφέρονται καὶ εἰς ἄλλας γεφύρας τῆς Ἑλλάδος ὡς π. χ. τοῦ Φαναρίου (Ἀνδριταίνης) Σπερχειοῦ, Πηνειοῦ, Ἀδάνων, ὠσαύτως δὲ καὶ εἰς βρύσεις (Ἀράχοβας) καὶ ὑδραγωγεία (Δέρκων). Σχετίζονται δὲ τὰ τραγοῦδια αὐτὰ καὶ πρὸς τὰ πρόσωπα τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, ὡς ὑπέδειξεν ὁ Στίλπων Κυριακίδης καὶ περαιτέρω ἐνίσχυσεν ὁ Ν. Γ. Πολίτης⁵.

Τὸ θέμα τοῦ περὶ τῆς γεφύρας τῆς Ἀρτης τραγοῦδιου ἐδραματοποιήθη ὑπὸ νεωτέρων λογοτεχνῶν⁶ καὶ ἐμελοποιήθη.

¹ Kurt Schladebach, Die aromunische Ballade von der Artabrücke. ἐν Jahresbericht des Inst für rumänische Sprache, Leipzig 1894 σ. 79-121.

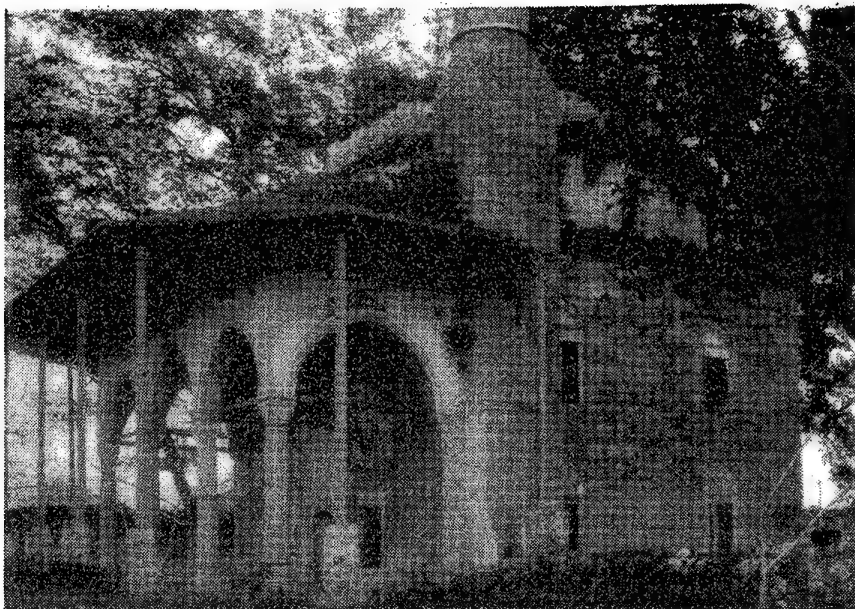
² Ν. Γ. Πολίτης, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγοῦδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἐκδ. 3ῃ Ἀθῆναι 1932 σ. 131.

³ Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen, Zeitschr. des Vereins für Volkskunde in Berlin 1902 σ. 145-155.

⁴ Τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἐλληνικῶν κειμένων, ἅτινα εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ S a i n é a n καὶ ὁ Dieterich ὑπέδειξεν ὁ Πολίτης (Παραδόσεις Β', 775 πρβλ. Νεοελλ. Μυθολ. Ἀθῆναι 1874 σ. 139).

⁵ Λαογραφία τόμ. Α' σ. 198.

⁶ Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Ν. Α. Βέη, ἐν Byz. Neugr. Jahrbücher τ. IV σ. 366 σημ. 4.

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ τζαμίου τοῦ Φαῖκ-πασσᾶ.

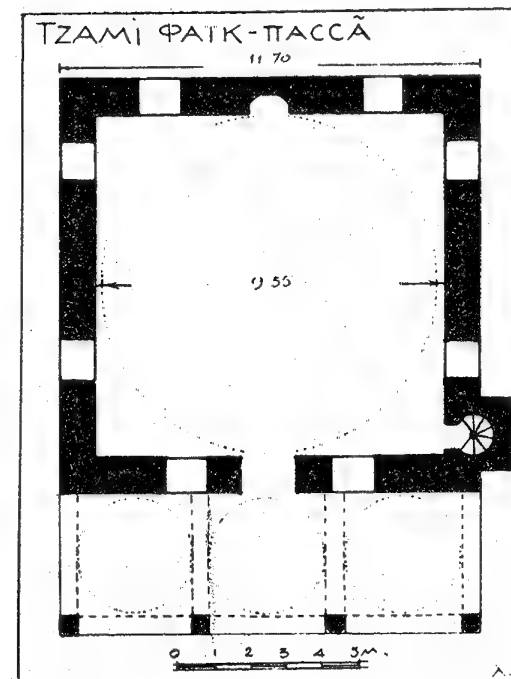
ΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ Ἄρτα παραμείνασα ἐπὶ 432 ἔτη ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν κυριαρχίαν (1449-1881) ἀπέκτησε κατὰ καιροὺς πολλὰ μουσουλμανικὰ κτήρια, θρησκευτικά τε καὶ ἰδιωτικά. Ἐκ τῶν θρησκευτικῶν (τζαμιῶν, τεκέδων, ἱμαρετ κλπ.) τὰ πλείστα δυστυχῶς κατεστράφησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Εἶναι δὲ ταῦτα α) τὸ ἐντὸς τοῦ κάστρου τζαμί τοῦ Σουλτάν Μεχμέτ, τοῦ ὁποίου σήμερον σώζονται μόνον τὰ θεμέλια, β) τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου καὶ παρὰ τὸν πύργον τοῦ Ὁρολογίου ὑψούμενον ἄλλοτε τζαμί τοῦ Σουλτάν-Μπαγιαζίδ, γ) τὸ πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως, ἐν θέσει Μονοπλειῶ τζαμί τοῦ Κιλίτζ-μπέη, δ) τὸ πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως πλησίον τοῦ τεκέ ἱδρυθὲν τζαμί καὶ ε) τὸ πρὸς νότον τῆς Μητροπόλεως, ἔνθα καὶ τὰ σπίτια τῶν μπέηδων¹. Ἀκέραια δὲ διεσώθησαν τὰ ἑξῆς δύο τζαμιά, ἅτινα καὶ θὰ περιγράψωμεν ἐνταῦθα μόνον ἀπὸ τῆς τεχνικῆς πλευρᾶς, παρα-

¹ Πλείονας πληροφορίας περὶ τῶν τζαμιῶν τούτων δρᾷ παρὰ Σεραφεῖμ, Δοκίμιον σ. 177-178.

πέμποντες τὸν ἀναγνώστην διὰ τὰς σχετικὰς παραδόσεις εἰς τὸ περὶ Ἄρτης Δοκίμιον τοῦ μητροπολίτου Σεραφεῖμ (σελ. 177 καὶ 179).

Τὸ πρῶτον τῶν σωζομένων τζαμιῶν εὐρίσκεται ἐν τῇ Δυτικῇ τῆς Ἄρτης καὶ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὁδοῦ τοῦ Ἀράχθου κειμένη χωρίῳ Μαράτι, ὅπερ ὀνομάσθη οὕτω ἐκ τοῦ ἱμαρετ ἥτοι ὁρφανοτροφείου σισταθέντος αὐτόθι ὑπ' αὐτοῦ

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ τζαμίου Φαῖκ-πασσᾶ.

τοῦ κτίτορος τοῦ τζαμίου Φαῖκ-πασσᾶ. Ὁ πασσᾶς οὗτος ἦτο εἰς ἐκ τῶν πρῶτων μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῆς Ἄρτης (1449) διοικητῶν αὐτῆς, ἀποθανών, ὥς ἐξ ἐπιτυμβίου πλακὸς φαίνεται, τὸ 905^{ον} ἔτος τῆς Ἑγίρας, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1537. Κατὰ ταῦτα καὶ τὸ τζαμί, ὅπερ θὰ περιγράψωμεν, εἶναι κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ἀφ' οὗ ὁ Φαῖκ-πασσᾶς διετέλεσεν κατὰ τὸ γῆρας του ἱμάμης αὐτοῦ ἐπὶ τεσσαράκοντα ὄλα ἔτη¹.

Τὸ τζαμί (εἰκ. 1) ἔχει τὴν συνήθη τῶν τεμενῶν κάτοψιν (εἰκ. 2). Ἀποτελεῖται α) ἐκ μιᾶς μεγάλης, τετραγώνου (11.50 × 11.70) αἰθούσης προσευχῆς, καλυπτομένης ὑπὸ ἡμισφαιρικοῦ θόλου ἐμφανιζομένου ἑξω-

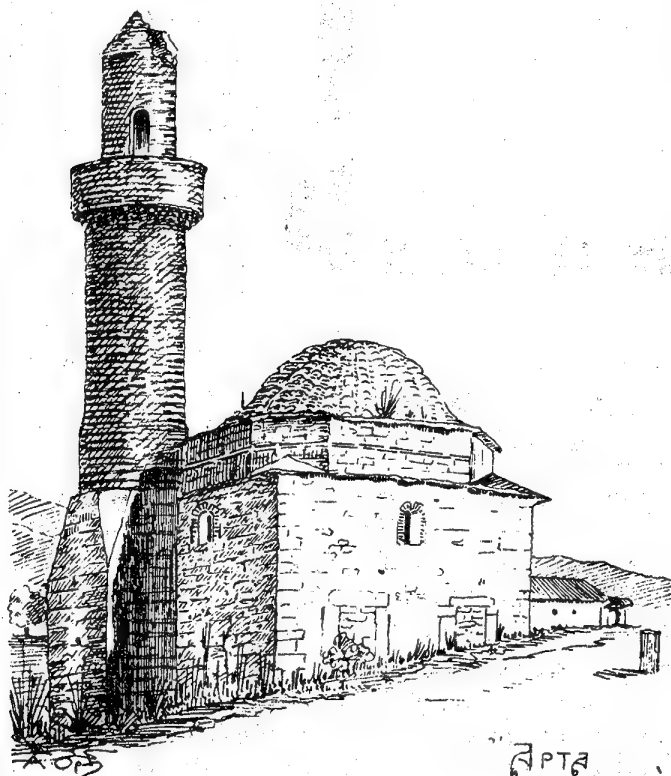
τερικῶς εἰς δύο πατώματα (εἰκ. 1) καὶ β) ἐκ μιᾶς πρὸ τῆς αἰθούσης στοᾶς (ρεβάκ) ἀποτελουμένης ἐκ τεσσάρων μαρμαρίνων κιόνων² συνενουμένων δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένων τόξων. Ἡ στοὰ αὕτη καλύπτεται ὑπὸ ξυλίνης, ἰσχυρῶς ἐξεχούσης στέγης, ἣς τὰ ξύλα, σαπέντα μεταξύ, παρέστη ἀνάγκη νὰ υποστηριχθῶσι διὰ λεπτῶν ξυλίνων στύλων (εἰκ. 1). Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ὑψοῦτο ἐπὶ τετραγώνου βάσεως κυλινδρικός μιναρές. Ἡ τοιχοποιία τοῦ τζαμιοῦ εἶναι λίαν ἐπιμελὴς ἰσοδόμος μετὰ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων παρεμβαλλομένων

¹ Σεραφεῖμ, Δοκίμιον 177.

² Κατὰ τὴν παράδοσιν, οἱ κίονες οὗτοι προέρχονται ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης, (πρβλ. H o b b o u s e, A journey through Albania κλπ. London 1813 τ. 1 σ. 39), ὁπόθεν ἀπέσπασεν αὐτοὺς δερβίσης τις τιμωρηθεὶς δι' αὐτὸ ὑπὸ τῆς Παναγίας.

κατὰ τοὺς ὁριζοντίους ἰσμούς τῶν στρώσεων (εἰκ. 1). Ὡς γεῖσα ἐχρησιμοποιήθησαν διπλαῖ ὀδοντωταὶ ταινίαι ἐκ μεγάλων, ἐρυθρῶν πλίνθων.

Τὸ δὲ δεύτερον σωζόμενον τζαμί εὐρίσκεται κατὰ τὴν ἀριστερὰν ὁχθὴν τοῦ Ἀράχθου, παρὰ τὴν αὐλάκα τῶν μύλων, οὐχὶ μακρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, ὀνομάζεται δὲ τοῦ Φεῖζουλ, ἀπὸ τοῦ κτίτορος αὐτοῦ. Πότε ἀκριβῶς ἐκτίσθη εἶναι ἄδηλον. Γνωστὸν μόνον εἶναι ὅτι ἐπεσκευάσθη παρὰ τινος μπέη Ἑλγιάζ. Μέχρι τοῦ 1917, ὅτε κατ' ἀρχὰς τὸ ἐπεσκέφθη, διέσωζεν ἀκόμη τὸν ἐκ πλίνθων κυλινδρικὸν μιναρέν του (εἰκ. 3), ὅστις σήμερον δὲν ὑπάρχει πλέον. Τὸ τζαμί τοῦ Φεῖζουλ ἔχει τὴν ἀπλουστάτην κάτοψιν τζαμίον· διότι ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς καὶ μόνης τετραγώνου αἰθούσης προσευχῆς καλυπτομένης ὑπὸ ἡμισφαιρικοῦ θόλου.

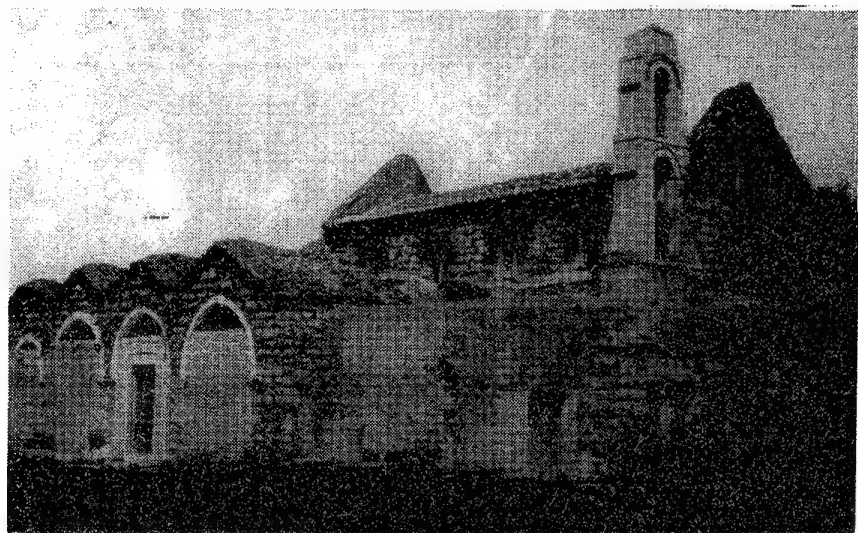
Εἰκ. 3. Τὸ Φεῖζουλ τζαμί, ὡς εἶχε τὸ 1917.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Αἱ ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων γενόμεναι κατὰ τὸ ἔτος 1936 ἐργασίαι διὰ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

Α) ΕΝ ΑΡΤΗ.

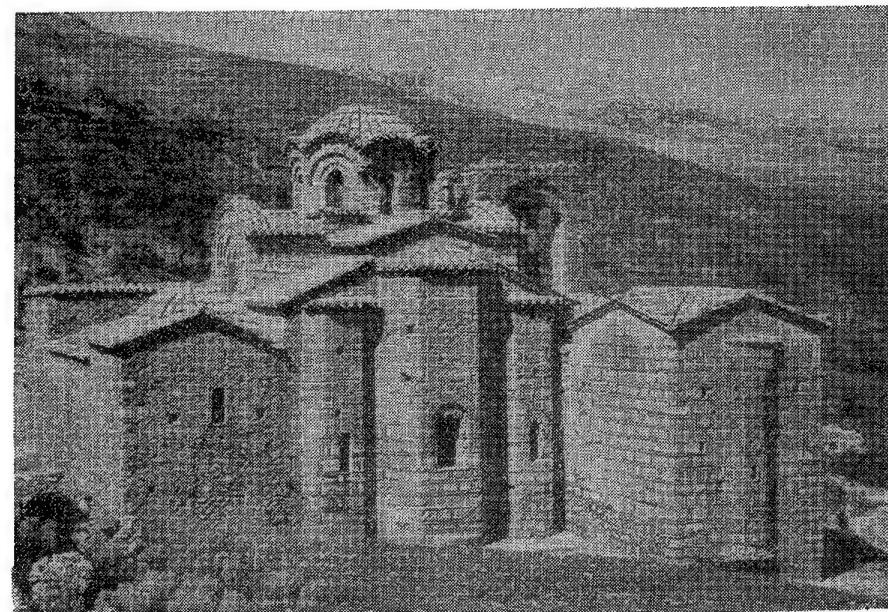
Ἀπὸ ἐτῶν ἐξετελοῦντο ἐν Ἀρτῇ σποραδικαὶ ἐργασίαι ἰδίᾳ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς στεγανότητος τῶν διαρρεουσῶν στεγῶν τῶν ναῶν τῆς Παρηγορητίσης, Ἀγ. Βασιλείου καὶ Ἀγ. Θεοδώρας. Κατὰ τὸ 1936 ὅμως ἐγένετο σοβαρώτερα ἐργασία ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν. Καὶ πρῶτον μὲν κατηδαφίσθη τὸ εἰς ρυθμὸν βαρκοκίζοντα προσκολληθὲν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ κωδωνοστάσιον (εἰκ. 1), εἶτα δ' ἀπεμακρύνθη καὶ τὸ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν ἦτοι παρὰ τὸ διακονικόν, μεταγενέστερον πρόσκτισμα, ἐλευθερωθέντος οὕτω τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κλίτους Γενομένης κατόπιν ἀποξέσεως τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων, ὑφ' ὧν ἐκαλύπτετο, καὶ ἀνοιχθέντων τῶν στενῶν μονολόβων ἀρχικῶν παραθύρων, ἀποκατεστάθη πλήρως ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ ὄψις, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τε τῇ εἰκόνι 2 καὶ τῇ ἐν τῇ σελ. 95 ἀπεικονισθείσῃ ἀναπαραστάσει τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ. Ἡνοίχθησαν ἐπίσης καὶ τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀποκαλυφθέντος τοῦ κομποῦ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου τῆς μέσης πλευρᾶς, ὅστις φέρει τὸ ἐν σελ. 99 εἰκονιζόμενον ὥραϊον ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα. Ἡ ἐκφραξὶς τῶν παραθύρων παρέσχε καὶ τὸ σημαντικὸν εὖρημα τῶν παλαιῶν ὑαλοστασίων, ἅτινα ἀποτελοῦνται ἐκ γυψίνου σκελετοῦ ἐντὸς τοῦ ὁποίου παρενέρονται στρογγυλοὶ ὑαλοπίνακες ἐξ ἀδιαφανοῦς ὑάλου χρώματος ἰώδους. Τέλος τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ φωταγωγοῦ τοῦ μέσου κλίτους ἐφωδιάσθησαν διὰ ὑαλοστασίων βυζαντινοῦ τύπου, ἅτινα ἀντικατέστησαν τὰ ὑπάρχοντα ἀκαλαίσθητα ὀρθογώνια πλαίσια· ἡ δὲ μεταγενεσττέρα στοά, ἀπαλλαγείσα τῆς φρασσοῦσης αὐτὴν τοιχοποιίας (εἰκ. 1), ἐφωδιάσθη διὰ σιδηρῶν κιγκλιδωμάτων.

Εἰκ. 1 Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἀρτης, ὡς εἶχε τὸ 1900. (Φωτογρ. Λαμπάκη).

Εἰκ. 2. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἀρτης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

Εἰκ. 3 Ἀποψὶς τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

Β') ΕΝ ΜΥΣΤΡΑ.

Μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ¹, προέβημεν ἐφέτος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐν τῇ συνοικίᾳ τῶν Παλατίων κειμένου κοιμφοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας. Τοῦ δικιονίου τούτου ναοῦ ὁ μὲν σφαιρικός θόλος εἶχε καταπέσει, ὁ δ' ἕτερος τῶν ὑποβασταζόντων αὐτὸν κιόνων, ἀφαιρεθεὶς πάλαι, εἶχεν ἀντικατασταθῆ τὸ 1897 διὰ κτιστοῦ τετραγώνου πεσοῦ². Ἐπελήφθη λοιπὸν κατ' ἀρχὰς τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ κτιστοῦ πεσοῦ, ὅστις δὲν ἦτο ἀνεκτός, διὰ μαρμαρίνου κίονος μετὰ βάσεως καὶ κιονοκράνου κατ' ὅλα ὁμοίων πρὸς τὰ τοῦ σωζομένου κίονος· μεθ' ὃ προέβην εἰς τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ σφαιρικοῦ θόλου τοῦ τρούλλου καὶ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐκ πλίνθων τοξωτῶν ὀδοντοτῶν στέψεων τῶν πλευρῶν τοῦ τρούλλου (εἰκ. 3) κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν σωζομένων τμημάτων. Ἀκολουθῶς ἀνακατεσκευάσαμεν τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον μέτωπα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ, ἀνεκτίσαμεν δὲ καὶ τὰ διατηρουμένα αὐτὰ δίλοβα παράθυρα τοποθετήσαντες νέους μαρμαρίνους διαχωριστικούς κιονίσκους εἰς ἀντικατάστασιν τῶν κλαπέντων. Ἀνακατεσκευάσαμεν ἐπίσης καὶ τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀνοιγόμενον παράθυρον, κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν πλευ-

¹ Περὶ βλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' σ. 205.

² Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1897 σ. 29 πρὶν καὶ Πρακτ. 1906 σ. 173.

Εικ. 4. Ἀποψὶς τῆς βορείου στοᾶς τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ πρὸ τῆς ἀναστήλωσως.

Εικ. 5. Ἡ βορειὸς πλευρὰ τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

ρὰν τοῦ ναοῦ συνεπληρώσαμεν τὴν ἡρειπωμένην γωνίαν τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου (εἰκ. 3) καὶ ἠνοίξαμεν τὸ διὰ τοιχοποιίας φραχθὲν παράθυρον τοῦ ἱεροῦ, οὗτινος θὰ τοποθετήσωμεν ἐφέτος τὸν ἐλλείποντα μαρμάρινον διαχωριστικὸν κιονίσκον. Τέλος ἀποκατεστήσαμεν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφὴν τὴν βορείον στοᾶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 5), ἧς εἶχον ἀφαιρεθῇ οἱ μαρμαρίνοι κίονες καὶ εἶχον καταπέσει οἱ ἐπ' αὐτῶν φερόμενοι χθαμαλοὶ σφαιρικοὶ θόλοι (φουρνικά), ὡς καὶ τὰ τόξα, ἐφ' ὧν οὗτοι ἐστηρίζοντο (εἰκ. 6). Καὶ οἱ μὲν κίονες μετὰ τῶν κιονοκρανῶν τῶν ἀνευρέθησαν ἔν τινι ναίσκῳ τοῦ πρὸς δυσμὰς τοῦ Μυστρᾶ, ἐκεῖθεν τοῦ «διάσελον», κειμένου συνοικισμού καὶ κοιμισθέντες ἀνεστηλώθησαν εἰς τὰς οἰκίας θέσεις, τὰ δὲ γεφυροῦντα αὐτοὺς τόξα καὶ οἱ ἐπ' αὐτῶν στηριζόμενοι θόλοι ἐκτίσθησαν διὰ νέων ὑλικῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζόμενων τμημάτων καὶ ἄλλων σχετικῶν ἐνδεξεων. Αἱ παρατιθέμεναι δύο εἰκόνες δεικνύουσι τὴν στοᾶν ἢ μὲν ὡς εἶχε πρὸ τῆς ἀναστήλωσως, ἢ δὲ ὡς ἀπέβη μετ' αὐτήν. Πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἔργου ὑπολείπεται ἤδη μόνον ἡ ἀναστήλωσις τοῦ κωδωνοστασίου, ἣν θέλομεν ἐπιχειρήσει κατὰ τὸ 1937.

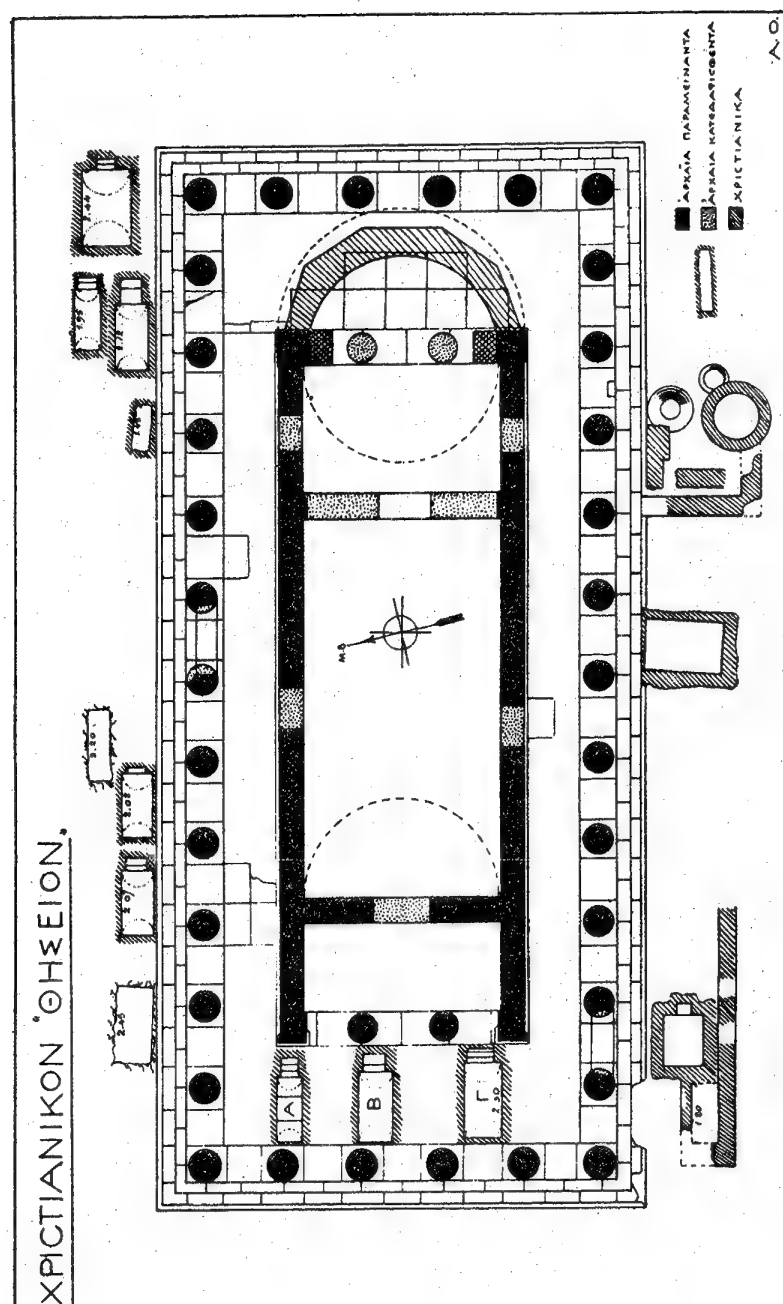
Γ) ΕΝ ΤΗ ΜΟΝῃ ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Συμπληροῦντες τὰς πέρυσιν γενομένας ἐργασίας (πρβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α' σελ. 206-208) ἀνεστηλώσαμεν ἐφέτος τὸ παλαιὸν μαρμάρινον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, κατεδαφίσαντες τὸ ἐκ σκυροκονιάματος ἀπειρόκαλον κατασκευάσμα, ὅπερ ἐχρησίμευε μέχρι τοῦδε ὡς εἰκονοστάσιον. Ἡ γενομένη ἀνασυγκρότησις τοῦ παλαιοῦ τέμπλου διὰ γλυπτῶν τεμαχίων πλησιάζει ὡς οἶόν τε τὴν παλαιὰν αὐτοῦ μορφήν, δὲν δύναται ὅμως πάντως νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς ἀπολύτως ἀσφαλῆς, τοῦτο μὲν διότι δὲν εἰχομεν στοιχεῖα ἱκανὰ καὶ ἐνδείξεις περὶ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, τοῦτο δὲ διότι ἐν τῇ μονῇ συνεσωρεύθησαν κατὰ καιροὺς παντοῖα γλυπτὰ προερχόμενα ἐκ τῶν τέμπλων τῶν ἡρειπωθέντων παραλαυρίων τῆς μονῆς, ἅτινα γλυπτὰ ἀναμιχθέντα μετὰ τῶν τῆς μονῆς δὲν ἐπέτρεπον ἀσφαλῆ τὴν κρίσιν περὶ τῆς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ προελεύσεως τῶν τοποθετηθέντων τεμαχίων. Λεπτομερῇ περὶ τῶν εἰρημένων γλυπτῶν μελέτην θέλομεν δημοσιεύσει ἐν προσεχεῖ τεύχει τοῦ Ἀρχείου.

Δ) ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

Ἀποφασισθείσης ὑπὸ τοῦ Ἀρχ. Συμβουλίου τῆς ἀναστήλωσως τῶν δύο κίωνων τοῦ προνάου τοῦ λεγομένου «Θησείου» λόγῳ τοῦ ἐκ τῆς καθιζήσεως τοῦ ἄνωθεν θριγκοῦ ἀπειληθέντος κινδύνου πτώσεως τῆς ὀροφῆς τοῦ προνάου, προέβην κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1936 εἰς τὰς σχετικὰς ἐργασίας κατεδαφίσεως τῶν μὴ ἀρχαίων τοίχων, δι' ὧν ἐφράσσεται ὁ πρόναος.

Ὡς γνωστὸν τὸ λεγόμενον Θησεῖον μετετράπη εἰς χριστιανικὸν ναὸν μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ πιθανώτατα κατὰ τὸ 2^{ον} ἡμισυ τοῦ

Εἰκ. 6. Κάτοψις τοῦ Χριστιανικοῦ ᾠησείου· μετὰ τῶν περὶ αὐτὸ τάρων.

4ου μ. Χ. αἰῶνος¹ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου². Πρὸς προσαρμογὴν δὲ τοῦ ἀρχαίου κτηρίου εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς νέας θρησκείας ἀπαιτοῦντο ἀπαραίτητοι τινὲς προσθῆκαι καὶ μετατροπαὶ αὐτοῦ. Συνίσταντο δ' αὗται α) εἰς τὴν κατασκευὴν ἀψίδος ἱεροῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σπηκαίου καὶ δὴ ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ προνάου (εἰκ. 6). β) Εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν δύο κιόνων τοῦ προνάου, οἵτινες εὐρίσκοντο ἐπὶ τῆς χορδῆς

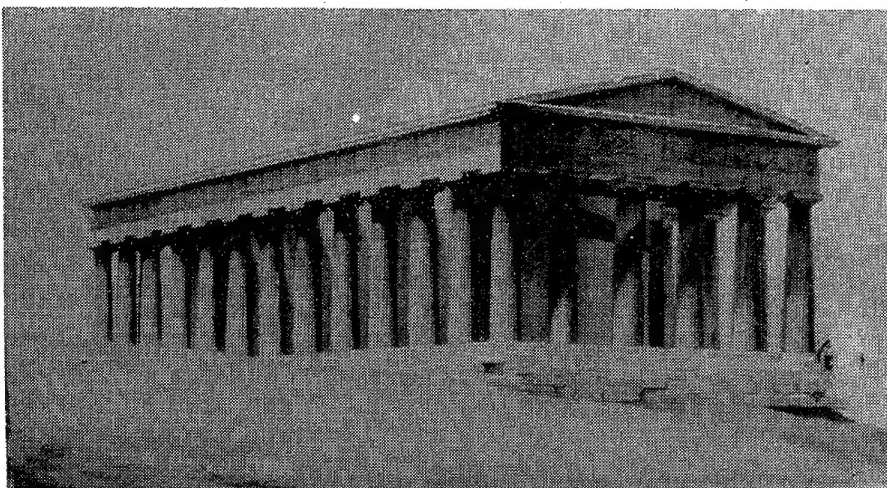
Εἰκ. 7. Παλαιοχριστιανικὰ ὑψοφῖδια ἐκ τοῦ Χριστιανικοῦ ᾠησείου.

τῆς κόγχης ἐμποδίζοντες τὴν ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ τοῦ ἱεροῦ κίνησιν καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῶν δι' ἡμικυκλικὸν τόξον, ὅπερ θὰ ἐστήριζε τὰ ὑπερθευ μαρμάρηνα ἐπιστύλια γ) Εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ σπηκαίου τοῦ τοίχου, ὅστις ἡμύδιζε τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν θέαν τῶν ἐκκλησιαζομένων δ) Εἰς τὸ ἀνοιγμα μεγάλης θύρας εἰσόδου ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου³ καὶ ε) εἰς τὸ ἀνοιγμα μικροτέρων πλευρικῶν θυρῶν, ἀνὰ δύο ἐφ' ἐκάστης μακρᾶς πλευρᾶς, ὧν αἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς προωρίζοντο διὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ πρεσβυτερίου, αἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ ἐκκλησιασματος. Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω μεταβολαὶ ἐμφαίνονται ἐν τῷ παρατιθεμένῳ διαγράμματι

¹ Πιττάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1853 σ. 939 Mommsen, Athenae Christianae, Lipsiae MDCCCLXVIII σ. 99 ἀρ. 116.

² Ευγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1920 σ. 51. Ὁ Ηορι, ἄγνωστον ποῦ στηριζόμενος, ἀναγράφει τὴν μεταποίησιν τοῦ ᾠησείου εἰς τὸ ἔτος 534, ὃ δὲ Bréton (Athènes, Paris 1862 σ. 193) εἰς τὸ 667.

³ Τὴν θύραν ταύτην ἐσχεδιάσαν ὡς ὑπάρχουσαν ἤδη ἐν τῷ ἀρχαίῳ ναῷ οἱ Stuart καὶ Revett (Antiquities of Athens, London τ. III 1794 κεφ. I πίν. II) καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ Penrose (An investigation of the principles of Athenian architecture, London 1851, πίν. 35).

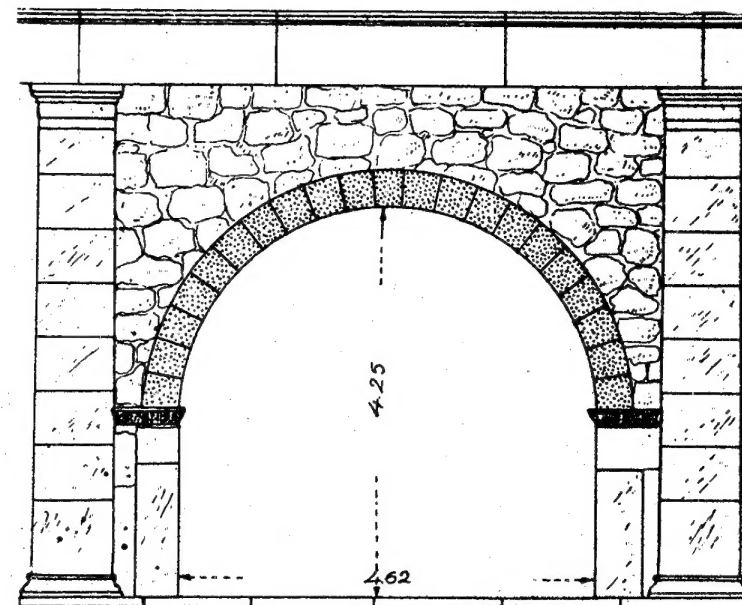

Εἰκ. 8. ᾽Αποψὶς τοῦ «Θησείου» μετὰ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸν Dupré (1819).

Εἰκ. 9. ᾽Αποψὶς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ «Θησείου» μετὰ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὴν Expédition Scientifique de Morée (1829)

κατόψεως τοῦ χριστιανικοῦ Θησείου (εἰκ. 6), ὅπερ συνέταξα ἐσχάτως καὶ δημοσιεύω ἐνταῦθα. Περίεργον εἶναι ὅτι καίτοι ἐγένοντο τόσον σπουδαῖαι μεταβολαί, ὥς ἡ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν κιόνων τοῦ προναίου καὶ τοῦ σηκοπροδρομίου τοίχου, οὐδὲν ἠνοιχθῆ παράθυρον ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν. Ἴσως ὁλος ὁ

Εἰκ. 10. Ἡ Θριαμβευτικὴ ἀψὶς τοῦ Χριστιανικοῦ ναοῦ.

φωτισμός τοῦ ναοῦ θὰ ἐλαμβάνετο κατὰ τὴν πρώτην περίοδον μόνον ἐκ τῶν θυρῶν καὶ ἐκ τῶν παραθύρων τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτην περίοδον, τὴν παλαιοχριστιανικὴν, φαίνεται ὅτι ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ θὰ ἦτο μεγάλη καὶ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικῶς μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὸ πλάτος τοῦ σηκοῦ, φέρουσα κατὰ τὴν χορδὴν τὴν συνήθη «θριαμβευτικὴν» ἀψίδα. Τοῦτο τοῦλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς διαμορφώσεως τῶν διασωθέντων εὐθὺς παρὰ τὰς ἀρχαίας παραστάδας ποδαρικῶν τῆς ἀψίδος, αἵτινα φέρουσι καὶ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῶν πλευρὰς ὑφαψίδια μαρμάρινα μετ' ἀναγλύπτου διακοσμήσεως (εἰκ. 7) ἧτις, καὶ λόγῳ τῶν θεμάτων της—φύλλα ἀκάνθης καὶ καλάμου—καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς της ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 4ον ἢ τὸν 5ον τὸ πολὺ αἰῶνα. Ἀκριβῶς δὲ ἔνεκα τῆς κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῶν ποδαρικῶν ὑπάρξεως γλυπτῷ διακόσμου τῶν ὑφαψιδίων, συμπεραίνομεν ὅτι τὸ ἡμικύκλιον τοῦ ἱεροῦ εἶχε χορδὴν ἢ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν ἀπὸ (ἀρχαίας) παραστάδος εἰς παραστάδα ἀπόστασιν. Ἀργότερον ἡ μεγάλη ἀψὶς, καταστραφεῖσα, ἀντικατεστάθη δι' ὀλίγον μικροτέρας ἐξωτερικῶς

πενταπλεύρου¹. Τὴν μεταγενεστέραν δὲ ταύτην ἀψίδα βλέπομεν εἰκονιζομένην ὑπὸ τοῦ Dupré² (1819) (εἰκ. 8), καὶ τῆς Expédition Scientifique de Morée³ (1829) (εἰκ. 9).

Εἰκ. 11. Τοιχογραφία Ἱεράρχου

Ἐσώζετο δ' ἡ μεταγενεστέρα αὕτη ἀψὶς ἐφ' ὅσον καὶ τὸ «Θησεῖον» ἐξηκολούθει νὰ ἀνήκει εἰς τὴν θεῖαν λατρείαν ἕτοι μὲχρι τοῦ 1835⁴. Χρησιμοποιηθέντος δ' αὐτοῦ ἔκτοτε ὡς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς, ἡ ἀψὶς κατηδαφίσθη ἀντικατασταθεῖσα δι' εὐθέως τοίχου κτισθέντος κατὰ τὴν χορδὴν αὐτῆς. Τοῦτον δὲ τὸν τοῖχον κατεδαφίσαντες ἀνεύρομεν ἐσωτερικῶς τὰ παλαιὰ ποδαρικὰ τῆς ἀψίδος ἐκτισμένα διὰ μεγάλων κανονικῶν μαρμάρων, στεφόμενα δὲ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῶν πλευρὰς ὑπὸ τῶν μαρμαρίνων γλυπτῶν ὑφαψιδίων, ἅτινα παρίστανται ἐπὶ τῆς εἰκόνης 7 καὶ στηρίζοντα τὴν ἐξ 21 πωρίνων σφηνολίθων θριαμβευτικὴν ἀψίδα (εἰκ. 10). Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ποδαρικῶν, ὑφαψιδίων καὶ ἀψίδος εὐρέθῃ κεκαλυμμένη ὑπὸ ἀσβεστοκοιγιάματος, ἐφ' οὗ εἶχον τοιχογραφηθῇ κάτω μὲν εἰκόνες ἱεραρχῶν (εἰκ. 11) ἀνω δέ, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἀντιγῆς τοῦ τόξου, ὁλόσωμοι εἰκόνες τῶν προφητῶν Δαβὶδ πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 12) καὶ Σολομῶντος πρὸς νότον (εἰκ. 13) κρατούντων εἰλητάρια. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ εἰληταρίου τοῦ Δαβὶδ ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή *Ἀκουσον θύγαταίρ* [καὶ ἴδε καὶ κλῖνον τὸ σὺς σου] (Ψαλμ. μδ', 11) ἐπὶ δὲ τοῦ τοῦ Σολομῶντος *Πολαὶ θυγατέρες ἐπύησαν δύναμην, σὺ δὲ ὑπέγκυσες καὶ ὑπερέρις πάσας* (Παρ. λα', 8, 31). Αἱ τοιχογραφίαι, αὗται, ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῶν ἐμφαίνεται, ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς τὸν

¹ Πεντάπλευρον σχεδιάζουν τὴν ἀψίδα οἱ Stuart καὶ Revett (ἔ. ἀ.) μετρήσαντες αὐτὴν τὸ 1794, ὅτε ἀκόμη ἐσώζετο, κατ' αὐτοὺς δὲ καὶ ὁ Bréton (Athènes σ. 190).

² Voyage à Athènes, Paris 1825 πίν. 24.

³ A. Blouet et Ce Expéd. Scient. de Morée, Paris 1838 τ. 3 πίν. 92.

⁴ L. Ross, Erinnerungen aus Griechenland, Berlin 1863 σ. 83.

17^{ον} αἰῶνα¹. Δυστυχῶς παρ' ὅλην τὴν καταβληθεῖσαν προσοχὴν κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῆς ἀψίδος, αἱ εἰρημέναι τοιχογραφίαι δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀπο-

Εἰκ. 12 καὶ 13 Τοιχογραφίαι τῶν προφητῶν Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος

τοιχισθῶσιν ἀκέραιαι, λόγῳ τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ κονιάματος, ἐφ' οὗ εἶναι ἐξωγραφημέναι. Δύνανται ὁμως τὰ τεμάχια τῶν νὰ ἀνασυντεθῶσι τῇ βοηθείᾳ τῶν ληφθεῖσων πρὸ τῆς ἀποτερίσεως φωτογραφιῶν (εἰκ. 11, 12 καὶ 13).

¹ Τοιχογραφίας ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ἀναφέρουν ὅτι εἶδον οἱ περιηγηταὶ Hobhouse (Journey through Albania κλπ. London 1813 σ. 311) καὶ Williams (1817 ἐν Ἀθήναις, Travels II σ. 312). Ὁ Hobhouse μάλιστα χαρακτηρίζει αὐτάς ὡς λίαν ἀξιοθρηνήτους (of the most pitiful kind).

Κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ «Θησεῖον» ἀπετέλεσε τὸ καθολικὸν μονῆς, τῆς ὁποίας οἱ τρόφιμοι ἐχάρασσον κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς τῶν ἐνθυμήματα¹ ἐπὶ τῶν κιόνων καὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἢ καὶ σχέδια πλοίων². Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς ταύτης εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὡς συνάγομεν ἐκ τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου³, ἀναφέροντος «ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐν τῷ Κεραμεικῷ». Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὁ ἐν τῷ «Θησεῖῳ» ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς εἰς ὄνομα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου⁴, ἐπονομαζομένου τοῦ Ἀκαμάτη⁵, κατ' ἄλλους μὲν λόγῳ τῆς εἰς ἐκτάκτους μόνον περιστάσεις λειτουργίας του⁶, κατ' ἄλλους δ' ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτίτορος τοῦ ναοῦ ἢ τῆς περιοχῆς ἐν ἣ ἔκειτο⁷. Ἡ ἐν τῇ πρὸς Βεράρδον, λατίνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν, ἐπιστολῇ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' (1208) μνημονευομένη ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Γεωργίου⁸ εἶναι κατ' ἐμὲ λίαν πιθανὸν ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸ Θησεῖον.

Κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν τὴν παλαιὰν ξυλίνην στέγην τοῦ ναοῦ καταστραφεῖσαν ἀντικατέστησε κτιστή, κυλινδρική καμάρα, ἐπὶ τῆς ὁποίας μικροὶ τινες, τετράγωνοι φωταγωγοὶ ἐπέτρεπον τὴν εἴσοδον ὀλίγου φωτός. Λόγῳ τῆς ἐλλείψεως φωτός τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἦτο σκοτεινόν, τούτου δ' ἕνεκα πιθανῶς δὲν ἐκόσμησαν διὰ τοιχογραφιῶν τοὺς ἐσωτερικοὺς ἀλλὰ μόνον τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ⁹.

Οἱ ἀποδνήσκοντες μοναχοὶ ἐθάπτοντο πέραν τοῦ ναοῦ ἐντὸς τάφων κτιστῶν, ὧν ἱκανοὶ εὐρέθησαν κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτιὰν πλευρὰν παρὰ

¹ Τὰ ἐνθυμήματα τοῦ «Θησεῖου» ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Πιττάκη ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1853 ἀρ. 1599, 2449-54 3468-78, τοῦ Ρώσου Ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου, Χριστ. ἐπιγραφαὶ ἐν Ἀθήναις, Πετρούπολις 1874 σ. 18 ἔ. καὶ τινὰ ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Κ. Ζησίου. Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐταιρ. Β' (1885) σ. 22-23.

² Τὰ σχέδια τῶν πλοίων καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ ναυάρχου Μιχ. Γούδα ἐν Βυζαντίδος τ. Β' σ. 129-157.

³ Σπ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σφζόμενα, Ἀθῆναι 1879-80 Β' σ. 238, 15.

⁴ Τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν κατὰ τὸ 1676 ἐπισκεφθέντων τὰς Ἀθῆνας Spon καὶ Wheeler (Nürnberg 1713 II σ. 36), ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Babin ἀπὸ 8 Ὀκτωβρ. 1672 πρὸς τὸν ἀββᾶν Pécoil παρὰ Laborde, Documents sur Athènes, Paris 1854 σ. 67, ἐν χάφτῃ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Verneda τοῦ ἔτους 1687 παρὰ Laborde, Athènes aux XV-XVII siècles, Paris 1854 τ. 2 σ. 183 κλπ. Πβλ. Καμπούρογλου, Παλ. Ἀθ. 296.

⁵ Ἀνώνυμος Παρισίων παρὰ Wachsmuth, Stadt Athen I σ. 743, Καμπούρογλου, Μνημεῖα II, 231. Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων II, 306.

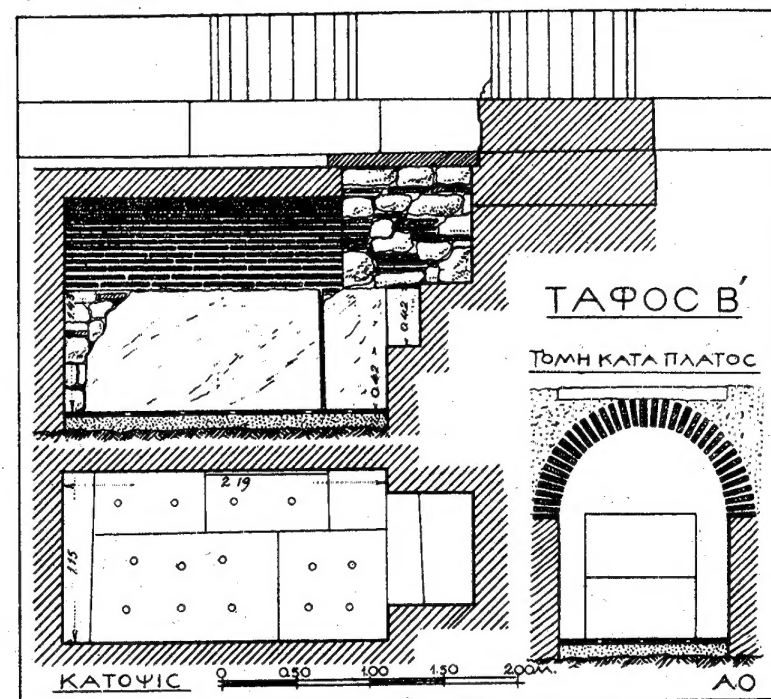
⁶ Καμπούρογλου, Ἱστορ. τῶν Ἀθηναίων II, 307 ἔ. Παλαιαὶ Ἀθῆναι σ. 311 Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Α' σ. 174 Γ. Σωτηρίου Εὐρετήριον μεσαιωνικῶν μνημείων σ. 49.

⁷ Συγγόπουλος, Byz. Neugr. Jahrb. VIII (1931) σ. 149.

⁸ Migne, Patr. Latina τ. 215 στήλ. 1561

⁹ Περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Θησεῖου ἔγραψεν ὁ Ἀ. Συγγόπουλος ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1920, σ. 51-53 χρονολογήσας αὐτάς ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

τὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ, κατὰ τὰς ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς κλασσικῶν σπουδῶν ἐνεργουμένης ἀνασκαφῆς τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς. Τρεῖς δὲ ἄλλους τάφους ἀνέσκαψα ἐγὼ ἐν τῷ ὀπισθοδόμῳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως (Ὅρα εἰκ. 6 Α, Β, Γ). Τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἐκάστου τῶν τάφων παρέχει τὸ ὑπ' ἐμοῦ συνταχθὲν καὶ ἐνταῦθα τὸ πρῶτον δημοσιευόμενον διάγραμμα τῆς κατόψεως τοῦ χριστιανικοῦ «Θησεῖου» τῆς πρὸς καταμέτρησιν καὶ σχεδιάσιν

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομαὶ τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ «Θησεῖου» τάφου Β.

τῶν ἔξω τοῦ ναοῦ τάφων ἀδείας εὐγενῶς παρασχεθείσης ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν κ. Th. Leslie Shear, ὃν καὶ ἐνταῦθα θερμῶς εὐχαριστῶ.

Οἱ ἀποκαλυφθέντες ἐν τῷ ὀπισθοδόμῳ τρεῖς τάφοι εἶναι ὀρθογώνια κτίσματα διευθυνόμενα παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἦτοι, ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς. Τὸ μῆκος των ποικίλλει ἀπὸ 2.05 (Α) ἕως 2.35 (Γ), τὸ δὲ πλάτος ἀπὸ 0.83 (Α) ἕως 1.25 (Γ). Καλύπτονται πάντες ὑπὸ κυλινδρικής καμάρας, ἐκτισμένης δι' ὀπτοπλίνθων, ἥτις ὁμῶς διακόπτεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἀντικαθισταμένη δι' ἐπιπέδου πλακὸς κινητῆς, ἵνα εὐκολύνεται ἐκάστοτε ἡ εἰς τὸν τάφον εἰσαγωγή νέου νεκροῦ ἢ ὁσῶν. Ἡ κἀθοδος ἐγένετο διὰ στενωτέρας κλίμακος ἐκ δύο ἢ τριῶν κτιστῶν βαθμίδων. Τὰ τοι-

χώματα τῶν τάφων ἀπετελοῦντο ἢ ἐξ ἀρχαίων μαρμάρων ἢ ἐκ κοινῶν λίθων ἐπιχειρισμένων δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος (κορασάνι). Τὸ δάπεδον τῶν μὲν δύο τάφων (Α καὶ Γ) ἦτο ἐκ μεγάλων πηλίνων πλακῶν, τοῦ δὲ μέσου Β ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν καλῶς προσηρμοσμένων, φερουσῶν δὲ ὅπας (εἰκ. 14) χρησιμεύουσας προφανῶς πρὸς ἀποστράγγισιν τῶν τυχόν εἰς τὸν τάφον εἰσερχομένων ὑδάτων¹. Εὐρίσκεται δὲ τὸ δάπεδον τῶν τάφων εἰς βάθος 2.08 κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ἥτοι φθάνει περίπου μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Κατὰ τὴν γενομένην ἔρευναν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τάφων εὐρέθησαν τὰ πληροῦντα αὐτοὺς χώματα τεταραγμένα ἐκ προγενεστέρας ἐρεύνης ἀνάμικτα δὲ μετὰ τεμαχίων ὀστέων. Εὐρέθησαν δ' ὡσαύτως καὶ τινὰ τεμάχια χαλκῶν σκευῶν καὶ δὴ καὶ τινὰ χαλκᾶ νομίσματα. Κατάλογον τῶν νομισμάτων τούτων, συνταχθέντα φιλοφρόνως ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Κωνσταντοπούλου, διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, ἔνθα καὶ κατετέθησαν, παρέχω εὐθὺς ἀμέσως.

α) Εἰκοσανούμιον Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578).

β) Νόμισμα τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου τοῦ VII καὶ Ζωῆς (913-959).

γ) Νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουῆλ Κομνηνοῦ (1143-1180).

δ) Τρία κέρματα χαλκᾶ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουίδωνος τοῦ II De la Roche (1287-1308).

ε) Νόμισμα Ἑνετικὸν τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

ς) Τρία κέρματα παλαιoturκικὰ τοῦ 15^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος τὰ ἐν τοῖς τάφοις Α, Β, καὶ Γ, εὐρεθέντα νομίσματα ἀνήκουσιν εἰς ἐποχὰς διαφορωτάτας, εἰσπεσόντα πιθανώτατα εἰς αὐτοὺς κατὰ τὰς γενομένας εἰς διαφόρους ἐποχὰς ταφὰς νέων νεκρῶν. ἔχουσι δὲ οἱ τάφοι τοῦ νάρθηκος τὸ αὐτὸ σχέδιον πρὸς τοὺς ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων εὐρεθέντας, ἀλλ' εἶναι ἀρτιώτερον ἐκείνων διατηρημένοι διότι διασφύζουσι καὶ τὴν πλινθόκτιστον καμάραν. Κατὰ τὰς εὐγενῶς παρασχεθείσας μοι ὑπὸ τῆς ἐποπτευσάσης τὴν ἀνασκαφὴν τῶν πέριξ τοῦ Θησείου τάφων κ. Dorothy H. Thompson πληροφορίας, τὰ ἐν τοῖς ἔξω τάφοις γενόμενα, πολὺ ὀλίγα δυστυχῶς, εὐρήματα ὀστέων ἀγγείων καὶ νομισμάτων χρονολογοῦσι τοὺς πλείστους ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 12^{ου} μ. Χ. αἰῶνος. Σύγχρονοι λοιπὸν πρὸς αὐτοὺς πρέπει νὰ θεωρηθῶσι καὶ οἱ ὁμοίωσχομοὶ τῶν τάφοι τοῦ νάρθηκος τοῦ «Θησείου».

¹ Ὁμοίως ὅπας φέρει καὶ τάφος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἐν Ἀγ. Σοφίᾳ τῆς Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 9 (1924-25) Παρ. σ. 66).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Β'.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

	Σελ.
Ἡ παρὰ τὴν Ἀρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν	3- 50
Ἡ Παναγία τοῦ Μπρωῶνῃ	51- 56
Ὁ Ἀγ. Δημήτριος Κατσούρη	57- 69
Ἡ Μονὴ τῆς Κάτω Παναγίας	70- 87
Ἡ Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτης	88-104
Ὁ τάφος τῆς Ἀγ. Θεοδώρας	105-115
Ὁ Ἀγ. Βασίλειος τῆς Ἀρτης	115-130
Ὁ Ἀγ. Νικόλαος τῆς Ροδιάς	131-147
Ὁ παρὰ τὴν γέφυραν τῆς Ἀρτης Ἀγ. Βασίλειος	148-150
Τὸ κάστρον τῆς Ἀρτης	151-160
Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἀρτης	161-171
Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀρτης	172-179
Προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῆς Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν	180
Παλαιὰ ἀστικά σπίτια τῆς Ἀρτης	181-194
Ἡ Γέφυρα τῆς Ἀρτης	195-199
Τὰ Τουρκικὰ κτήρια τῆς Ἀρτης	200-202
Ἔργασια ἀναστηλώσεως Βυζαντινῶν μνημείων	203-216

